

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 728.81:7.03(497.4Rajhenburg)"11/17"
719(497.4Rajhenburg)

Prejeto: 4. 6. 2013

Igor Sapač

univ. dipl. inženir arhitekture, univ. dipl. umetnostni zgodovinar, dr. umetnostne zgodovine,
muzejski svetovalec, Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Pot na Fužine 2, SI-1000 Ljubljana
docent, Fakulteta za gradbeništvo, Univerza v Mariboru, Krekova 2, SI-2000 Maribor
E-pošta: igor.sapac@guest.arnes.si

Arhitekturna zgodovina gradu Rajhenburg

IZVLEČEK

Na razglednem kopastem skalnem pomolu nad izlivom potoka Brestanica v reko Savo pozidani grad Rajhenburg je eden najpomembnejših grajenih spomenikov srednjeveške kulture na Slovenskem. Nastal je v prvi polovici 12. stoletja oziroma pred letom 1141. V poznem 12. stoletju, v 13. stoletju in v prvi tretjini 16. stoletja so prvotno stavbno zasnovo razširili in ji dodali zelo kakovostno oblikovane nove arhitekturne sestavine, med katerimi izstopa zlasti romanska kapela. V zgodnjem 17. stoletju, v obdobju baroka, v poznem 19. stoletju in po letu 1941 so grad prezidali, vendar pri tem niso bistveno spremenili med 12. in 16. stoletjem izoblikovane zasnove. Med 17. in 19. stoletjem so grajski kompleks razširili z velikim vrtom in pristavo. Sestavni del grajskega kompleksa je tudi dvorec Turn ob sotočju Brestanice in Save, ki je nastal v 12. ali 13. stoletju kot bivališče gradiščanov. Sedanjo podobo je stavba dobila zlasti s širitvami in prezidavami v 16., 17. in 18. stoletju. Prispevek analizira in kritično vrednoti doslej zbrane podatke v zvezi z arhitekturno zgodovino gradu ter jih dopolnjuje s številnimi novimi spoznanji.

KLJUČNE BESEDE

grad, Rajhenburg, Turn, Brestanica, arhitektura, arhitekturna zgodovina, stavbni razvoj, romanika, gotika, renesansa, barok, utrdba, salzburska nadškofija, Konrad I., Konrad III., Rajnpreht Rajhenburški, Gall pl. Gallenstein, Attems, trapisti, prenova, konservatorstvo, spomeniško varstvo

ABSTRACT

ARCHITECTURAL HISTORY OF THE RAJHENBURG CASTLE

The Rajhenburg Castle, built on a domed rocky cliff overlooking the outflow of the Brestanica stream into the Sava River, is one of the most important architectural monuments of medieval culture in the Slovenian territory. It was constructed in the first half of the 12th century or, more accurately, before 1141. In the late 12th, 13th and the first third of the 16th century, the original building layout was expanded to include new architectural elements of outstanding design, the most remarkable of which is the Romanesque chapel. In the early 17th century, the Baroque period, in the late 19th century and after 1941, the castle was converted, without introducing major changes to the building layout of the period from the 12th to the 16th century. Between the 17th and 19th centuries, the castle compound was added a big garden and a manor. Another component part of the castle compound is the Turn Manor at the confluence of the Brestanica and the Sava, which was built in the 12th or 13th century as a residence for the castellans. The castle obtained its present image above all with the extensions and alterations in the 16th, 17th and 18th centuries. The paper analyses and critically assesses the hitherto collected data relating to the architectural history of the castle, and supplements them with a number of new findings.

KEY WORDS

castle, Rajhenburg, Turn, Brestanica, architecture, architectural history, building development, Romanesque art, Gothic art, Renaissance, Baroque, fortification, Salzburg Archdiocese, Conrad I., Conrad III., Reinprecht of Reichenburg, Gall von Gallenstein, Attems, Trappist monks, restoration, conservation, monument preservation

Na razglednem kopastem skalnem pomolu nad izlivom potoka Brestanica v reko Savo pozidani grad Rajhenburg velja danes za enega najpomembnejših spomenikov srednjeveške kulture in arhitekture na Slovenskem.¹ Poseben pomen ima zlasti zaradi ohranjenih številnih romanskih arhitekturnih prvin. Še pred nekaj desetletji to ni bilo tako. V elaboratu *Kulturni spomeniki v Sloveniji: spomeniki prve kategorije* oziroma v tako imenovani Beli knjigi najpomembnejših slovenskih grajenih kulturnih spomenikov, ki jo je nekdanji Zavod za spomeniško varstvo Socialistične republike Slovenije kot prvi tovrstni poskus v zgodovini slovenskega konservatorstva izdal leta 1974, je najprej naveden med spomeniki delavskega gibanja in ljudske revolucije kot zgodovinski spomenik: »Grad Rajhenburg. 1941. leta zbirno taborišče za nad več kot 35.000 izgnancev.«² V nadaljevanju je naveden tudi med enainpetdesetimi gradovi kot umetnostni spomenik: »Grad Rajhenburg. Po arhivski omembi ena najstarejših grajskih zasnov pri nas s srednjeveško tlorisno zasnovo, ki je kljub predelavam v 17. in predvsem 19. stoletju ohranila še gotske prvine v detajlih in stavbnih sestavinah.«³ Grad je že vsaj od objave v Reichertovem albumu *Einst und jetzt* iz leta 1862 in od zapisa Josefa Zahna v leta 1890 izdani štajerski knjigi reprezentativne serije *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* tudi v širši javnosti slovel kot najstarejši listinsko izpričani grad na Štajerskem oziroma na Slovenskem.⁴ Tudi zato so od leta 1975

postopno, a sistematično tekla raziskovalna in prenovitvena dela, ki so v veliki meri pojasnila njegov dolgotrajni in zapleteni stavbni razvoj ter zelo povečala njegov kulturnozgodovinski pomen. Ivan Stopar, ki se je z gradom prvi poglobljeno ukvarjal s stavbnozgodovinskega vidika, je pred časom zapisal, da bi poročilo o raziskavah stavbne zgodovine gradu v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja lahko zvenelo kot kriminalni roman.⁵ Raziskave so leto za letom razkrivale nove podrobnosti; od renesančnih poslikav na zunanjščini in v notranjščini, profiliranih lesenih stropov, zidovja porušenih stavb pod dvoriščnim tlakom, izjemnih ostankov romanske grajske kapele do številnih poznogotskih stavbnih členov na dvoriščni strani.⁶ Med zadnjimi prenovitvenimi deli v letih 2011 in 2012 izvedene raziskave so v marsičem dopolnile in deloma tudi spremenile dosedanje poglede na arhitekturno zgodovino gradu. Nekatera vprašanja, ki so se pred tem zdela že rešena, kot, denimo, o romanskem značaju zahodnega stavbnega trakta, so se ponovno odprla. Danes velja, da je grad s stavbnozgodovinskega vidika eden najzanimivejših na Slovenskem in da je tu mogoče najti vrsto izjemnih visoko- in poznosrednjeveških arhitekturnih prvin, ki jih drugod ni. Kljub izvedenim raziskavam v zadnjih treh desetletjih pa njegova arhitekturna zgodovina še vedno ni povsem zadovoljivo pojasnjena in odprta so ostala nekatera pomembna vprašanja. Jasno je, da gre za izjemno grajsko stavbo z neprekinjenim razvojem vsaj od 12. stoletja dalje. Za njeno vrednotenje je še vedno sprejemljiva ocena Ivana Stoparja iz leta 1977, da je to ena redkih v našem prostoru ohranjenih kompleksno zasnovanih visokosrednjeveških oziroma romanskih reprezentativnih rezidenc zahtevnega fevdalnega gospoda, ki zrcali njegov ekonomski položaj in dejansko moč.⁷

1 Primerjaj (v nadaljevanju Prim.) Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 181–185; Stopar, *Najlepsi slovenski gradovi*, str. 196–203. Stavbni kompleks, z uradnim nazivom EŠD 46, Brestanica – Grad Rajhenburg, je od 6. 10. 1999 razglašen za kulturni spomenik državnega pomena. (Odlok o razglasitvi Gradu Rajhenburg in njegovega območja za kulturni spomenik državnega pomena, Ur. l. RS, št. 81/99-3849, 46/2005-1873)

2 *Kulturni spomeniki v Sloveniji. Spomeniki prve kategorije*, str. 21.

3 *Kulturni spomeniki v Sloveniji. Spomeniki prve kategorije*, str. 62 (avtor zapisa: dr. Ivan Komelj). Ocena je najverjetneje temeljila na bežnem ogledu gradu, ki ga je leta 1957, zatem ko so v gradu opustili ženski zapor, opravil konservator umetnostni zgodovinar Zavoda za spomeniško varstvo Ljudske republike Slovenije dr. Marijan Zadnikar. V zapiskih je na podlagi ogleda zunanjščine z okroglim stolpom, arkadnega notranjega dvorišča in prostora nekdanje gotske obokane kapele zabeležil, da je jedro stavbe iz gotske dobe (15. stoletje), večja prezidava pa iz 17. stoletja (vhodni portal, pritlične arkade na dvorišču, okenski okviri s toskanskimi profili). Zadnikar, Terenski zapiski XXXIX, 1957 (INDOK).

4 Reichert, *Einst und jetzt, Schöne alte Steiermark*, str. 168–169; *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Band VII, str. 246; Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, II, št. 309; *Kaj delajo trapisti*, str. 131; Tiller, Sevnica in okolica, str. 20; Tiller, Dekanija Videm, str. 4, 26; Pettau, Imena važnejših starejših gradov, str. 108; Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 21; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 256; Curk, Nastanek in razvoj fevdalne arhitekture, str. 259, 262; *Kulturni spomeniki v Sloveniji. Spomeniki prve kategorije*, str. 62; Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 47; Stopar, Grad Brestanica, str. 127–128; Curk, Brestanica, str. 137–138;

Koropec, Brestanica z okolico, str. 45, 73; Slabe, Raziskave, str. 42; Stopar, Grajski objekti, str. 79; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 95; Kos, *Med gradom in mestom*, str. 95; Sapač in Železnik, Grad Rajhenburg, str. 62–65; Sapač, Srednjeveški gradovi ob reki Savi, str. 90–91; Szlosbaytel, Die Befestigung, str. 119.

5 Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 181.

6 Prim. Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 46–49; Stopar, Grad Brestanica, str. 127–151; Slabe, Raziskave, str. 23–44; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 95–103; Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij srednjeveških gradov*, str. 19–35; Kramberger, Romanska kapela na gradu Rajhenburg, str. 65–69; Sapač in Železnik, Grad Rajhenburg, str. 62–65; Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 225–236; Schicht, Burgen des Salzburger Erzbistums, str. 87–94.

7 Prim. Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 46.

Pogled na grajski kompleks Rajhenburg iz zraka pred letom 2011 (Fototeka MAO).

Rajhenburg pred salzburškim nadškofom Konradom I. (1106–1147)?

Danes ni mogoče več trditi, da je Rajhenburg najstarejši (v pisnih virih izpričani) grad na Štajerskem oziroma v Sloveniji.⁸ Doslej opravljene zgodovinske, stavbnozgodovinske in arheološke raziskave so pokazale, da nikakor ni mogoče dokazati obstoja gradu že pred letom 1131, ko je salzburški nadškof Konrad I. sklenil mir z Ogrri, po drugi strani pa, da kljub temu ni mogoče povsem zanesljivo izključiti obstoja kakšne grajske stavbe oziroma utrdbe na tej lokaciji pred letom 1131. Žal je bila med zadnjimi prenovitvenimi deli zamujena priložnost, da bi opravili celovito zastavljene arheološke raziskave, zlasti na jugovzhodnem delu osrednjega dvorišča, ki bi na to vprašanje edine morda dale zadovoljiv odgovor.⁹ Tako nam sedaj preostane le, da navajamo argumente, ki govorijo v prid eni ali drugi tezi.

Grad je v pisnih virih prvič zanesljivo (posredno) izpričan julija 1141, ko se v originalni listini nadškofa Konrada I., izdani v Brežah, kot priča omenja po njem imenovani *Otto de Richenburch*.¹⁰ Listina, v kateri je poleg imena *Richenburch* zapisana letnica 895, je nastala kot nenatančni prepis šele v zadnji četrtini 12. stoletja.¹¹ Tudi omemba imena Rajhen-

burg v zelo nezanesljivem prepisu listine iz leta 1043, s katero je grofica Hema Breško-Seliška »posestvo Rajhenburg ob Savi« (*predium apud Sovvam in Richenburch*) prepustila salzburškemu nadškofu Balduinu, s čimer je bil postavljen temelj kasnejšega salzburškega ozemlja ob Savi, je problematična, saj nikakor ni samoumevno, da je bilo to ime, ki je zanesljivo izpričano šele od 12. stoletja, zapisano tudi v originalni listini.¹² Verjetno se zdi, da bi to ime mogli dopisati šele v prepisu in da so tako povečali razumljivost prepisa starega besedila za bralce v 12. stoletju. Beseda *burch* nesporno dokazuje obstoj utrjenega fevdalnega sedeža,¹³ a odprto ostaja, ali se je ta beseda v zvezi z Rajhenburgom resnično pojavila že pred drugo tretjino 12. stoletja.¹⁴ Glede na splošne zgodovinske podatke ni mogoče z gotovostjo potrditi ali zanikati domneve, da je grad že stal konec 9. stoletja ali okoli leta 1016 oziroma 1025, ko je Hemin mož savinjski krajišnik Viljem II. Breško-Seliški od nemških vladarjev Henrika II. in Konrada II. dobil vladarjevo zemljo na obeh straneh Save.¹⁵ A ob tem ni mogoče spregledati dejstva, da so bili gradovi v sedanjem slovenskem prostoru okoli leta 1000 izjemno redki; od leta 1011 je zanesljivo izpričan le grad Bled,¹⁶ medtem ko pri leta

⁸ Prim. Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 196. Kot čas nastanka gradu je v tem delu navedeno 12. stoletje, kot prva omemba čas med letoma 1131 in 1147. Prim. tudi zaradi novjših spoznanj spremenjeni navedbi v: Kos, *Med gradom in mestom*, str. 95; Kos, *Vitez in grad*, str. 360.

⁹ Prim. Slabe, *Raziskave*, str. 27, 40, 43; Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 225.

¹⁰ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, IV, št. 169, str. 101–102, prim. tudi št. 358, str. 184–185. V isti listini se kot priča omenja tudi Meginhardus de Sconenberge (s Šumberka na Dolenjskem), tako da sta z isto listino prvič posredno izpričana kar dva pomembna gradova.

¹¹ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, II, št. 309, str. 234;

Kos, *Vitez in grad*, str. 360; Štih, *Izvor in začetki škofijske posesti*, str. 38–39; Baraga, *Listina iz leta 1154/55*, str. 18; Ravnikar, *Grad in gosposčina Sevnica*, str. 60.

¹² Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, III, št. 124, str. 86; Stopar, *Grad Brestanica*, str. 128; Kosi, *quae terram nostram*, str. 45; Štih, *Izvor in začetki škofijske posesti*, str. 39; Baraga, *Listina iz leta 1154/55*, str. 18; Ravnikar, *Grad in gosposčina Sevnica*, str. 60.

¹³ Stopar, *Grad Brestanica*, str. 127; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 95.

¹⁴ Prim. Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 198–202.

¹⁵ Prim. Štih, *Izvor in začetki škofijske posesti*, str. 39; Ravnikar, *Grad in gosposčina Sevnica*, str. 60.

¹⁶ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, III, št. 17, 28, 164, 166, str. 13 sl.; Štih, *Tisoč let od prve omembe Blejskega gradu*, str. 9–27.

973 oziroma 1001 izpričanih Bosisnu in Solkanu, ki sta danes izginula in ne vemo niti za njuni lokaciji, ni mogoče zanesljivo sklepati, ali je šlo za srednjeveška fevdalna gradova v polnem pomenu te besede ali zgolj za (starejši?) utrdbi.¹⁷ Drugi gradovi v tistem obdobju v razpoložljivih pisnih virih niso izpričani. Šele po letu 1086 z (zelo nezanesljivo) omembo Dornberka¹⁸ oziroma po letu 1091 z bolj zanesljivo posredno omembo Slovenj Gradca¹⁹ se začnejo naglo vrstiti številne prve omembe gradov, ki zrcalijo množično gradnjo gradov kot oblastnih, vojaških, upravnih, sodnih in kulturnih središč med koncem 11. stoletja in sredino 13. stoletja.²⁰ Na podlagi teh ugotovitev obstoja gradu Rajhenburg pred 12. stoletjem ni mogoče povsem izključiti, a se zdi malo verjeten. S tem v zvezi je zgovorna v originalu ohranjena listina iz leta 1028, s katero je cesar Konrad II. (ok. 990–1039) grofu Viljemu II. Breško-Seliškemu potrdil v letih 1016 in 1025 darovano kraljevo zemljo na obeh straneh Save med Savinjo in Krko; v njej Rajhenburg kot domnevno najstarejše znano gosposko središče tega območja ni omenjen.²¹

Življenjepisec salzburškega nadškofa Konrada I. (1106–1147) je v dokumentu iz časa med letoma 1170 in 1177 sporočil, da je nadškof Rajhenburg, na novo pozidal (*Richenburch a novo edificavit*) za obrambo pred Madžari, potem ko je z njimi že sklenil mir.²² Čas začetka gradnje Rajhenburga pod nadškofom Konradom je torej moč zamejiti z letnicami 1127 oziroma 1131 in 1141, ko se omenja Oto z Rajhenburga.²³ V istem dokumentu v zvezi z Brežami piše, da je bilo mesto po ukazu nadškofa Konrada I. popolnoma na novo postavljeno (*a fundamentis precepto eius edificata est*), v zvezi z gradom Lipnica, da ga je začel popolnoma na novo graditi (*Libnize a fundamento edificare coepit*), v zvezi z

gradom Ptuj pa, da je bil tam star, a dolgo časa razrušen grad, ki ga je dal nadškof ponovno zgraditi (*reedificatum est*). Iz dokumenta v zvezi z Rajhenburgom torej ni mogoče zanesljivo sklepati, ali gre za povsem novo gradnjo na novo izbrani prazni lokaciji ali za gradnjo nove stavbe na lokaciji podrtega starejšega gradu, saj navedba »na novo pozidal« ne pomeni nujno »popolnoma na novo« kot v primeru Brež in Lipnice, pa tudi ne »ponovno zgraditi« kot v primeru Ptuja.²⁴ Stara naselitvena kontinuiteta, ki je značilna za lokacije mnogih visokosrednjeveških gradov na tem območju, pri razreševanju tega vprašanja ni v pomoč.²⁵ Prometno strateška tradicija lokacije je gotovo vplivala na nastanek srednjeveškega gradu, a pri tem je povsem odprto vprašanje, kdaj se je to zgodilo.

Leta 1978 na notranjem grajskem dvorišču opravljene arheološke raziskave so razkrile ostanke dveh ločenih kakovostno grajenih stavb. Zaradi pomanjkljivega poznavanja gradbenega razvoja gradu so ob odkritju skleпали, da stavbi nimata navezave na sedanjo tlorisno zasnovo gradu oz. na romansko grajsko zasnovo iz časa nadškofa Konrada I. in da sta zato morali nastati pred 12. stoletjem.²⁶ V letih 2011 in 2012 izvedene raziskave so to domnevo prepričljivo dokončno ovrgle in pokazale, da ni naključje, da med raziskavami leta 1978 niso odkrili drobnih najdb, ki bi jih bilo mogoče datirati v čas pred 12. stoletjem.²⁷

Pri odkritih ostankih obeh stavb nastopa kamnita zidava iz klesanih kamnitih blokov. Ob jugozahodnem vogalu dvorišča so na površini okoli 3,5 × 2,5 metra odkopali na živi skali stoječ okoli 2,5 metra visok severovzhodni vogal stavbe s frontama iz natančno klesanih kamnitih kvadrov peščenjaka, vezanih z apneno malto in položenih v pravilne plasti. Kvadri so deloma precej dolgi in večinoma

¹⁷ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, II, št. 445, str. 339–341; III, št. 1, str. 1–2.

¹⁸ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, III, št. 385, str. 224–225.

¹⁹ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, III, št. 395, str. 232–233. Značilno je ime tega zgodnjega gradu; ker so bili gradovih v 11. stoletju v tem prostoru zelo redki, so ga poimenovali preprosto Grad (Grez).

²⁰ Prim. Zadnikar in Stopar, *Romanska arhitektura na Slovenskem*, str. 35–40.

²¹ Bresslau, *Monumenta Germaniae Historica*, IV, št. 134, str. 180–181; prim. nav. delo, št. 32, str. 35; Bresslau, *Monumenta Germaniae Historica*, III, št. 346, str. 440–441; Štih, Izvor in začetki škofijske posesti, str. 39.

²² Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 20–22; Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, IV, št. 109; Kos, *Vitez in grad*, str. 360.

²³ Koropec, Brestanica z okolico, str. 45, 46; Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 199; prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 133–134; Štih, Izvor in začetki škofijske posesti, str. 39. Ime Rajhenburg (*Richenburch*) se sicer omenja tudi v listini, datirani z datumom 16. julij 1131, a tudi ta listina ni pristna in je nastala šele med letoma 1216 in 1218. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, IV, št. 104 c, str. 61, 62.

²⁴ Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 129.

²⁵ Na Grajskem hribu so bili odkriti ostanki gradišča iz starejše železne dobe, v bližini je tekla trasa rimske ceste *Celeia-Neviodunum*. Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 131; Curk, Brestanica. Prav mogoče je na razglednem pomolu nad izlivom potoka Brestanica v reko Savo, kjer je rimska cesta z mostom prečkala Savo, stala že kakšna rimska stavba, a ostanke arheološke raziskave niso razkrile. Med zadnjimi arheološkimi raziskavami leta 2011 so v mlajših plasteh odkrili zgolj rimski novc cesarja Hadrijana in odlomek ostenja domnevno rimskodobne ali poznoantične posode, ki pa ne moreta biti zadosten dokaz za obstoj stavbe na tej lokaciji v obdobju antike. Prim. Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Center za preventivno arheologijo, *Arheološke raziskave ob prenovi gradu Brestanica – Grad Rajhenburg. Poročilo št. 00-0054/2011-MB-2013-03*, Ljubljana 2013.

²⁶ Slabe, *Raziskave*, str. 27, 36, 40, 41, 42; Stopar, *Grajski objekti*, str. 84; Curk, Brestanica, str. 137. Ob tem prve interpretacije odkopanih ostankov zidovja niso upoštevale dejstva, da so bile v 9. in 10. stoletju zidane utrdbe v osrednji Evropi izjemno redke.

²⁷ Prim. Slabe, *Raziskave*, str. 31, 36, 38, 41.

*Struktura zidave leta 1978 odkopanega vogala stavbe na jugozahodni strani dvorišča
(foto: Igor Sapač, 2012).*

*Struktura zidave grajskega obodnega obzidja iz 12. stoletja na severozahodni strani (levo)
in na južni strani (desno) (foto: Igor Sapač, 2005).*

postavljeni vodoravno v plasti, vmes pa je nekaj pokončnikov. Sredica zidu je izdelana iz amorfnе zidne mase. Debeline stene ni mogoče izmeriti, a znaša vsaj 2 metra. Na južni strani se vzhodni zid nadaljuje pod obstoječo novoveško južno dvoriščno steno in ni bil raziskan. Stavba se je nesporno nadaljevala tudi proti zahodu. Izkopani vogal je bil v času obstoja stavbe nad nivojem tal, zasut je bil morda le talni zidec.²⁸ V času obstoja stavbe je bil talni nivo tega dela grajskega dvorišča okoli 2,6 metra nižji od sedanjega.²⁹ Stavba je stala na najvišji točki grajskega pomola. Jože Curk je glede na značilnosti gradnje odkopanega vogala sklepal, da bi ta teoretično mogel nastati že v pozni antiki, verjetneje pa šele v karolinškem obdobju.³⁰ Ob tem je podobno kot Marijan Slabe prezrl, da domala povsem enak način gradnje nastopa tudi v spodnjem delu zunanje strani obodnega grajskega obzidja na zahodni in južni strani. Uporabljeni skrbno klesani kvadri so primerljivi glede na uporabljeni material, velikost, način obdelave in postavitvev.³¹ Gre za gradnjo, ki v slovenskem prostoru nastopa skoraj izključno v 12. in 13. stoletju.³² Po drugi strani se ortogonalna geometrija izkopanega vogala povsem prilagaja poteku južne obzidne stranice in postavitvi južnega grajskega trakta. Dokumentirani romanski nivo tal spodnje etaže južnega trakta je enak nekdanjemu nivoju dvorišča ob izkopanem vogalu. Pozicija leta 2011 odkopanega dvoriščnega romanskega portala v spodnji etaži južnega trakta je podrejena liniji zidu, ki izhaja iz izkopanega vogala; zid se je stikal z zidom južnega trakta tik ob portalu.³³ Navedeno kaže, da je izkopani vogal zelo

verjetno nastal približno istočasno kot obodno zidovje in nikakor ni mogoče z gotovostjo trditi, da je to najstarejši grajeni del grajskega kompleksa.³⁴ Stavba, ki ji je pripadal izkopani vogal, je morala stati do izravnave grajskega dvorišča v 16. stoletju, ko so zgornji del podrli, spodnji del pa zasuli. Če bi bila propadla že pred tem, se gotovo ne bi ohranil njen poltretji meter visoki vogal; nikakor se ne zdi verjetno, da bi več stoletij na grajskem dvorišču stal visoki razvaljeni vogal neke stavbe, ki bi bila razdejana še pred časom Konrada I. Vse kaže, da je odkopani solidno grajeni vogal pripadal neki stavbi, ki je na grajskem dvorišču stala med 12. in 16. stoletjem. Njeno velikost je zato mogoče določiti s pomočjo tlorisne analize romanskega obodnega obzidja na jugozahodni strani in romanskega južnega trakta. Če podatke uskladimo, lahko s precejšnjo verjetnostjo ugotovimo, da je odkopani vogal ostank solidno grajenega stolpa na najvišji točki grajskega pomola, ki je bil najverjetneje pozidan na kvadratni talni ploskvi v izmeri okoli 9 × 9 metrov in je imel v spodnji etaži vsaj 2 metra debelo zidovje.³⁵ Debelina in kakovostna gradnja zidovja kaže, da bi stolp mogel imeti precejšnjo višino, do štiri ali pet nadstropij. Stolp s takšno pozicijo in zasnovo je imel v sklopu visoko- in poznosrednjeveške grajske zasnove funkcijo glavnega grajskega stolpa – bergfrida. Obodno obzidje iz 12. stoletja na jugozahodni strani se je prilagodilo lokaciji stolpa. Na južno stranico stolpa je bil prislonjen romanski južni

²⁸ Slabe, Raziskave, str. 27.

²⁹ V 12. stoletju je bilo grajsko dvorišče neizravnano in je strmo padalo od zahoda proti jugovzhodu. Sedanja klet južnega trakta je bila sprva pritličje, dostopno skozi sedaj zasuti portal v severni steni.

³⁰ Curk, Brestanica, str. 137.

³¹ Prim. Stopar, *Ostra kopja*, str. 36 (fotografija odkopanega vogala stavbe na dvorišču); Stopar, Razvoj srednjeveške grajske, str. 47 (fotografija strukture zidave v pritličnem delu zahodne stene severozahodnega stolpa, z napačnim podnapisom zidava južne stene gradu). Zidavi sta primerljivi tudi glede na način fugiranja in na plasti s podolžnimi klesanci in eno vrsto pokončnikov. Stopničast podzidek odkopanega vogala je primerljiv s podzidkom južne stranice obodnega obzidja. Zgovorna je tudi primerjava strukture zidave izkopanega vogala z jugozahodnim vogalom severozahodnega stolpa.

³² Zanimiva je primerjava z zgodnejšo gradnjo iz 11. stoletja, ki je dobro dokumentirana na gradu Hompoš pri Mariboru. V tistem času gradbena tehnologija še ni bila tako razvita kot v 12. stoletju in se zato niso pojavljali skrbno obdelani kamniti kvadri. Značilni so bili precej dolgi in le deloma obklesani lomljenci, postavljeni v horizontalni položaj. Prim. Berčič, *Fakulteta za kmetijstvo in biosistemske vede*.

³³ Na to kažejo tudi rezultati zadnjih arheoloških raziskav, ki so na zunanji severni strani severnega zidu južnega trakta v spodnji etaži razkrile nastavek zidu SE 229; zgrajen je bil iz lomljenecv in klesancev in orientiran drugače od romanske stene južnega trakta ter vezan na skalno osnovo.

³⁴ Prim. Slabe, Raziskave, str. 27, 41.

³⁵ Prim. Slabe, Raziskave, str. 43. Avtor sklepa, da je vogal zaradi omejene možnosti širjenja proti jugu in zahodu ostank stavbe z razmeroma neobširno tlorisno površino, ki je imela lego na strateško najbolj pomembnem in praktično najvišjem predelu grajske vzpetine nad dolino Save. Na tej osnovi sklepa, da je bila odkopana stavba predvsem obrambno-strateške narave.

Bergfridi so bili zlasti pri pomembnejših gradovih nepogrešljiva sestavina. Dokumentirani so tudi na številnih gradovih salzburških nadškofov. Na gradu Seggau v Lipnici so pred nekaj leti odkopali temelje v 19. stoletju podrtega bergfrida na kvadratni talni ploskvi v izmeri okoli 14 × 14 metrov, ki je imel domnevno 3 metre debele stene. Novejše raziskave kažejo, da je v nasprotju z domnevmi starejših raziskovalcev stolp nastal šele v drugi četrtini 12. stoletja, pred letom 1120, sočasno z obodnim obzidjem. Prim. Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 239–242. Za starejšo manj ustrezno interpretacijo: Kaindl in Ranz in Städtler in Steiner, *Schloss Seggau*, str. 54–55, 160. Bergfrid je obstajal tudi na gradu Ptuj in se je očitno podobno kot na Rajhenburgu navezoval na južni palacij. Še ne povsem razrešeno je vprašanje domnevnega stolpa na zahodnem koncu ptujskega grajskega kompleksa, kjer so po drugi svetovni vojni odkrili ostanke nekega objekta na kvadratni talni ploskvi v izmeri okoli 12 × 12 metrov. Nekateri raziskovalci so domnevali, da so to sledovi nekdanjega srednjeveškega grajskega bergfrida. Novejše raziskave se bolj nagibajo v smer prvotne interpretacije Josipa Korošca, da so to najverjetneje ostanke staroslovskega svetišča. Prim. Pleterški, Razcvet Ptujana na ruševinah Petovione, str. 402–405.

Romanska tlorisna zasnova gradu Rajhenburg v 13. stoletju (po načrtu iz arhiva ZVKDS OE Ljubljana dopolnil Igor Sapač).

grajski trakt.³⁶ Glede na način zidave je stolp nastal najpozneje v 12. stoletju.³⁷ Nastal je istočasno z enako grajenim obodnim obzidjem ali malce pred njim, saj se je potek obzidja očitno prilagodil lokaciji stolpa in ne obratno.

Na severovzhodnem delu dvorišča so leta 1978 okoli 1,5 metra pod sedanjim talnim nivojem na površini v izmeri okoli 9 × 6 metrov odkopali nizke ostanke zahodnega in južnega zidu neke stavbe. Zidova sta se stikala z jugozahodnim vogalom v obliki nepravilnega zavoja, okrepljenega s kontraforjem. Okoli 1,2 metra debel zahodni zid je bil na zunanji in notranji fronti sestavljen iz pravilno obdelanih večjih klesanih kvadrov sivo-rumenega peščenjaka v plasteh. Zidava je bila nekoliko manj kakovostna od zidave vogala, odkopanega na jugozahodni strani dvorišča. Po interpretaciji Marijana Slabeta in Jožeta Curka bi stavba mogla biti uničena med boji z Madžari ob koncu 11. stoletja, čeprav

Marijan Slabe po drugi strani domneva, da je propadla pozneje kot stavba na jugozahodni strani dvorišča.³⁸ Glede na strukturo zidave in navezavo zidovja na tlak, odkritega v sedanji grajski veži leta 2011, danes ni mogoče več trditi, da je stavba nastala pred 12. stoletjem. Po drugi strani ne more biti mlajša od 13. stoletja. Debelina zidovja kaže, da bi mogla biti to nadstropna stavba. Zahodni zid, ki je prehajal v tlak,³⁹ kaže, da je morda stavbo na severni strani zapirala lesena stena ali pa je bila ta na tem mestu celo odprta. Zdi se, da je stavba stala samostojno na grajskem dvorišču in da se ni naslanjala na vzhodno stranico romanskega obodnega obzidja. Široka je bila okoli 6 metrov, dolga pa najmanj 5 in največ 11 metrov. Odkrita debela plast žganine bi lahko kazala, da je bilo tu kurišče, povezano s kuhinjo ali nemara celo z na gradu izpričano kovnico denarja.⁴⁰ Lokacija leta 2011 odkrite stavbe zahodno od glavnega vhoda v grad kaže, da sta obe stavbi obstajali sočasno in da imata enak talni nivo ter da sta nastali šele potem, ko so v 12. stoletju zgradili severno grajsko obodno obzidje v obliki ščitnega zidu z glavnim grajskim portalom. Vse kaže, da je imela stavba na severovzhodni strani dvorišča zgolj neko pomožno funkcijo v sklopu grajskega kompleksa, ki je začel nastajati v času nadškofa Konrada I.

Nobene od obeh kakovostno grajenih stavb, katerih ostanke so leta 1978 odkrili na notranjem grajskem dvorišču, torej ni mogoče več povezovati z obdobjem pred nadškofom Konradom I., saj se povsem smiselno navezujeta na romansko grajsko zasnovo iz 12. in 13. stoletja. Ali je pred obdobjem nadškofa Konrada I. tu stala kakšna stavba, je tako še naprej prepuščeno ugibanjem, ki pa jih ni mogoče povezati z materialnimi ostanki ali zanesljivimi pisnimi viri. Če bi morda vendarle dopustili možnost, da je stolpasta stavba na najvišji točki grajskega pomola z dobrim nadzorom nad dolino Save stala že pred 12. stoletjem, bi prišli v konflikt z navedbo, da je Konrad I. grad na novo pozidal, saj je stolpasta stavba stala do 16. stoletja. Zgolj

³⁸ Prim. Slabe, Raziskave, str. 43; Curk, Brestanica, str. 138.

³⁹ Slabe, Raziskave, str. 31. Med arheološkimi raziskavami leta 2011 so razkrili nadaljevanje tlaka, ki je potekal od leta 1978 izkopanega zidu pod sedanjim severnim arkadnim hodnikom skozi vhodno vežo do glavnega grajskega portala.

⁴⁰ Slabe, Raziskave, str. 23. Avtor je plast žganine interpretiral kot sled požara (najpozneje v zgodnjem 16. stoletju, pred gradnjo vzhodnega grajskega trakta), a prav mogoče bi lahko šlo tudi za veliko kurišče. Glede na skromno velikost in glede na lokacijo na dobro zavarovanem notranjem grajskem dvorišču, dovolj odmaknjeno od grajskega palacija, po drugi strani pa blizu glavnega grajskega vhoda in predgradja, ter glede na domnevno leseno severno steno, se zdi še najbolj utemeljena domneva, da bi mogla biti prav tu salburška kovnica denarja, ki je izpričana v virih iz prve polovice 13. stoletja. Prim. Curk, Brestanica, str. 137.

³⁶ V sedanjem pritličju južnega trakta so raziskave leta 2011 razkrile, da zahodni del severne stene in severni del zahodne stene ne kažeta romanske plastovite gradnje kot druge stene, ampak da so ju najverjetneje pozneje v novem veku iz neznanega razloga na novo zgradili. Za posredovani podatek se zahvaljujem konservatoriki Alenki Železnik. Sklepam, da so novo zidovje zgradili po rušenju stolpa. Stolp je torej tvoril severozahodni vogal južnega grajskega trakta. To kaže, da se je južni trakt naslonil na stolp in ne obratno. Stolp je torej stal pred južnim traktom.

³⁷ Prim. Slabe, Raziskave, str. 27. Avtor sklepa, da bi po načinu gradnje objekt mogel nastati že v pozni antiki, pa tudi še v obdobju romanike.

špekulirati je mogoče, ali je nemara pred 12. stoletjem tu stal lesen grad, katerega ostanke so pozneje povsem odstranili, ali da je predhodnik Konradovega gradu nemara stal na drugi lokaciji kje v bližini. V pomoč pri iskanju odgovorov na ta vprašanja bi mogla biti raziskava stavbne zgodovine bližnje pražupnijske cerkve sv. Ruperta v Vidmu; v pisnih virih je prvič izpričana v letih 1154/1155, ko se omenja *Richenburch apud sanctum Rōdbertum* (Rajhenburg pri sv. Rupertu), z njo pa je posredno znova zanesljivo izpričan tudi grad, po katerem se je imenoval ves okoliš.⁴¹ Zdi se, da je cerkev stala že kmalu po letu 1043.⁴² Kolikor bi z arheološkimi raziskavami v notranjščini sedanje cerkve razkrili ostanke cerkve iz 11. ali 12. stoletja, bi ti mogli služiti za primerjavo in oporo pri datiranju vogala porušene stavbe na jugozahodni strani dvorišča gradu Rajhenburg.⁴³

Grad Rajhenburg v obdobju nadškofa Konrada I.

V obdobju nadškofa Konrada I. pl. Abenberga (1106–1147)⁴⁴ v drugi četrtini 12. stoletja,⁴⁵ med leti 1127 oziroma 1131 in 1141, je začela na nepravilni poligonalni talni ploskvi nastajati nova romanska obodna grajska zasnova, ki je že na začetku poleg stolpa na jugozahodni strani dvorišča in obodnega obzidja z obvhodnim stolpičem imela tudi večjo stolpasto učinkujoče stanovanjsko poslopje na severozahodnem vogalu.

Dokumentirana neprekinjena enotna kamnita struktura zidave spodnjih delov zidov na severni, zahodni, južni in vzhodni strani kaže, da je celotno grajsko obodno zidovje razen valjastega stolpa na

severovzhodni strani vsaj v višini sedanje spodnje etaže stalo že v 12. stoletju.⁴⁶ Zidava iz natančno klesanih kamnitih kvadrov peščenjaka, vezanih z apneno malto in postavljenih v pravilne plasti je enaka kot pri odkopanem vogalu stavbe na jugozahodnem vogalu notranjega dvorišča in še najbolj primerljiva z zidavo romanskih delov gradov Ptuj, Maribor na Piramidi, Cmurek, Seggau nad Lipnico in Pišcece na Kozjanskem. Prvotna višina posameznih delov obodnega obzidja, zlasti na vzhodni in zahodni strani, ostaja nepojasnjena, saj med zadnjo prenovi niso izvedli sondažnih raziskav pod mlajšimi ometi iz 19. stoletja, ki so bile sicer predvidene že od prvih raziskav grajske stavbe v sedemdesetih letih 20. stoletja.⁴⁷ Do zadnje prenove je bila dobro razvidna prvotna višina obodnega obzidja na južni strani; zidava iz skoraj kubičnih blokov je na zunanji strani dosegala višino okoli 7 metrov in je segala nekako do višine tal med sedanjo kletno in pritlično etažo južnega trakta. Nad zidavo prvotnega obzidja je mlajša romanska zidava južnega trakta oziroma palacija iz manjših klesanih kamnitih kvadrov. Na južni in vzhodni strani je imelo obzidje v spodnji polovici značaj eskarpnega zidu. Obzidje je bilo pod vrhom ponekod opremljeno z ozkimi visokimi linami; sedaj sta ohranjeni dve na južni strani in dve na vzhodni strani.⁴⁸ Dokumentirani izravnani zaključek vrha obzidja na južni strani kaže, da to na vrhu ni imelo zobčastih obrambnih nadzidkov – cin, ampak najverjetneje pokrito leseno obrambno galerijo, katere hodna površina je bila urejena vrh okoli 1,1 metra debelega zidovja. Naravno dobro zavarovani stranici obzidja na vzhodu in severovzhodu sta bili zelo verjetno enako visoki in oblikovani kot južna obzidna stranica. Na severovzhodu je bilo obzidje bolj izpostavljeno iz zato najverjetneje že sprva debelo okoli 2,35 metra. Drugačni sta bili obzidni stranici na zahodu in jugozahodu, kjer je bil skalnati teren pomola precej višji. Do zadnje prenove je bila v severni polovici zahodne obzidne stranice dobro vidna gradnja iz klesanih kamnitih kvadrov vse do vrha zidu, kar kaže, da je bilo zidovje na tem mestu že vsaj v 13. stoletju enako visoko kot sedaj. Zdi se, da so vrhnji del obzidja nadzidali približno takrat, ko so nadzidali južno obzidje in zgradili južni grajski trakt oziroma palacij. Sprva zahodna obzidna stranica najverjetneje ni bila višja od 8 metrov in je torej segala največ malce nad sedanja okna prvega nadstropja zahodnega trakta. Na jugozahodu je zaradi padca terena moralo obzidje strmo stopničasto premostiti višinsko razliko okoli 4 metre.

⁴¹ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, IV, št. 358; Koropec, *Brestanica z okolico*, str. 45, 63; Štih, *Izvor in začetki škofijske posesti*, str. 38; Baraga, *Listina iz leta 1154/55*, str. 18–21, 64.

⁴² Kovačič, *Zgodovina lavantinske škofije*, str. 90; Koropec, *Brestanica z okolico*, str. 45, 63; Curk, *Brestanica*, str. 108; Baraga, *Listina iz leta 1154/55*, str. 17–21. Cerkev je domnevno nastala kmalu po letu 1043, ko je to območje prešlo pod salzburško nadškofijo. Na to bil lahko kazal tudi patrocinj sv. Ruperta.

⁴³ Med letoma 1893 in 1897 so okoli stare župnijske cerkve zgradili novo. Ostanke stare stavbe so do leta 1894 odstranili. Ker so med gradnjo nove cerkve teren nasuli kar za dva metra, so verjetno pod tlakom v ladji sedanje cerkve ohranjeni še znatni ostanke stare cerkve skupaj z oltarnim prostorom. Za tloris stare cerkve glede na novo prim. Stegenšek, *Petindvajset let cerkvene umetnosti*, str. 157. Notranje mere ladje so znašale 7,25 × 11,7 metra, zidovi pa so bili debeli 0,75 metra. Za usodo stare cerkve prim. Weigl, *Župnijska cerkev sv. Ruperta*, str. 165–171; Pahor, *Cerkve v videmski župniji*, str. 217–223.

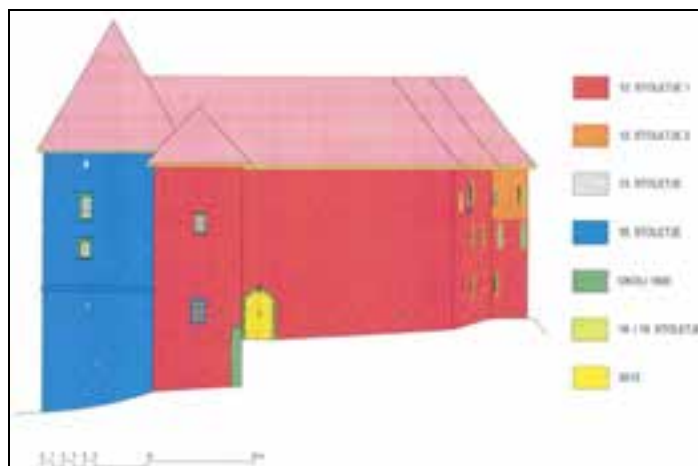
⁴⁴ Za biografske podatke o nadškofu Konradu I., rojenem okoli leta 1075, prim. Zeillinger, *Erzbischof Konrad I. von Salzburg*; Szlosbaytel, *Die Befestigung*, str. 116.

⁴⁵ Za to datacijo nazadnje: Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 228. Prim. Ebbhardt, *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*, str. 568 (grad tako kot druge gradove na slovenskih tleh omenja v okviru hrvaških in slavonskih gradov); Szlosbaytel, *Die Befestigung*, p. 119.

⁴⁶ Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 146.

⁴⁷ Prav tam.

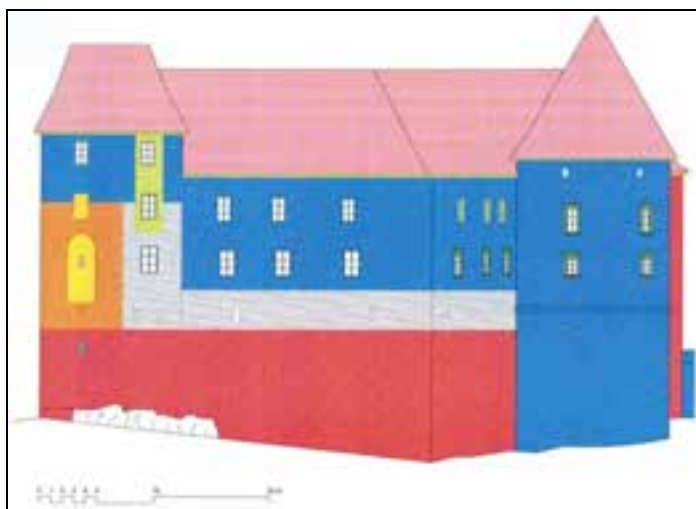
⁴⁸ Line sedaj osvetlujejo kletne prostore južnega in vzhodnega trakta. Vse kaže, da sprva ni bilo line na mestu sedanjega kvadratnega okna v oši poznejše apside romanske kapele v kleti na vzhodni strani.

Izrisa severne in zahodne grajske fasade z barvno označenimi hipotetičnimi razvojnimi fazami (po posnetku iz arhiva podjetja Gea Consult dopolnil Igor Sapač).

Izris južne grajske fasade z barvno označenimi hipotetičnimi razvojnimi fazami (po posnetku iz arhiva podjetja Gea Consult dopolnil Igor Sapač).

Izrisa vzhodne in severovzhodne grajske fasade z barvno označenimi hipotetičnimi razvojnimi fazami (po posnetku iz arhiva podjetja Gea Consult dopolnil Igor Sapač).

Kako je bil oblikovan vrhni del te obzidne stranice, moremo zgolj ugibati. Glede na analogije smemo domnevati, da je bil vrhni del obzidja tu zgrajen poševno in je padal od severozahoda proti jugovzhodu.

Naravno najslabše zavarovana in zato potencialnim sovražnim napadom najbolj izpostavljena severna stranica obzidja je oblikovana kot mogočni ščitni zid, visok okoli 15 metrov in debel okoli 2,4 metra.⁴⁹ Menim, da je bil ta del obzidja že od

začetka tako visok in močan kot sedaj.⁵⁰ Do zadnje prenovitve je bila pod poškodovanim mlajšim fasadnim ometom skoraj do vrha zidu vidna pravilna zidava iz klesanih kamnitih kvadrov, med vgradnjo novih jeklenih horizontalnih vezi na vrhu zidu leta 2011 pa se je pokazalo, da je tudi vrhni del zidu tik pod strešnim napuščem zgrajen iz klesancev, postavljenih v pravilne vrste.⁵¹ V prid tezi, da je bil

⁴⁹ Domneva Dušana Krambergerja, ki jo je povzel in objavil Patrick Schicht (Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 226–236), da severna stranica obodnega obzidja v nasprotju s starejšimi ugotovitvami Ivana Stoparja ni romanska, se že pred izvedbo arheoloških raziskav leta 2011, ki so razkrile lokacijo prvotnega romanskega vhoda, nikakor ni zdela verjetna, saj je bila na številnih mestih pod odluščenim mlajšim fasadnim ometom vidna značilna pravilna plastovita zidava iz klesanih kamnitih kvadrov, ki se ni bistveno razlikovala od strukture zidave na vzhodni in južni strani obodnega zidovja. Lahni zalom linije zidu na severni strani med severno obzidno stranico in severovzhodnim vogalom stolpate severozahodne stavbe bi bil lahko nastal kot posledica etapne gradnje v prvi polovici 12. stoletja, nikakor pa ga ni mogoče smatrati kot nesporni dokaz, da je severozahodna stolpasta stavba starejša od severnega obzidja.

⁵⁰ Za drugačno mnenje glej prispevek Patricka Schichta v tej publikaciji. Med zadnjo prenovitvo na zunanji strani severne stene žal niso bile izvedene sonde raziskave, s katerimi bi bilo mogoče natančno dokumentirati strukturo zidave in opredeliti čas nastanka.

⁵¹ Žal so zgornjo vrsto klesancev leta 2011 zelo poškodovali, ko so vanjo vklesali širok utor za namestitev horizontalne protipotresne jeklene vezi. Klesanci na zunanji površini severnega obodnega zidu kažejo, da je bil ščitni zid že v 12. stoletju tako močan kot sedaj in da ga niso na zunanji strani okrepili morda šele v obdobju renesanse, kot denimo

ščitni zid že v 12. stoletju enkrat višji in močnejši od drugih delov obodnega obzidja, govorijo tudi bližnje analogije dokumentiranih ščitnih zidov iz 12. in 13. stoletja na gradovih Cretež, Podsreda in Celje. Vse kaže, da ščitni zid ni bil tako kot drugi deli obodnega obzidja opremljen z linami, zelo verjetno pa je bil na vrhu opremljen z leseno galerijo, ki je bila zaradi obrambe nujno potrebna. Leta 2011 opravljene arheološke raziskave so presenetljivo pokazale, da je bil severni (ščitni) zid že na začetku predrt z veliko vhodno odprtino, ki je bila na lokaciji sedanjega glavnega grajskega portala.⁵² Nivo praga romanskega portala je bil okoli en meter nižje od sedanje hodne površine ob renesančnem portalu. Romanska vhodna odprtina je bila malce ožja od sedanjega renesančnega portala s širino odprtine 2,6 metra; najverjetneje je bila široka okoli 2 metra. Glede na višino sedanjega renesančnega portala bi mogla biti visoka do 4,7 metra. Vse kaže, da je imel rajhenburški romanski glavni portal podobno velikost kot dokumentirani romanski glavni grajski portali iz 12. stoletja na bližnjih gradovih Podsreda, Podčetrtek, Cmurek in Seggau.⁵³ Visoki in široki romanski glavni portali so omogočali, da je takrat, ko še niso stali konjski hlevi v predgradju, mogel jezdec prijezditi na grajsko dvorišče, ne da bi poprej sestopil s konja. Portal je imel prav gotovo polkrožno sklenjen lok oziroma banjast obok, ki je segal skozi vso debelino ščitnega zidu. Zdi se, da je ta lok zapirala reliefno okrašena polkrožna luneta, odkrita leta 2000 na sekundarni lokaciji v pritličju južnega dvoriščnega arkadnega hodnika, zgrajenega

podobni ščitni zid gradu Devin pri Trstu. V novem veku je rajhenburški ščitni zid doživel le nekaj manjših popravil v spodnjem delu, na kar je do zadnje prenovе kazala tanka obzidava v obliki nepravilne zidave iz manjših lomljencev do višine okoli 1,5 metra nad nivojem zunanega dvorišča. Očitno so izpodjedene dele romanskega ščitnega zidu okrepili s tanko obzidavo, ki je prekrila poškodovane stare klesance. Ta način sanacije je bil lepo viden zlasti desno od glavnega portala, kjer je stara zidava iz klesancev prešla v novejšo tanko obzidavo iz majhnih lomljencev.

52 Raziskave grajske stavbe do leta 2011 vprašanja lokacije njenega glavnega vhoda niso uspeli pojasniti. Prim. Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 46 sl.; Stopar, *Grad Brestanica*, str. 127–151; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*. Peta knjiga, str. 95–103; Curk, *Brestanica*, str. 133–141.

53 Za romanski polkrožno sklenjeni portal na gradu Seggau, širok okoli 2 m in visok okoli 4 m, prim. Kaindl in Ranz in Stadler in Steiner, *Schloss Seggau*, str. 62, 66, 67, 163, 165. Portal je bil nameščen v južnem obodnem zidu grajskega jedra, ki je bil oblikovan kot ščitni zid. V baročni dobi so portal znižali na polovico višine. Med raziskavami ob portalu niso odkrili sledov dviznega mostu. Prim. tudi Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 238 (z manj verjetno domnevo o prvotni višini portala).

Primerljiv je tudi romanski glavni portal bližnjega gradu Sevnica iz 13. stoletja, katerega ostanke so ob mlajšem portalu iz okoli leta 1600 odkrili leta 2006. Glavni portal sevniškega gradu je bil polkrožno sklenjen, širok okoli 1,7 metra, visok pa okoli 2,7 metra. Prim. Sapač, *Stavbni razvoj gradu Sevnica*, str. 15 sl.

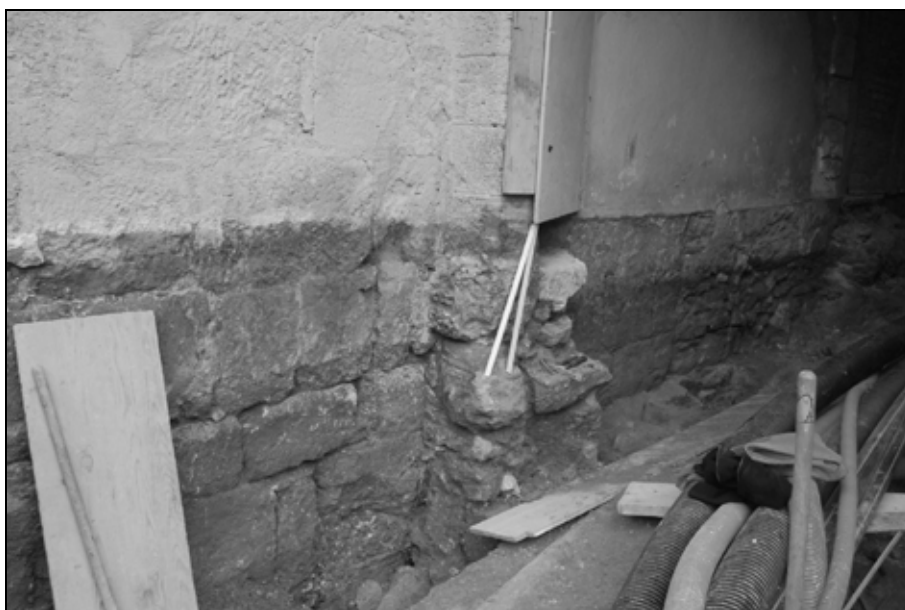
okoli leta 1600, sočasno s postavitvijo sedanjega glavnega grajskega portala.⁵⁴ Velike dimenzije lunete (širina 181 cm; višina 96 cm; rob, ki ga prekrival lok: 6,5 cm) kažejo, da je nedvomno spadala k nekemu velikemu portalu in da ni mogla biti npr. del manjšega portala grajske kapele ali palacija. Portal, katerega lok je zapirala luneta, je moral biti širok vsaj 168 cm, verjetneje pa več, saj bi luneta, tako kot pri romanskem glavnem portalu gradu Cmurek, lahko slonela na stranskih konzolah.

Leta 2011 opravljene raziskave so presenetljivo pokazale, da je hkrati s severnim obzidjem oziroma ščitnim zidom v 12. stoletju zelo verjetno nastal tudi dvonadstropni severovzhodni obvodni stolpič desno od glavnega portala.⁵⁵ Menim, da je stolpič nastal kot sestavni del ščitnega zidu na njegovem najbolj izpostavljenem koncu. S tem, ko so ga pomaknili navzven iz linije ščitnega zidu, so optimalno zavarovali glavni grajski vhod in dostop do ščitnega zidu. Omogočal je tudi dober nadzor nad grajskim predgradjem in nad dostopno potjo do grajskega kompleksa. Poleg obrambne funkcije je imel stolpič najverjetneje tudi funkcijo komunikacijskega vozlišča; skozenj je bila prek lesenih stopnišč dostopna obrambna galerija vrh ščitnega zidu, pa tudi obrambni hodnik vrh vzhodnega obodnega obzidja.⁵⁶ Struktura zidave na zunanjsčini je do leta 2011 kazala, da so najprej zgradili spodnjo polovico stolpiča, približno do višine tal sedanjega prvega nadstropja, nato pa v drugi gradbeni etapi še zgornji del iz nekaj manjših klesanih kvadrov. V notranjsčini v pritličju stolpiča so leta 2011 na vseh štirih stenah razkrili enako kakovostno gradnjo iz velikih klesanih kvadrov, postavljenih v izravname plasti, kot na zunanjsčini. Struktura zidave južne notranje stene se je malce razlikovala od strukture zidave zahodne, severne in vzhodne stene, kar kaže, da je gradnja potekala etapno, nikakor pa tega ni mogoče šteti kot dokaz, da je južna stena bistveno starejša od

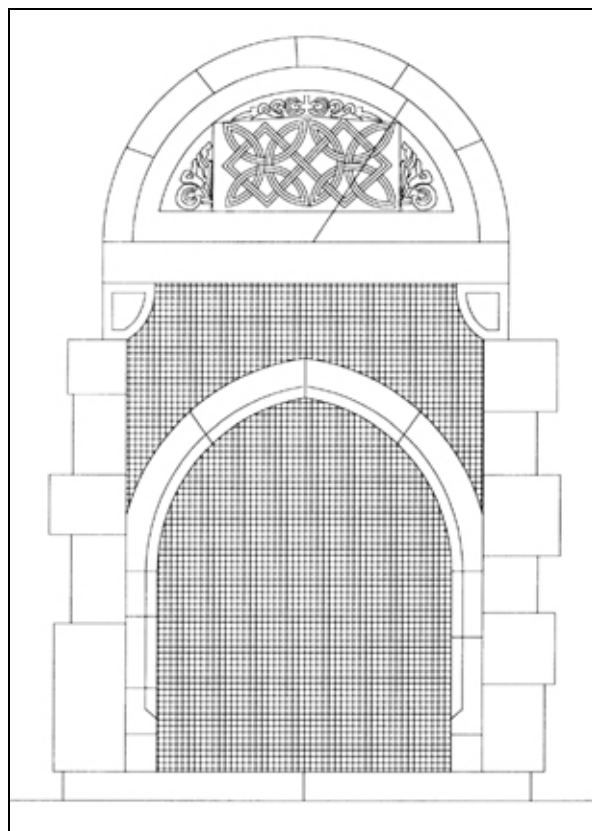
54 Za romansko poreklo lunete prim. Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 199 (z napačno domnevo, da je nekoč morda krasila vhod v kapelo).

55 Do leta 2011 je veljalo, da je stolpič nastal šele okoli leta 1600. Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 142. Mnenje je izhajalo iz cezure na vzhodni zunanji steni stolpiča, ki je nakazovala, da so stolpič sekundarno prislonili k ščitnemu zidu. Natančnejša analiza vzhodne stene stolpiča kaže, da so temelji stolpiča vezani s temelji ščitnega zidu in da je cezura najverjetneje nastala zgolj kot posledica etapnosti gradnje v isti stavbni fazi. Zanimiva je ugotovitev, da je položaj cezure natančno v črti zunanega lica severne stranice grajskega obzidja. Menim, da položaj cezure še dodatno dokazuje, da je imela severna stranica grajskega obzidja že v 12. stoletju sedanjo debelino. Teza Patricka Schichta, da je cezura ostanek nekdanje line, se zdi malo verjetna. Glej prispevek Patricka Schichta v tej publikaciji.

56 Severovzhodna stranica obodnega obzidja je v glavnem enako debela kot vzhodni zid vhodnega stolpiča, iz katerega izhaja.

Lokacija vzhodnega ostenja romanskega glavnega grajskega portala ob stiku z romanskim obvodnim stolpičem (foto: Alenka Železnik, 2011).

Velika reliefno okrašena luneta, odkrita na gradu Rajhenburg leta 2000 (foto: Igor Sapač, 2012) in izris romanskega glavnega portala gradu Cmurek iz 12. stoletja z reliefno okrašeno luneto in s sekundarno vzidanim manjšim gotskim portalom (risal Igor Sapač, 2009).

drugih treh sten. V prid tej tezi govori tudi položaj omenjene cezure na zunanjsčini vzhodne stene, ki ni v črti južne notranje stene, ampak precej bolj severno od nje. Arheološke raziskave so pokazale, da se je na stolpič navezoval romanski glavni grajski portal. Nivo temeljev stolpiča, ki so okoli 3 metre pod nivojem praga romanskega glavnega grajskega portala, kaže, da je pred portalom zelo verjetno že od vsega začetka obstajal obrambni jarek, preko katerega je bil speljan lesen mostovž z dviznim mostom.⁵⁷

Na zahodni strani se je ščitni zid navezoval na sočasno zgrajeno stavbo stolpaste oblike, ki je nastala na izpostavljenem severozahodnem vogalu grajske zasnove na talni ploskvi približno pravokotne oblike v izmeri 12 × 14,5 metra.⁵⁸ Stavba je nastala kot vezni člen med ščitnim zidom in zamaknjeno zahodno stranico obodnega obzidja, ki jo je mogla učinkovito varovati. Zahodni del masivnega ščitnega zidu je dobil funkcijo njene severne stranice. Druge tri stranice so bile tanjše in debele okoli 1,6 metra. Debelina sten kaže, da stavba zelo verjetno nikoli ni bila višja kot sedaj in da je torej imela tri etaže, kolikor ni obstajala še kakšna lesena vrhnja (pol)etaža. V notranjsčini je bila vertikalno predeljena z lesenimi tramovnimi stropi; sedanji mogočni banjasti obok v pritličju, ki je deloma prekril ozki visoki romanski svetlobni lini na zahodni steni, je nastal šele v novem veku. O morebitnih prečnih predelnih stenah v notranjsčini stolpaste stavbe ni podatkov. Vhod v pritlično etažo je bil najverjetneje na lokaciji leta 2011 odkritega polkrožno sklenjenega portala poznogotskih oblik v južni steni. Manj verjetno se zdi, da bi bil vhod na južnem koncu vzhodne stene, na lokaciji sedanjega poznogotskega ušesastega portala.⁵⁹ Stavba je imela vsaj v vrhnjih etažah nedvomno stanovanjsko funkcijo, na kar je do leta 2011 kazala sedaj zazidana odprtina lesenega sanitarnega pomola (ajžlja) v

drugem nadstropju na zahodni fasadi. Najverjetneje je bila v vrhnjem nadstropju stavbe prvotna velika grajska dvorana.⁶⁰ Stanovanjski prostori so bili verjetno ogrevani s kamini. Z osnovno zasnovo je stavba še najbolj primerljiva s stolpasto stavbo oziroma nekdanjim stanovanjskim stolpom na jugovzhodnem vogalu kompleksa gradu Seggau pri Lipnici.⁶¹ V obeh primerih gre za stolpasto učinkujočo arhaično zasnovo glavne grajske stanovanjske stavbe, razvite iz tipa samostojne visoke trdne hiše. Tovrstne zasnove so bile uveljavljene pri gradovih nižjega plemstva do sredine 12. stoletja, ko se je začel množično uveljavljati nov tip osrednje grajske stanovanjske stavbe v obliki bolj horizontalno naglašene palačije (palače). V sedanjem slovenskem prostoru so primerljive, čeprav najverjetneje malce starejše, arhaične zasnove grajskih stanovanjskih stavb vsaj deloma ohranjene v okviru nekdanjih kompleksov gradov Slovenj Gradec,⁶² Šumberk na Dolenjskem⁶³ in Krancelj nad Škofjo Loko.⁶⁴ Primerljiv je bil tudi nekdanji dvojnopolnadstropni stanovanjski stolp gradu Kunšperk, katerega ostanki so se sesuli

⁵⁷ Obrambni jarek pred romanskim portalom je v širšem prostoru izjemen, saj raziskave drugih primerljivih gradov (Podsreda, Sevnica, Celje, Cmurek, Seggau) romanskih jarkov niso razkrile.

⁵⁸ Prim. Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 49; Stopar, *Grad Brestanica*, str. 134, 146. Avtor je domneval, da je imela stolpasta stavba sprva vlogo bergfrida in da sedaj ni več ohranjena v prvotni višini. Debelina sten kaže, da stavba nikakor ni mogla imeti funkcije in oblike visokega glavnega grajskega stolpa – bergfrida ter da sprva ni mogla biti bistveno višja kot sedaj. Za podobno mnenje prim. Curk, *Brestanica*, str. 138. Domnevo, da gre pri stavbi za nekdanji bergfrid, je dokončno ovrglo spoznanje, da je imel vlogo bergfrida stolp, ki je stal na jugozahodnem vogalu dvorišča. Patrick Schicht domneva, da je imela stavba sprva značaj trdne hiše. Njegove teze, da je bila sprva na severni precej daljša in da je imela pravilno pravokotno obliko, rezultati doslej izvedenih stavbnogodovinskih in arheoloških raziskav ne potrjujejo. Glej prispevek Patricka Schichta v tej publikaciji.

⁵⁹ Za drugačno mnenje glej prispevek Patricka Schichta v tej publikaciji.

⁶⁰ Prostor je imel reprezentativno funkcijo še v 16. stoletju, na kar kaže leta 2011 na zahodni fasadi v osrednjem delu odkriti ostanek velikega poznogotskega kamnitega okenskega okvira s kamnitim križem.

⁶¹ To je sprva morda trinadstropni stanovanjski stolp iz obdobja salzburškega nadškofa Konrada I. oziroma iz druge tretjine 12. stoletja. Zidovje je zgrajeno iz pravih klesancev, ki jih sedaj prekriva omet. Stolpasta stavba je zgrajena na skoraj kvadratni talni ploskvi v izmeri okoli 12,40 × 11 metrov. Zidovje je debelo do 2,1 metra. Pritličje je sprva služilo kot skladišče, v nadstropjih pa so bili stanovanjski prostori. Na vrhu je bila domnevno glavna dvorana. Stolpasta stavba se navezuje na romansko obodno obzidje, ki ima enako strukturo zidave. Prim. Kaindl in Ranz in Stadler in Steiner, *Schloss Seggau*, str. 65–66, 161; Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 243 (z malce drugačno interpretacijo stolpaste stavbe).

⁶² Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 67–73. Gre za stavbo na kvadratni talni ploskvi s 14,80 metra dolgimi stranicami in poldrugi meter debelimi zidovi. Nastala je najbrž v poznem 11. stoletju, ko je grad prvič izpričan v pisnih virih. V 13. stoletju so stanovanjsko stavbo nadzidali in jo spremenili v cerkev.

⁶³ Sprva najverjetneje trinadstropni stanovanjski stolp kvadratnega tlorisa z okoli 12,6 metra dolgimi stranicami in z okoli 2,25 metra debelimi zidovjem v spodnji etaži, so potomci Heme Breško-Seliške morda zgradili že pred ali pa kmalu po letu 1106. Od 18. stoletja je razvaljen, a ohranjen še skoraj do vrha prvega nadstropja. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 14; Kos, *Vitez in grad*, str. 232–235.

⁶⁴ Leta 1954 izkopani spodnji deli zidovja stanovanjskega stolpa neznane višine so pozidani na kvadratni talni ploskvi z okoli 13 metrov dolgimi stranicami. Zidovje iz pravilno oblikovanih apnenčevih klesancev v ravnih vrstah je debelo okoli 2,6 metra. Mnenje, da je imel stolp vloga izpostavljenega stolpa loškega gradu, je sporno. Prav mogoče je bila to prvotna loška grajska stavba. Morda so po vzoru tega stanovanjskega stolpa pozneje zgradili še stanovanjski stolp loškega gradu, ki je bil pozidan na kvadratni talni ploskvi z okoli 17 metrov dolgimi stranicami in 2,5 metra debelimi zidovjem. Stolp so po letu 1892 podrli, leta 1954 pa so izkopali njegove temelje. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 8, str. 19–38.

Romanska struktura zidave iz 12. stoletja na obvodnem stolpiču in na jugovzhodnem vogalu stavbe stolpaste oblike na severozahodni strani gradu (foto: Igor Sapač, 2005 in 2011).

leta 1933.⁶⁵ V prostoru srednje Evrope je treba opozoriti na vzporedja s stanovanjskim stolpom gradu Přimda na zahodnem Češkem, v bližini meje z Bavarsko, zgrajenim v dvajsetih letih 12. stoletja, ki velja za eno najstarejših zidanih grajskih stavb na Češkem.⁶⁶ Po sredini 12. stoletja tovrstnih stolpasto učinkujočih grajskih stanovanjskih stavb niso več gradili skoraj nikjer. Izjemi iz 13. stoletja v slovenskem prostoru sta ohranjeni na gradovih Pišce in Hompoš. Tradicija je preživela le v okviru gradnje stolpastih dvorov, kar najlepše kaže ostanek stolpatega dvora Kebelj na Pohorju.

Obodno obzidje je obdajalo veliko notranje grajsko dvorišče na nepravilni poligonalni talni ploskvi. Teren je padal od zahoda proti jugovzhodu. Najvišja točka dvorišča je bila na jugozahodu. Tam je najverjetneje na kvadratni talni ploskvi z okoli 9 metrov dolgimi stranicami in preko 2 metra debelim zidovjem v spodnji etaži nastal sedaj porušeni glavni grajski stolp – bergfrid, katerega severovzhodni vogal so odkopali leta 1978. Bergfrid je imel vlogo osrednje grajske obrambne in opazovalne točke. Njegova pozicija je omogočala dober nadzor nad dolino Save. Bil je gotovo višji od stolpate stanovanjske stavbe na severozahodnem vogalu dvorišča in od ščitnega zidu. Glede na debelino odkopanega vogala in glede na analogije moremo sklepati, da je imel stolp nad pritličjem še štiri ali pet nadstropij. Na vrhu je bila obrambna poletaža. Vhod je bil v prvem nadstropju ali še višje. Glede na velikost in čas nastanka bi nekdanji rajhenburški bergfrid še najlažje primerjali z nekdanjim bergfridom gradu Slovenj Gradec, od katerega se je sedaj v okviru novoveškega cerkvenega zvonika ohranilo le pritličje,⁶⁷ in z bergfridom gradu Smlednik

⁶⁵ Stanovanjski stolp gradu Kunšperk je hkrati z obodnim obzidjem in višjim bergfridom domnevno nastal v prvi polovici 12. stoletja. Obsežna obnova med letoma 1174 in 1178, pod krškim škofom Henrikom, ki je sledila razdejanju gradu med fajdo, prvotne zasnove najverjetneje ni bistveno spremenila. Najbrž so šele takrat dodali nov večji pravokotni palacij, ki ga prvotna grajska zasnova ni premogla. Prim. Stopar, Razvoj srednjeveške grajske, str. 34–38; Stopar, Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga, str. 49; Jakič, Vsi slovenski gradovi, str. 178 (z objavljeno fotografijo gradu iz leta 1902, ko so bile razvaline stanovanjskega stolpa še ohranjene).

⁶⁶ Stanovanjski stolp je postavljen na kvadratni talni ploskvi v izmeri okoli 16,8 × 16,8 metrov in ima v spodnji etaži okoli 3,5 metra debele zidove. Prim. Durdík, Přimda. Die älteste Steinburg in Böhmen, str. 95–103.

⁶⁷ Bergfrid gradu Slovenj Gradec je zgrajen na kvadratni talni ploskvi z 9,5 metra dolgimi stranicami in okoli 3,3 metra debelimi zidovi. Prim. Stopar, Razvoj srednjeveške grajske, str. 68–69.

na Gorenjskem, ki se je ohranil v razvaljeni obliki do višine okoli 20 metrov.⁶⁸ Smiselna je tudi primerjava z bergfridom bližnjega gradu Kunšperk, ki je v glavnem še ohranjen do prvotne višine.⁶⁹ Verjetno je imel podobno zasnovo tudi bergfrid starejšega srednjeveškega gradu v Vitanju, od katerega pa je sedaj ohranjen le še en vogal.⁷⁰ Enako kot na Rajhenburgu je bila stranica obodnega obzidja na vitanjskem gradu postavljena poševno glede na bergfrid in je potekala tik ob njem, kar kaže, da so obodno obzidje in stolp gradili istočasno.

O drugih stavbah na grajskem dvorišču moremo zgolj ugibati. Morda so že v prvi polovici 12. stoletja predvideli gradnjo stolpa s kapelo in palacija ob južnem obodnem zidu, a brez dvoma so ti stavbi zgradili šele v poznem 12. stoletju. Tudi leta 2011 odkrito romansko stavbo zahodno od glavnega grajskega vhoda so šele sekundarno prizidali k starejšemu obodnemu obzidju. Isto velja za stavbo, katere ostanke so odkrili leta 1978 na severovzhodni strani dvorišča. Zgolj ugibati moremo, ali je že v prvi polovici 12. stoletja stala kakšna pomožna stavba na lokacijah zahodnega in vzhodnega trakta, ki sta nastala v 16. stoletju. Prav gotovo je moralo že v prvi polovici 12. stoletja na dvorišču stati več nepogrešljivih pomožnih pritličnih poslopij, v katerih so bili hlevi, shrambe, morda tudi kuhinja, a zaradi parcialno izvedenih arheoloških raziskav ni mogoče sklepati o njihovem številu, lokaciji, obsegu in morebitni leseni konstrukciji. Nedvomno je že prvotno na dvorišču obstajala cisterna za vodo, ki je bila ključna za obstanek gradu med morebitnim obleganjem.

V obdobju nadškofa Konrada I. grad Rajhenburg še ni imel vloge reprezentativne rezidence, tako kot v poznem 12. stoletju. Nič ne kaže, da bi bil že na začetku zasnovan kot stavba, v kateri bi se mogel nadškof s spremstvom dalj časa zadrževati. Po drugi strani dokument iz leta 1155 priča, da so se nadškofi v gradu vsaj okoli sredine 12. stoletja občasno le zadrževali in da ni imel povsem obrobne pomena; takrat je bil tu nadškof Eberhard I.

(1147–1164) s številnim spremstvom.⁷¹ Vsekakor je grad nastal predvsem kot utrdba in kot lokalno upravno središče.⁷² Novo grajsko poslopje je dokončno zavarovalo mejo posesti salzburške nadškofije v Posavju. Postalo je prva salzburška vojaška in upravna postojanka na tem območju ter je omogočilo začetek intenzivne kolonizacije.⁷³ Te funkcije so bistveno vplivale tudi na stavbno zasnovo. Najprej je bilo treba zagotoviti velik obzidan dvoriščni prostor, ki je dopuščal poznejše postopno dodajanje novih stavb. Enak pristop so ubrali tudi pri gradnji gradu Lipnica (Seggau), kjer so prav tako najprej zgradili razsežno obodno obzidje, bergfrid in stanovanjsko stavbo stolpaste oblike.⁷⁴ Verjetno so se za isti pristop odločili tudi pri gradnji gradu Ptuj, ki pa je stavbnozgodovinsko še dokaj slabo preučen.⁷⁵ Vojaška in upravna funkcija grajskega kompleksa sta bili razpoznavni že na prvi pogled. Prvo funkcijo je poleg obodnega obzidja poudarjal zlasti visoki bergfrid; v njegovem vrhnjem delu je bilo najbrž bivališče grajskega glavarja (kastelana oziroma gradiščana), ki je skrbel za vojaško službo, v spodnjih nadstropjih pa so bila morda tudi bivališča najbrž maloštevilne vojaške posadke oziroma grajskih stražarjev. Upravni funkciji je služil stanovanjski stolp, ki ni bil posebej reprezentativno oblikovano poslopje, bil pa je dovolj prostoren. V njem so bili bivalni prostori upravitelja salzburške posesti v Posavju, rabil pa je tudi kot potencialno bivališče nadškofa. Že v obdobju nadškofa Konrada I. so se tu naselili po gradu poimenovani salzburški ministeriali Rajhenburški, ki so izpričani od leta 1141, njihovi potomci pa so ostali v Posavju do izumrtja rodu v moški liniji leta 1570.⁷⁶ Tako zasnovana grajska zasnova je lahko optimalno zadovoljevala namen, za katerega

⁶⁸ Bergfrid gradu Smlednik je zgrajen na kvadratni talni ploskvi z okoli 10 metra dolgimi stranicami in okoli 3,3 metra debelimi zidovi. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 8, str. 64–72.

⁶⁹ Stanovanjski stolp gradu Kunšperk je najverjetneje nastal v prvi polovici 12. stoletja. Zgrajen je na pravokotni oziroma romboidni talni ploskvi (okoli 9,5 × 10 metrov), ki se približuje kvadratu in ima okoli 2,5 metra debelo zidovje. Obrambna poletaža vrh stolpa je imela na vsaki strani tri odprtine, med katerimi so bile sedaj v glavnem razrušene cine. Prim. Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 34–38; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 46–50.

⁷⁰ Stolp je bil najverjetneje pozidan na kvadratni talni ploskvi z okoli 8,5 metra dolgimi stranicami. Nesporno je imel okoli 2,5 metra debele zidove v spodnji etaži. Prim. Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 51–54.

⁷¹ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, IV, št. 358; Koropec, Brestanica z okolico, str. 63.

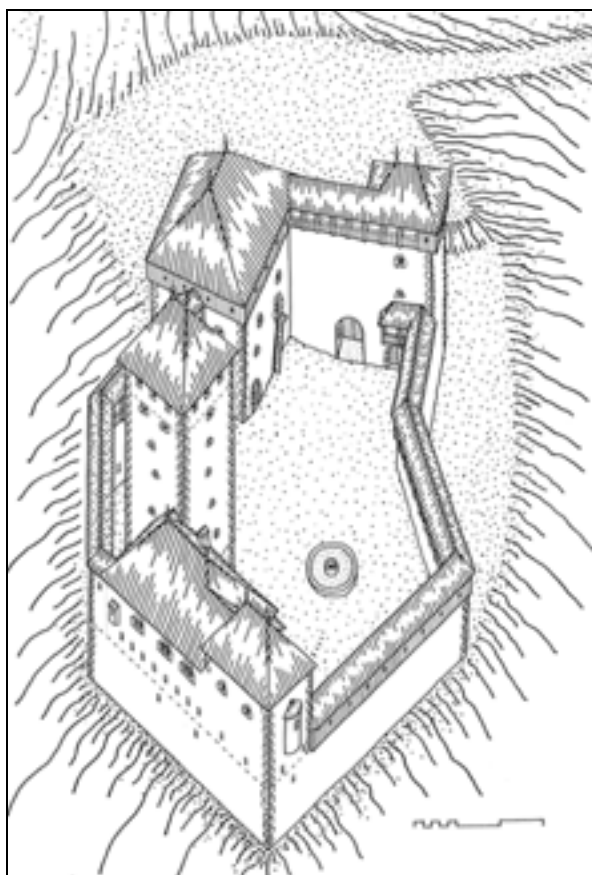
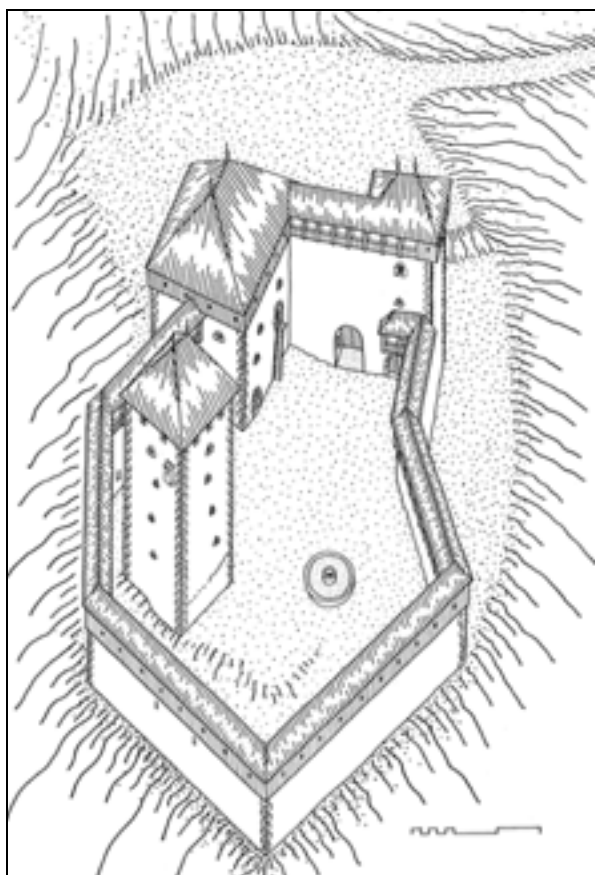
⁷² Prim. Ravnikar, *Grad in gosposčina Sevnica*, str. 60.

⁷³ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, IV, št. 109, str. 65–66; Kos, *Med gradom in mestom*, str. 95–96.

⁷⁴ Prim. Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 239–242.

⁷⁵ Zdi se, da so na ptujskem gradu v obdobju nadškofa Konrada I. zgradili poligonalno obodno obzidje na najvišjem delu grajske vzpetine. Ta del gradu sedaj običajno označujejo kot gotskega, čeprav v spodnjem delu kaže značilno romansko plastovito zidavo. Na obzidanem dvorišču so najverjetneje na jugozahodni strani ob obodnem zidu zgradili stanovanjsko poslopje. Na vzhodni strani so obodnemu obzidju na zunanji strani ob domnevnem vhodu v grajski kompleks dodali bergfrid, ki so ga porušili po letu 1657. V poznem 12. stoletju so ob stiku med bergfridom in jugovzhodno stranico obodnega obzidja zgradili še reprezentativni južni palacij, ki je v obsegu južne stene ohranjen še sedaj. Po osnovni zasnovi je ptujski palacij zelo podoben približno sočasnemu južnemu palaciju gradu Rajhenburg. Prim. Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 219–224.

⁷⁶ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, IV, št. 169, 358; Stopar, *Grad Brestanica*, str. 129–130; Koropec, Brestanica z okolico, str. 46–77; Kos, *Vitez in grad*, str. 361–362. Rajhenburški so imeli sprva status pogodbenih gradiščanov, okoli leta 1200 pa so pridobili status dednega gradiščanstva.

Grad Rajhenburg sredi 12. stoletja in okoli leta 1200. Aksonometrični študiji (risal Igor Sapač, 2013).

je bila ustvarjena, po drugi strani pa je postala pomemben vzor za druge poznejše salzburske grajske stavbe v Posavju.⁷⁷ Najbrž ni naključje, da je podobno, čeprav nekaj manjšo, stavbno zasnovo v 13. stoletju dobil bližnji novi salzburski grad v Sevnici,

⁷⁷ Na ozemlju salzburske nadškofije so ob starejšem gradu Rajhenburg v 12. in 13. stoletju na levem bregu reke Save nastali še gradovi Sevnica, Tvarog, Reštanj, Šperenberg, Brežice in Pišece. Rajhenburški so imeli poleg Rajhenburga v salzburskem Posavju dalj časa še gradove Reštanj, Tvarog in Šperenberg in stolp v Brežicah. Ker je grad Rajhenburg kmalu postal pretesen, so Rajhenburški že konec 12. stoletja zgradili manjši gradič Reštanj nad Senovim, ki je dobil ime po izvornem sedežu Reichenstein (Kos, *Med gradom in mestom*, str. 96). V 13. stoletju so Rajhenburški zgradili še grad Šperenberg, severozahodno od Rajhenburga. Grad, ki je bil okoli leta 1300 še v gradnji, je pripadal salzburski nadškofiji, Rajhenburški pa so ga imeli v fevdu in so na njem prebivali (Kos, *Med gradom in mestom*, str. 100). Rajhenburški so za salzbursko nadškofijo že pred sredino 13. stoletja zgradili tudi manjši grad Tvarog severno od Senovega v bližini Reštanja pri zaselku Plešivec (Kos, *Med gradom in mestom*, str. 102). Vsi naštetih gradov Rajhenburških, ki so bili nekoliko oddaljeni od reke Save, so propadli še pred koncem srednjega veka in so se do danes od njih ohranili le še slabo prepoznavni sledovi, ki ne omogočajo njihove natančnejše stavbno-tipološke opredelitve. Vsaj v primeru Reštanja je razvidno, da je imel grad obodno zasnovo.

kjer so ob visokem bergfridu kmalu zgradili tudi obodno obzidje s stanovanjsko stavbo.⁷⁸

Nedvomno so hkrati z gradnjo utrjene grajske obodne zasnove v drugi četrtini 12. stoletja uredili tudi predgradje z gospodarskimi poslopji, ki je bilo nujno za normalno funkcioniranje slehernega grajskega kompleksa. Oblika grajske vzpetine kaže, da se je predgradje razprostiralo severno od grajske obodne zasnove, na območju poznejšega renesančnega obrambnega jarka in sedanjega parkirišča. Predgradje je bilo od grajske stavbe ločeno z jarkom, na kar kaže zasnova romanskega obvodnega stolpča. O širini in globini jarka lahko zgolj ugotovimo, saj med zadnjo prenovo tu niso bile opravljene ustrezne arheološke raziskave. Najverjetneje je bil ožji od sedanjega. Mostovž preko jarka je najverjetneje potekal pravokotno glede na glavni portal in ščitni zid. Onstran jarka je bila bolj ali manj izravnana ploščad s predgradjem, ki po analogijah sodeč najbrž ni bila obdana z zidanim obzidjem, ampak zgolj z lesenimi palisadami, ki so varovale lesena gospodarska poslopja. Poleg gospodarske funkcije je predgradje nadzorovalo dostop do glavnega grajskega vhoda. Na ravnici na severni strani

⁷⁸ Sapač, *Stavbni razvoj gradu Sevnica*, str. 15 sl.

predgradja je morda že v 12. stoletju začel nastajati grajski vrt, ki se je ohranil do sredine 20. stoletja. Iz predgradja se je pot spuščala v dolino potoka Brestanica. Pot je bila bistveno bolj strma in ožja kot sedaj, a je imela verjetno približno isti potek. Ob začetku poti in potoku se je že zgodaj razvila vaška naselbina s cerkvijo sv. Petra, ki je v pisnih virih posredno prvič izpričana leta 1213, domnevno pa je stala že vsaj v drugi polovici 12. stoletja.⁷⁹

Grad Rajhenburg v drugi polovici 12. stoletja

V drugi polovici 12. stoletja je na ozemlju salzburske nadškofije v Posavju potekala intenzivna kolonizacija. Pomen gradu Rajhenburg se je v tistem obdobju zelo povečal. Stavbni kompleks je dobil novo rezidenčno vlogo. Takrat so z gradnjo novih stavb znotraj starejše obodne zasnove omogočili, da je grad v primeru nadškofovega obiska Posavja mogel rabiti kot dovolj reprezentativna rezidenca z veliko dvorano in kapelo. Grad se je od takrat precej razlikoval od večine drugih gradov na sedanjem slovenskem ozemlju, ki so imeli po funkciji in obliki ministerialski značaj. Morda so gradnjo poudarjeno reprezentančnih grajskih delov načrtovali že v obdobju nadškofa Konrada I. in zanje rezervirali tudi prostor, a nesporno so jih zgradili šele v drugi polovici 12. stoletja.⁸⁰ V drugi romanski stavbni fazi so tako ob naslonitvi na notranjo stran južne strani obodnega obzidja zgradili dve zaporedno nanižani različno široki in različno visoki oglati stavbi. V jugovzhodni stavbi, ki je dobila značaj vogalnega stolpa, so v vrhnjem delu uredili romansko grajsko kapelo, širšo in nižjo jugozahodno stavbo pa so zasnovali kot palacij z glavno grajsko dvorano. Z gradnjo dveh novih stavb je grad v smeri proti reki Savi dobil reprezentativno podobo, ki je že od daleč kazala, da gre za pomembno fevdalno rezidenco. Do leta 2012 izvedene stavbne raziskave kažejo, da so obe stavbi zgradili sočasno po enotnem konceptu in v eni stavbni fazi, čeprav v več zaporednih gradbenih etapah, na kar kažejo posamezni stiki zidov.⁸¹ Palacij je bil sprva dvonadstropen, stavba s kapelo pa je bila okoli 2 metra višja. Zaradi gradnje novih visokih stavb so morali prvotno južno obodno obzidje iz druge četrtine 12. stoletja na notranji strani okrepiti z obzidavo. Nad okrepljenim starim obzid-

jem, ki je segalo do vrha spodnje etaže obeh stavb, so zgradili novo zidovje v višini dveh etaž (in pol). Danes obe stavbi učinkujeta drugače kakor v času nastanka, saj so ju v 16. stoletju nadzidali in deloma preoblikovali, spremenil pa se je tudi nivo notranjega dvorišča, ki je sprva strmo padalo proti jugovzhodu; sedanja klet palacija je sprva imela značaj pritličja. Novi stavbi sta dopolnili starejšo zasnovo iz druge četrtine 12. stoletja v oblikovnem in funkcionalnem oziru, nista pa vplivali na že obstoječe stavbe. Tako je severozahodni stanovanjski stolp gradiščanom Rajhenburškim najverjetneje vse do zgodnjega 16. stoletja služil kot glavna bivalna stavba.

Stolpasta stavba s kapelo ob jugovzhodnem vogalu obodnega obzidja je nastala kot antipod starejši stanovanjski stolpasti stavbi ob severozahodnem vogalu grajske zasnove. Njena dominantna lokacija nad izlivom Brestanice v reko Savo prav gotovo ni bila naključno izbrana. Očitno je bila pri tem prisotna zavest, da je treba grajsko kapelo kot najpomembnejši grajeni simbol škofovske moči in duhovne avtoritete v okviru grajskega kompleksa še posebej izpostaviti.⁸² Po drugi strani je bila ta lokacija idealna zaradi možnosti pravilne orientacije kapele proti vzhodu. Kapelo, ki je bila verjetno že od začetka posvečena sv. Nikolaju,⁸³ so umestili v vrh njo etažo stolpa, ki je bil višji od sosednjega sočasno

Naris severne fasade stavbnega sklopa na južni strani dvorišča gradu Rajhenburg. Poskus rekonstrukcije podobe okoli leta 1200 (risal Igor Sapač, 2012).

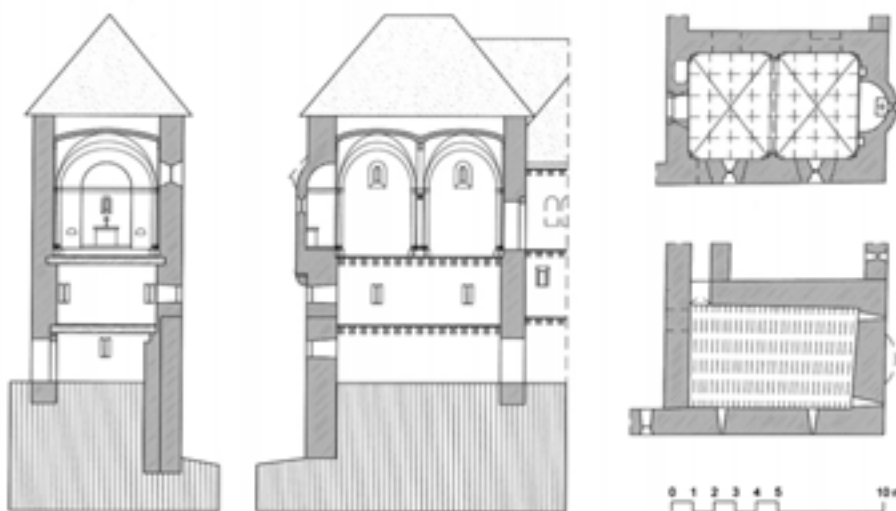
⁷⁹ Curk, Brestanica, str. 116.

⁸⁰ Prim. Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij srednjeveških gradov*, str. 19–35.

⁸¹ Cezure ob stikih zidov v tem delu gradu kažejo zgolj zaporedje zidave posameznih sten, ni pa jih mogoče tolmačiti kot dokaz za različne stavbne faze. Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 150; Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 230–236. V letih 2011 in 2012 se je po odstranitvi ometov v sedanjem pritličju in prvem nadstropju južnega grajskega trakta na steni med palacijem in romansko grajsko kapelo pokazalo, da imata obe sestavini skupno steno in da palacij ni morda sekundarno prislonjen na kapelo oziroma obratno.

⁸² Za problematiko srednjeveških grajskih kapele na Štajerskem prim. Graus, *Über Kapellen in alten Burgen*, str. 147, 149, 150–157.

⁸³ Prim. Curk, Brestanica, str. 135. Patrocinij je razumljiv, saj je kapela nastala ob pomembni rečni plovni poti po Savi.

Tlorisa in prečni ter vzdolžni prerez jugovzhodnega stolpa z romansko grajsko kapelo. Poskus rekonstrukcije podobe okoli leta 1200 (risal Igor Sapač, 2012).

Jugovzhodni stolp z apsido obnovljene romanske grajske kapele in romanska svetlobna lina prostora pod kapelo na južni fasadi (foto: Igor Sapač, 2012).

zgrajenega palacija. Pod kapelo, ki je zavzela polovico višine stolpa, so uredili še dve etaži oziroma dva prostora, opremljena z ravnima tramovnimi stropoma. Funkciji obeh prostorov še nista zadovoljivo pojasnjeni.⁸⁴ Zgornji prostor je že prvotno imel samostojni polkrožno sklenjeni vhod na severni dvo-

riščni strani, ki je ohranjen še sedaj. Spodnji prostor je bil sprva dostopen le iz spodnje etaže palacija.⁸⁵ V spodnjem prostoru so starejši južni obodni zid okrepili za 75 centimetrov in tako omogočili, da so staro zidovje nadzidali za okoli 9,5 metra. Staro ob-

⁸⁴ Zdi se, da je imel spodnji prostor funkcijo skladišča v povezavi s sosednjim spodnjim prostorom palacija, zgornji prostor pa bi mogel služiti kot sekundarna grajska kapela.

⁸⁵ Polkrožno sklenjeni portal na vzhodnem koncu severne stene je brez dvoma sekundarno vgrajen v starejšo steno in je v sedanji obliki nastal morda šele v prvi polovici 16. stoletja.

Romanska prostora pod kapelo v jugovzhodnem stolpu (foto: Igor Sapač, 2012).

zidje so na vzhodni strani v osrednji prostorski osi najverjetneje prebili z ozko svetlobno lino na mestu sedanjega večjega novoveškega pravokotnega okna, ki je edina osvetljevala spodnjo etažo stolpa s kapelo. Drugo etažo so na južni in vzhodni strani osvetlili z dvema paroma ozkih pokončnih lin, ki so razporejene v skladu z razporeditvijo okenskih odprtin oziroma apsida kapele v zgornji etaži; to kaže, da je zidovje druge etaže na vzhodni in južni strani nedvomno nastalo sočasno z zidovjem kapele v vrhnji etaži stolpa, ko so v drugi fazi razvoja grajske stavbe nadzidali prvotno romansko obodno obzidje.

Ostanke romanske grajske kapele so odkrili leta 1979, leta 2012 pa so jih obnovili in znova povezali v smiselno oblikovno in funkcionalno celoto.⁸⁶ Gre za pravokotni longitudinalni prostor v izmeri 8 × 5 metrov s preko 1 meter debelimi obodnimi stenami, ki je na vzhodni strani zaključen s polkrožno apsido premera 2,4 metra. Večji del apsida je umeščen v 1,3 metra debeli vzhodni obodni zid, preostanek, ki sega v obliki pomola okoli 50 centimetrov čez zunanje lice zidu, pa počiva na preprosto oblikovani konzoli četrkrožnega prereza. Raziskave leta 2011 so pokazale, da je apsido osvetljevalo eno samo okno v osrednji osi.⁸⁷ Vse kaže, da je bila apsida na zunanjsčini v zgornjem delu zaključena v obliki polkupole, ki je izhajala iz zidu brez vmesnega venčnega zidca.⁸⁸ Ostenje kapele je razgibano s

fragmentarno ohranjenimi kamnitimi polkrožnimi obstenskimi loki in s služniki kvadratnega prereza v vogalih, na vzhodni steni in v apsidi pa nastopa tudi kockasto razčlenjen friz.⁸⁹ Na južni steni sta kapelo osvetljevali dve okenci, ki pa se nista ohranili v originalni obliki. Njunjo pozicijo nakazujejo polkrožni obstenski loki in lini v prostoru pod kapelo.⁹⁰ Kapela je bila že od začetka opremljena z dvopolnim kamnitim križnim oziroma križnogrebenastim obokom, ki ga je sredi prostora dopolnjevala močna opruga pravokotnega prereza, oprta na polstebra ob severni in južni steni.⁹¹ Temeni obočnih pol sta bili

apside rajhenburške romanske kapele oblikovan podobno apsidi bližnjega gradu Podsreda.

⁸⁹ Členitev ostenja kapele je do neke mere primerljiva s členitvijo notranjščine glavne ladje opatijske cerkve Maria Laach blizu Koblenza v Nemčiji, ki so jo začeli graditi leta 1093, obokali med letoma 1230 in 1250, posvetili pa leta 1156. Zgodnji in dokaj rustikalni primer tovrstne členitve je ohranjen v kripti cerkve S. Vittore in Muralto v kraju Locarno v švicarskem Tessinu, ki je nastala v 11. stoletju ali v zgodnjem 12. stoletju. Vzporedja je mogoče najti tudi pri členitvah ostenja glavnih ladij renskih stolnic v Speyerju, Mainzu in Wormsu.

⁹⁰ V bližini je podobna zasnova z dvema okencema v južni steni ohranjena v ladji cerkve sv. Mihaela v Kompolju pri Boštanju, ki pa je nekaj starejša od rajhenburške grajske kapele.

⁹¹ Obok je slonel na sedaj odbitih vogalnih služnikih kvadratnega prereza. Obstoj dvopolnega križnega oboka dokazujejo njegovi odbiti nastavki v vogalih med kamnitimi obstenskimi loki. Do prenove leta 2012 je bilo to najlepše vidno ob jugovzhodnem vogalu; obočne pole so za okoli 1,5 centimetra prekrivale kamnite obstenske loke; tam kjer se je nekoč začinjala obočna konstrukcija je na obstenskih lokih manjkal belež. Dušan Kramberger (Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij srednjeveških gradov*, str. 19–35; Kramberger, *Romanska kapela na gradu Rajhenburg*, str. 67–68) je pri raziskavi arhitekturne zasnove rajhenburške romanske kapele ta pomembni detalj prezrl in brez prave osnove namesto oboka predvidel raven tramovni strop. Ivan Stopar je pozneje zgrešeno tezo o lesenem stropu utemeljeno zavrnil in opozoril na pomembno vzporedje s kapelo gradu Petersberg nad Brežami na Koroškem. Prim. Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 63 (z objavljeno popravljeno risarsko rekonstrukcijo notranjščine rajhenburške romanske kapele). Križni oziroma križnogrebenasti oboki so bili v obdobju romanike vsaj v osrednji Evropi zelo razširjeni. Srečati jih je mogoče tako pri manj ambiciozno

⁸⁶ Od romanske kapele so se ohranile obodne stene z ostanki členitve, nastavek apsida z nosilno konzolo in lesena tla, sestavljena iz desk na masivnih stropnikih. Obočni poli, opruga, osrednji del apsida s kupolastim zaključkom in okni južne stene so bili odstranjeni.

⁸⁷ Raziskave niso potrdile domneve Dušana Krambergerja o obstoju jugovzhodnega stranskega okenca apsida; domnevni fragment ostenja tega okenca se je pokazal kot odžagani klesanec, ki je zavajajočo obliko dobil med rušenjem romanske apsida v novem veku. Prim. Kramberger, *Romanska kapela na gradu Rajhenburg*, str. 65–69.

⁸⁸ Med stavbnimi raziskavami v letih 2011 in 2012 se je pokazalo, da so nepoškodovani originalni klesanci tako zelo blizu prehoda med steno in polkupolo apsida, da ni mogoče predpostaviti močno izstopajočega podstrešnega venca, na katerem bi slonela širša strešica apsida kot denimo na gradovih Trifels ali Ormož. Vse kaže, da je bil vrhnji zaključek

po analogijah sodeč okoli 40 centimetrov višje od temen obstenskih lokov.⁹² V kapelo je sprva vodil le vhod sredi zahodne stene, ki je bil v osi apside; po odstranitvi ometov v prostoru zahodno od kapele leta 2012 se je pokazal ostanek prvotnega preprostega romanskega portala, ki je povezoval kapelo z vzhodnim prostorom vrhnje etaže romanskega palacija. Portal je bil pravokoten in na zahodni strani opremljen z rustikalno učinkujocim nečlenjenim kamnitim okvirom z živim robom. Okvir je bil sestavljen iz več kosov kamna; fragmentarno sta se ohranila le dva na stiku med levim ostenjem in ravno preklado.⁹³ Za okvirjem je bilo ostenje vratnega prehoda proti prostoru kapele pravokotno stopničasto razširjeno.

Ostanki kapele kažejo, da je bila to izjemno natančno načrtovana in izvedena arhitektura. To spoznanje potrjuje tudi analiza njene osnovne talne zasnove na skoraj povsem pravilni pravokotni ploskvi z notranjimi merami 8 × 5 metrov; gre zasnovo v razmerju števil 1,6 : 1, ki je v obdobju romanike pomenilo najbolj optimalni približek razmerju zlatega reza (približno 1,618 : 1).⁹⁴ Kapela je edini romanski prostor gradu Rajhenburg, za katerega je na osnovi številnih ohranjenih pričevalnih nadrobnosti mogoče dokaj natančno opredeliti čas nastanka. Na osnovi datacije kapele je mogoče zanesljivo opredeliti tudi čas nastanka z njo povezanega palacija. Do nedavnega je veljalo, da je kapela nastala v obdobju nadškofa Konrada I. v drugi četrtini 12. stoletja.⁹⁵ Šele v zadnjem času je

Patrick Schicht na osnovi spoznanja, da se obstenski loki, kot jih srečamo v rajhenburški romanski kapeli, v srednjeevropskem prostoru niso uveljavili pred sredino 12. stoletja, predlagal ustrežnejšo datacijo.⁹⁶ Vse kaže, da je kapela nastala šele v obdobju nadškofa Konrada III. (1177–1183) oziroma v času njegovega naslednika nadškofa Adalberta III. (1183–1200).⁹⁷ Takšno datacijo omogoča primerjava s poznoromansko kapelo gradu Petersberg v Brežah, ki je rajhenburški kapeli od vseh romanskih grajskih kapel še najbolj podobna.⁹⁸ Pri obeh kapelah je mogoče opaziti vzporedja, ki prav gotovo niso naključna. Obe kapeli imata enako tlorisno zasnovo na skoraj povsem pravilni pravokotni ploskvi v razmerju malih celih števil 5 : 8 oziroma v razmerju 1 : 1,6. Talna površina kapele v Brežah z notranjimi merami 7,5 × 12 metrov je točno enainpolkrat večja od talne površine rajhenburške kapele.⁹⁹ Obe kapeli sta imeli lesena tla na masivnih stropnikih, konzolno apsidno in dvopolni križni obok. Vse kaže, da je imela rajhenburška kapela enako zasnovana polstebra polkrožnega prereza, ki sta opirala oprogno pravokotnega prereza sredi prostora. Kapela v Brežah je nastala v dveh stavbnih fazah; najprej so zgradili obodne zidove, nato so, najverjetneje v zadnji tretjini 12. stoletja, vgradili še dvopolni križni obok s sredinsko oprogno na dveh obstenskih polstebrih.¹⁰⁰ Rajhenburška kapela je drugače kot kapela v Brežah nedvomno nastala v eni sami stavbni fazi. Kapela v Brežah nima obstenskih lokov in vogalnih služnikov kot rajhenburška kape-

zasnovanih grajskih kapelah, kot denimo na dolnjeavstrijskem gradu Ottenstein iz druge polovice 12. stoletja, kot tudi pri najpomembnejših grajskih kapelah, kot je tista iz okoli leta 1200 na gradu v Nürnbergu. V slovenskem prostoru je najstarejši tovrstni tip obočne konstrukcije ohranjen v osrednjem prostoru kripte pod župnijsko cerkvijo v Hočah pri Mariboru, ki je domnevno nastala že v prvi tretjini 11. stoletja. Prim. Curk, *Grabene priče preteklosti nadžupnije v Hočah*, str. 272.

⁹² Na povišani temeni obočnih pol poleg približno sočasnih analogij iz okoli leta 1200 (npr. cerkev v Špitaliču, grajska kapela v Nürnbergu) kaže tudi višina vrhnjega zaključka obodnih sten kapele, ki je bil okoli 2,2 metra nad nivojem tal sedanjega drugega nadstropja v sedanjem južnem in vzhodnem traktu. To se je pokazalo leta 2011 po odstranitvi ometov na nekdanji severni zunanji steni kapele, sedanji južni steni prostora nad gotško kapelo.

⁹³ Ostanke portala so po odkritju leta 2012 žal znova zakrili z ometom. Takrat na novo oblikovani portal je zelo poneprečena interpretacija prvotnega romanskega portala, ki ni imel okvira na sredini ostenja, ampak na zahodni strani, za njim pa je bilo preprosto stopničasto razširjeno ostenje z najverjetneje ravno leseno preklado. Preprosta oblika romanskega vhoda v kapelo ni presenetljiva. Podobno utilitarno oblikovane vhode lahko srečamo tudi v znameniti škofovski kapeli na zahodni empori romanske stolnice v Krki na Koroškem iz zgodnjega 13. stoletja, ki ima podobno pravokotno in dvopolno obokano zasnovo kot rajhenburška kapela.

⁹⁴ Prim. Kramberger, *Romanska kapela na gradu Rajhenburg*, str. 67–68.

⁹⁵ Prim. zlasti: Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 184; Stopar,

Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga, str. 99; Kramberger, *Romanska kapela na gradu Rajhenburg*, str. 65–69.

⁹⁶ Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 235.

⁹⁷ Prim. Schicht, *Burgen des Salzburger Erzbistums*, p. 92. Konrad III. pl. Wittelsbach je bil salzburški nadškof med letoma 1177 in 1183, hkrati pa je bil od leta 1161 tudi nadškof v Mainz. Živel je od okoli leta 1120/1125 do 1200. Študiral je v Salzburgu in Parizu. Leta 1183 ga je kot salzburški nadškof nasledil Adalbert III. Češki, ki je živel med letoma 1145 in 1200. Adalberta III. je nasledil Eberhard II. iz Regensburga, ki je salzburški nadškof ostal do leta 1246.

http://de.wikipedia.org/wiki/Konrad_I._von_Wittelsbach;
http://de.wikipedia.org/wiki/Adalbert_III._von_B%C3%B6hmen;
http://de.wikipedia.org/wiki/Eberhard_von_Regensburg

⁹⁸ Primerjave rajhenburške kapele s kapelo gradu Tirol in s cerkvijo v Zgornji Dragi pri Stični, ki ju je predlagal Dušan Kramberger, se ne zdijo prepričljive. Prim. Kramberger, *Romanska kapela na gradu Rajhenburg*, str. 65–69. Bolj utemeljena je primerjava z nekdanjo kapelo salzburškega dvora v Regensburgu, zgrajeno v času salzburškega nadškofa Konrada III., ki je imela podobno velikost, pravokotni tloris in dvopolni križni obok z oprogno. Prim. Schicht, *Burgen des Salzburger Erzbistums*, str. 92–93.

⁹⁹ Mere kapele v Brežah so povzete po načrtih v knjigi: Kienzl in Seebach in Steiner in Bitschnau in Wadl, *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Friesach*.

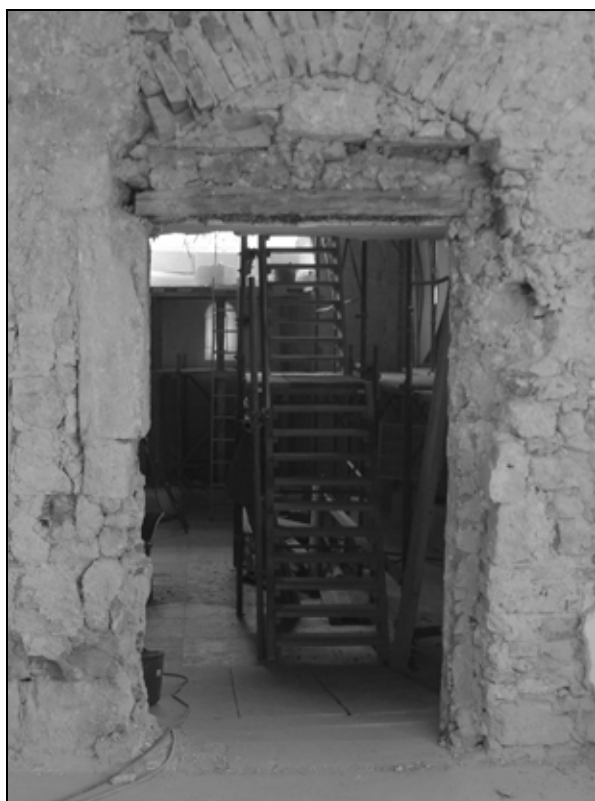
¹⁰⁰ Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 152. Okoli leta 1220/1225 so stene in obok kapele poslikali. Prim. Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 162.

*Notranjščina romanske kapele z novim obokom in okencema južne stene
(foto: Igor Sapač, 2012).*

*Konzola apside na vzhodni fasadi romanske kapele in sled porušenega originalnega oboka
v notranjščini kapele ob jugovzhodnem vogalu (foto: Igor Sapač, 2012).*

Ostarek prvotnega romanskega portala kapele in portal v pritličju vzhodnega grajskega trakta iz prve tretjine 16. stoletja, ki je oblikovno primerljiv z romanskim portalom kapele (foto: Igor Sapač, 2012).

la, kar kaže, da je slednja nastala za prvo kot njen izpopolnjeni, a pomanjšani posnetek. Za datacijo rajhenburške kapele pomembno oporo nudi profil baze levega pilastra ob odbitem polsteburu sredi njene južne stene; dobro je primerljiv z atiško profiliranim talnim zidcem nekdanje samostanke cerkve v Špitaliču pri Slovenskih Konjicah, zgrajene okoli leta 1200.¹⁰¹ Vse kaže, da je rajhenburška romanska grajska kapela nastala v obdobju, ko so v Salzburgu gradili mogočno novo petladijsko poznoromansko stolno cerkev.¹⁰² Natančnejši čas njenega nastanka bo morda mogoče opredeliti, ko bodo objavljeni rezultati dendrokronoloških raziskav elementov njene

lesene talne konstrukcije. Kljub temu pa izjemna arhitekturna kakovost, ki je v slovenskem prostoru brez primere,¹⁰³ že sedaj kaže, da so jo enako kot tisto v Brežah zelo verjetno zgradili mojstri, ki so sočasno delali na gradbišču stolnice v Salzburgu. To spoznanje je pomembno za vrednotenje kakovosti in pomena celotne gradbene dejavnosti na gradu Rajhenburg v drugi polovici 12. stoletja.

Kapela ni nastala kot samostojna izolirana enota, ampak je bila povezana v funkcionalno celoto s prostoroma v vrhnji etaži romanskega palacija, sedanjega južnega grajskega trakta. Palacij so zgradili sočasno s kapelinim stolpom na pravilni pravokotni talni ploskvi. Njegova notranja površina v sedanjem pritličju meri 8,3 × 14,7 metra. Zaradi dviga nivoja jugovzhodnega dela dvorišča v 16. stoletju je nekdanje pritličje palacija sedaj klet, nekdanje prvo nadstropje je sedaj pritličje, nekdanje drugo nadstropje pa je sedaj prvo nadstropje. Sedanje drugo nadstropje so stavbi dodali šele v 16. stoletju. Po-

¹⁰¹ Prim. Oter Gorenčič, *Deformis formositas ac formosa deformitas*, str. 296, 309, 330; Badovinac, *Konservatorjev pogled na stavbne faze romanske cerkve Marijinega obiskanja v Špitaliču pri Slovenskih Konjicah*, str. 166–194.

¹⁰² Po požaru stare stolnice leta 1167 je začel nadškof Konrad III. (1177–1183) okoli leta 1181 graditi novo mogočno petladijsko stolnico, ki je bila najbrž posvečena med letoma 1198 in 1201, povsem dokončana pa s posvetitvijo kripte leta 1219. V času nastanka je bila največja bazilika na severni strani Alp. Po požaru leta 1598 so jo podrli in jo v 17. stoletju nadomestili z novo cerkvijo. Prim. Euler, *Salzburg. Stadt und Land*, str. 527; Koch, *Zur Mehrschiffigkeit des Salzburger Domes unter Konrad III.*, str. 212–223; Fuhrmann, *Der Dom zu Salzburg. Za poskus rekonstrukcije podobe salzbürške poznoromanske stolnice* prim. Schnerich, *Neue Beiträge zur mittelalterlichen Baugeschichte im Sprengel der Salzburger Metropole*, Tafel I in II.

¹⁰³ Na sedanjem slovenskem prostoru nobena druga romanska grajska kapela po kakovosti ne dosega rajhenburške. Po osnovni zasnovi so z njo primerljive zlasti kapele iz 12. in 13. stoletja na gradovih Podsreda, Lindek, Pišce in Ormož, ki imajo vse pravokotno enoetažno obliko s konzolno apsido, nimajo pa tako kakovostno oblikovanih nadržbnosti in ne kažejo tako natančnega proporcioniranja.

Primerjava med velikostjo poznoromanske stolnice v Salzburgu (zgoraj) in velikostjo romanske kapele na gradu Rajhenburg (spodaj). Vzдолžna prereza (levo). Propadajoči ostanki romanske kapele v stolpu gradu Lindek pri Frankolovem (Fototeka MAO) (desno).

Vzhodna stena v notranjščini nekdanjega prvega nadstropja palacija (foto: Igor Sapač, 2011).

vršina palacija je bila v vrhnji etaži že od začetka predeljena na dva dela; predelna stena sloni na širokem loku, ki ima temelje v spodnji etaži. Vse kaže, da posamezne etaže palacija sprva v notranjščini niso bile medsebojno vertikalno povezane, ampak so imele tri ločene vhode na severni oziroma vzhodni strani, do katerih so na zunanjščini vodili leseni povezovalni hodniki s stopnišči. Trije ločeni vhodi kažejo, da je bil palacij vertikalno predeljen za tri različne funkcije.

Spodnja etaža palacija je bila sprva dostopna skozi sedaj zazidani in zasuti 2,40 metra široki polkrožno sklenjeni portal, ki so ga v severni steni med linijo nekdanjega zunanjega lica vzhodne stene visokega stolpa – bergfrida iz druge četrtine 12. stoletja in pozicijo romanske predelne stene v notranjščini palacija odkrili med arheološkimi raziskavami leta

2011. Portal z živim robom je imel okvir sestavljen iz klesancev, širokih okoli 33 centimetrov in globokih 40 centimetrov.¹⁰⁴ Vrh temenskega kamna portala je tik pod sedanjo hodno površino renesančnega arkadnega hodnika, kar kaže, da je bil portal, enako kot sosednji vzhodni portal spodnje etaže stolpa s kapelo, nameščen tik pod nekdanjo ravno leseno tramovno stropno konstrukcijo med pritličjem in nadstropjem.¹⁰⁵ Glede na višino spodnje etaže palacija je bil portal visok največ 2,8 metra, če upoštevamo, da je imel najbrž tudi malce nad nivo tal dvignjeni prag, pa bi višino njegove odprtine

¹⁰⁴ Za posredovane podatke v zvezi s pozicijo in velikostjo portala se zahvaljujem konservatoriki Alenki Zeleznik.

¹⁰⁵ Domneva, da sta bili sedanja klet in pritličje palacija sprva enoten visok prostor, se ne zdi verjetna.

Široki romanski lok v notranjščini nekdanjega prvega nadstropja palacija nosi predelno steno v nekdanjem drugem nadstropju (foto: Igor Sapač, 2011).

lahko določili z okoli 2,6 metra.¹⁰⁶ Sedaj portal na notranji strani prekriva sekundarni banjasti obok spodnje etaže. Njegova pozicija kaže, da se je prilagodil romanskemu bergfridu in da so torej palacij v drugi romanski stavbni fazi zgradili ob naslonitvi na jugovzhodni vogal bergfrida iz prve romanske stavbne faze. Velikost portala kaže, da je spodnja etaža palacija rabila kot shramba, kar je bilo sicer običajno pri večini palacijev srednjeveških gradov. Prostor sta osvetljevali dve še sedaj ohranjeni ozki lini na južni steni, ki sta nastali že v predhodni romanski stavbni fazi, hkrati z južnim obodnim obzidjem. Zaradi gradnje palacija so staro obodno obzidje na notranji strani enako kot pri sosednjem kapelinem stolpu obzidali in ga učvrstili. Spodnjo etažo palacija in kapelinega stolpa so povezali s polkrožno sklenjenim kamnitim portalom, širokim 1,6 metra, ki je ohranjen še sedaj.

V prvem nadstropju palacija (sedanjem pritličju) so uredili glavno (viteško oziroma nadškofovo) grajsko dvorano, ki ima še sedaj v glavnem takšno zasnovo kot v času nastanka.¹⁰⁷ Glede na velikost in pozicijo v prvem nadstropju je dvorana še najbolj primerljiva s približno sočasno dvorano v romanskem južnem palaciju gradu Ptuj.¹⁰⁸ Dvorano optič-

no deli kamnit lok, ki je oprt na slopa v spodnji etaži, nosi pa predelno steno v nekdanjem drugem (sedanjem prvem) nadstropju palacija.¹⁰⁹ Ločna stena opira dva lesena nosilca, na katerih je do gradnje sedanjega armiranobetonskega stropa leta 1978 slonela morda še prvotna ravna lesena tramovna stropna konstrukcija. Na južni strani dvorano osvetljuje niz osmih pravokotnih lin, ki so jih na zunanji strani sekundarno razširili. Njihova ostenja so lijakasto vrezana v zid. Na notranji strani so ostenja široka približno 59 centimetrov, visoka pa 95 centimetrov, kar znova kaže na razmerje malih celih števil 5 : 8 oziroma 1 : 1,6, na katerega nalletimo tudi v grajski kapeli.¹¹⁰ Struktura ostenij ka-

frida. Nastal je na pobočju pod najvišjo točko grajske vzpetine s prvotno obodno zasnovo. Cezura med prvotnim obodnim obzidjem in južno steno palacija nedvoumno kaže, da so palacij prislonili na starejše obodno obzidje in ne morda obratno. Podobno kot na Rajhenburgu so pozneje dvorišče Ptujskega gradu izravnali in ga na vzhodu z nasipavanjem dvignili za višino ene etaže. Tako se je nekdanje prvo nadstropje palacija s slavnostno dvorano spremenilo v sedanje pritličje, prvotno pritličje pa so razen vhodne veže na vzhodnem koncu zaradi statičnih razlogov zasuli. Na južni steni poznoromanskega palacija ptujskega gradu se je nad nekdanjim glavnim portalom ohranil vzdani relief s podobo zmaja, ki kaže, da kiparsko okrasje na salzburških gradovih v poznem 12. stoletju ni bilo izjemno. Tudi na tej osnovi lahko domnevamo, da je imela vsaj kapela gradu Rajhenburg v poznem 12. stoletju nekaj kiparskega okrasja na kapiteli obstenskih polstebrov, pilastrov in sluznikov.

¹⁰⁹ Ločna steno z lepo razpoznavnim romanskim načinom stičenja med posameznimi kamni od južne zunanje stene loči cezura, ki kaže, da je ločna stena prislonjena na južno steno. V kletni etaži te cezure ni mogoče opaziti. Vse kaže, da gre tudi v tem primeru zgolj za etapnost gradnje v okviru iste stavbne faze in ne za časovno razmaknjene stavbe faze. Ločna stena je v slovenskem prostoru še najbolj primerljiva sicer malce manj skrbno grajeno ločno steno iz zgodnjega 13. stoletja, ki deli prostor v pritličju najstarejšega jugovzhodnega dela dominikanskega samostana na Ptuj.

¹¹⁰ To razmerje, ki je najbolj idealni približek razmerja zlatega reza, srečamo tudi pri nekaterih drugih stavbah iz istega obdobja, ki jih je mogoče povezati z gradom Rajhenburg.

¹⁰⁶ Med arheološkimi raziskavami leta 2011 so odkopali le zgornjo polovico portala z lokom, spodnja polovica s pragom in domnevno povezavo z vzhodno stranico bergfrida pa je ostala neraziskana.

¹⁰⁷ Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 140. Avtor prostor imenuje viteška dvorana, kar pa glede na zgodovinske podatke ni najbolj posrečena oznaka. Še leta 1977 je bil v prostoru ohranjen raven lesen strop.

¹⁰⁸ Vse kaže, da so približno sočasno kot na Rajhenburgu tudi na ptujskem gradu v zadnji tretjini ali konec 12. stoletja zgradili nov dvonadstropni reprezentativni palacij, za katerega so raziskovalci doslej domnevali, da je nastal že v drugi četrtini 12. stoletja, v obdobju nadškofa Konrada I. Nov palacij na ptujskem gradu so zgradili ob stiku med obodnim obzidjem in visokim bergfridom, ob naslonitvi na jugovzhodno stranico obodnega obzidja in južno stranico berg-

že, da so line nastale sočasno z zidom, ko so v drugi romanski fazi nadzidali spodnje starejše romansko južno obodno obzidje. Zidovje palacija v tej etaži je tudi na notranji strani na vzhodni in južni steni zgrajeno iz pravilnih klesanih blokov. Po odstranitvi ometov leta 2011 se je pokazalo, da so prvotno romansko zidovje ob severozahodnem vogalu prostora nekoč v preteklosti nadomestili z novim zidovjem manj kvalitetne gradnje; to se je očitno zgodilo v 16. stoletju, ko so podrli visoki bergfrid, na katerega je bil palacij na severozahodu prislonjen. Med zadnjimi stavbnimi raziskavami se je na severni steni dvorane na sredini med ločno steno in sedanjim širokim novoveškim polkrožno sklenjenim vhodom pokazal ostanek iz velikih pravilnih klesancev sestavljenega zahodnega dela ostenja neke prvotne odprtine.¹¹¹ Zelo verjetno je bil prav tu, v osrednji osi dvorane, prvotni vhod v dvorano, ki je bil dostopen preko lesenega povezovalnega hodnika in stopnišča na severni dvoriščni fasadi palacija.¹¹²

Drugo nadstropje palacija (sedanje prvo nadstropje) je bilo enako kot prvo nadstropje dostopno le z zunanje strani, najverjetneje preko lesenega stopnišča, prislonjenega na severno zunanjo stran stolpa s kapelo in navezanega na obrambni hodnik vrh vzhodnega obodnega obzidja. Stopnišče je vodilo do reprezentativnega portala poznoromanskih oblik, ki so ga odkrili in odprli med raziskavami v sedemdesetih letih v vzhodni steni palacija oziroma na sedanji empori poznogotske kapele, tik ob stiku med palacijem in stolpom z romansko kapelo.¹¹³ Gre za portal s stopnjevanjem, kamnoseško dokaj bogato razčlenjenim ostenjem, pravokotno vratno odprtino in polkrožno sklenjenim čelom. Po-

dobno oblikovan portal je vodil v poznoromansko kapelo gradu Petersberg v Brežah.¹¹⁴ Marca 2012 opravljene sondažne raziskave so pokazale, da je portal na prvotnem mestu in da je (severo)vzhodni zid palacija nastal sočasno z zahodnim zidom stolpa s kapelo.¹¹⁵ Poznoromanska oblika portala potrjuje ugotovitev, da sta palacij in stolp s kapelo nastala v poznem 12. stoletju. Lega in oblika portala sta pomembni za razumevanje funkcije kapele in dveh prostorov zahodno od nje. Ambiciozno oblikovanje portala kaže, da v vrhnjo etažo palacija ni vodil noben drug prehod. Skozenj je dostopen večji prostor pred vhodom v romansko kapelo. Ker kapela ni imela lastnega reprezentativnega portala, je očitno, da je imel ta portal tudi vlogo poudarjenega vhoda v kapelo. To je bil najbolj reprezentativni portal poleg glavnega grajskega portala v severnem ščitnem zidu. Vse torej kaže, da je imel vlogo (glavnega) vhoda v niz treh prostorov, ki so mogli rabiti kot potencialna rezidenca salzburškega škofa. Vzhodni prostor je bil kapela, prostora v vrhnjem nadstropju palacija pa sta mogla rabiti kot bivalna prostora nadškofa. Prostora je že od nastanka palacija ločevala prečna predelna stena, sloneča na loku v spodnji etaži. Vzhodni del vrhnje etaže palacija je zavzel večji prostor s pravilno kvadratno talno zasnovo z okoli 8,45 metra dolgo stranico. Sondažne raziskave marca 2012 so razkrile, da so bile stene tega prostora že od začetka ometane z zglajenim sivkastim ometom, ki se je navezoval na preprosto oblikovani romanski portal kapele.¹¹⁶ Zaradi nesistematično izvedenih raziskav žal ni bilo pojasnjeno vprašanje v zvezi s številom, lokacijo in obliko prvotnih romanskih okenskih odprtin prostora. Glede na analogije se zdi verjetno, da je bila vsaj južna stena opremljena z bifornimi okni. Glede na velikost in lego prostora se zdi utemeljena domneva, da je rabil kot potencialna nadškofova delovna soba, v kateri je bilo mogoče sprejemati tudi obiskovalce. Iz tega večjega prostora je na vzhodni strani vodil prehod na prosto, desno zraven pa je bil prehod v kapelo, ki je bila očitno namenjena zgolj nadškofu in njegovim spremljeval-

Zlasti je treba opozoriti na to razmerje pri ostenjih polkrožno sklenjenih oken romanskega južnega palacija gradu Ptuj in pri ostenju polkrožno sklenjenega okna na vzhodni strani romanskega prezbiterja župnijske cerkve v Lovrencu na Dravskem polju.

¹¹¹ Ostanek so po odkritju znova prekrili z ometom.

¹¹² Manj verjetno se zdi, da bi bil prvotni vhod v dvorano na mestu sedanjega fragmentarno ohranjenega poznogotskega portala v severni dvoriščni steni v osrednji osi vzhodnega dela dvorane.

¹¹³ Ob odkritju so ugotavljali, da gre za portal retardiranih romanskih oblik iz časa okoli leta 1200, ki se časovno ni skladal s prvotno datacijo sosednje romanske kapele. Prim. Curk, Brestanica, str. 135; Stopar, Grad Brestanica, str. 150. Nova datacija kapele se dobro ujema s poznoromanskimi oblikami portala, ki potrjuje, da sta kapela in palacij nastala šele v poznem 12. stoletju.

Ob odkritju portala so desno ob njem naleteli na majhno odprtino z lesenim koleščkom, kar naj bi bil ostanek sistema nekdanjega dviznega mosta pred portalom. Ta teza se nikakor ne zdi smiselna. Majhno leseno kolesce na debelejši žici je najverjetneje rabilo kot vodilo za vrv zvonja gotske grajske kapele. Odprtina za kolešček ni v zidovju romanskega palacija, ampak na stiku tik ob prvotnem severovzhodnem vogalu palacija, v zidu, ki je nastal šele v 16. ali 17. stoletju. Odprtine z lesenim koleščkom torej nikakor ni mogoče povezati z romanskim obdobjem gradu Rajhenburg, ampak z obdobjem po letu 1500.

¹¹⁴ Portal je sedaj le še fragmentarno ohranjen. Njegova nekdanja podoba je dobro dokumentirana na akvarelirani risbi iz druge polovice 19. stoletja. Prim. Kienzl in Seebach in Steiner in Bitschnau in Wadl, *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Friesach*.

¹¹⁵ Reprezentativno oblikovani romanski portal, ki vodi v prostor s profano namembnostjo je v sedanjem slovenskem prostoru nekoliko presenetljiv, v širšem prostoru pa nikakor ni izjemen. Podobno oblikovan in lociran reprezentativni poznoromanski portal srečamo denimo v nadstropju palacija bližnjega gradu Medvedgrad nad Zagrebom, ki ga je dal sredi 13. stoletja zgraditi zagrebški škof Filip. Prim. Miletić, *Plemički gradovi kontinentalne Hrvatske*, str. 217.

¹¹⁶ Fragmentarno ohranjene, a izjemno pričevalne romanske omete, edinstvene v širšem prostoru, so po odkritju žal prekrili z novimi beljenimi ometi, enakimi kot v vseh drugih grajskih prostorih.

Zunanja stran južne stene romanskega palacija gradu Ptuj z nizom oken nekdanje glavne grajske dvorane in proporcijska analiza značilnega okna (foto: Igor Sapač, 2011).

Romanski glavni portal v nekdanjem drugem nadstropju romanskega palacija (levo) in ostanki portala romanske grajske kapele (desno) med sondažnimi raziskavami marca 2012. Med portaloma so vidni odkriti ostanki romanskega ometa, ki so ga pozneje spet zakrili (foto: Igor Sapač).

cem oziroma nadškofovim namestnikom na tem območju.¹¹⁷ Na zahodni strani je bil iz večjega

¹¹⁷ Ta ugotovitev navaja na misel, da je podobno kot približno sočasno na Malem gradu v Kamniku, poleg kapele za grajskega gospoda v gradu obstajala še druga, spodnja oziroma sekundarna, kapela, namenjena podložnikom oziroma grajskim poslom. Za to funkcijo bi bil primeren prostor v drugi etaži (sedanjem pritličju) kapelinega stolpa pod nadškofovo kapelo. Gre za 2,85 metra visok prostor z ravnim tramovnim stropom, ki sprva ni bil povezan s sosednjo veliko dvorano v palaciju in ima lasten vhod na zahodnem koncu severne stene. Južno in vzhodno steno predirata dva para ozkih visokih lin. Lini na vzhodni strani sta tako razmaknjeni,

prostora dostopen manjši prostor s pravokotno talno ploskvijo v izmeri 5,35 × 8,45 metra. Ta prostor, ki je zavzemal zahodni del vrhnjega nadstropja palacija, najverjetneje ni imel lastnega vhoda z zunanje strani in bi mogel rabiti kot potencialna nadškofova spalnica. Predvidevamo lahko, da je bil prostor vsaj z južne strani osvetljen skozi biforni okni, zraven pa je bil najbrž tudi straniščni pomol – ajželj. Zgolj ugibati moremo, ali je bil iz prostora mogoč prehod v visoki bergfrid, s katerim se je stikal na severo-

da bi bilo med njiju mogoče postaviti oltarno menzo.

zahodni strani in ki je mogel nuditi najvarnejše oziroma zadnje pribežališče v primeru obleganja gradu. Bivalni prostor je bil gotovo ogrevan; kamin je bil najbrž primerljiv z romanskim kaminom v prostoru stolpa nad poznoromansko kapelo gradu Petersberg v Brežah.¹¹⁸ Najbrž je bil kamin tudi v sosednjem večjem prostoru. Morda sta imela kamina celo skupni dimnik ob stiku prečne predelne stene s severno zunanjo steno, kjer je sedaj novoveška dimnična tuljava. S skrbno načrtovanimi in izvedenimi sondažnimi raziskavami bo v prihodnosti mogoče vedenje o nekdanjih reprezentativnih bivalnih prostorih v vrhnjem nadstropju romanskega palacija gotovo še pomembno dopolniti in zaokrožiti.

Zdi se, da so hkrati z gradnjo stolpa s kapelo in palacija nadzidali obodno obzidje na jugozahodni in zahodni strani. Na to so do zadnje prenovе kazali veliki pravilni kamniti klesani kvadri v vrhnjem delu severne polovice zunanjsčine zahodnega grajske trakta ob stiku s severozahodnim stolpom. Zdi se, da so staro zahodno obodno obzidje nadzidali za okoli 4 metre, da je doseglo višino okoli 12 metrov. Na jugozahodni strani so obzidje s poševnim sputom prilagodili višini novega palacija.¹¹⁹ Na tak način so dokaj izpostavljeno zahodno obzidno stranico dodatno zavarovali, starejši bergfrid pa je ohranil vlogo osrednje točke grajske obrambe.

Grad Rajhenburg je tako v poznem 12. stoletju postal reprezentativna rezidenčna stavba, čeprav se je nadškof s spremstvom tu najverjetneje zadrževal le zelo poredko.¹²⁰ Kmalu zatem, ko je grad v gradbenem in funkcionalnem oziru doživel svoj vrhunec, je njegov pomen začel upadati. Morda so že konec 12. stoletja posavsko ozemlje salzburške nadškofije, ki so ga upravljali z Rajhenburga, zaradi učinkovitejšega nadzora nad ministeriali razdelili na dva dela. Vzhodni del so začeli upravljati iz Brežic, načrtno ustanovljenih na začetku 13. stoletja, zahodni del pa iz približno istočasno postavljenega gradu Sevnica.¹²¹ Gradu Rajhenburg je ostala vloga upravnega središča manjšega dela posesti, za katero so skrbeli Rajhenburški, vsaj uradno pa je ohranil tudi status glavne nadškofove rezidence v Posavju. Vsekakor v 13. stoletju ni začel propadati, ampak se je počasi gradbeno razvijal naprej, čeprav nikoli več ni dosegel blišča iz poznega 12. stoletja.

¹¹⁸ Podobno oblikovan kamin so okoli leta 2000 postavili v t. i. romanski sobi južnega palacija na bližnjem gradu Podsreda.

¹¹⁹ Ker med zadnjo prenovno niso bile opravljene sondažne raziskave grajskih zunanjih fasad, je o nadzidavi zahodnega obzidja v drugi polovici 12. stoletja mogoče sklepati zgolj hipotetično.

¹²⁰ Za problematiko gradov kot rezidenc duhovščine prim. Bergstedt in Müller, *Geistliche Residenzen und Residenzburgen im spätmittelalterlichen Heiligen Römischen Reich*, str. 94–101.

¹²¹ Prim. Ravnikar, *Grad in gosposčina Sevnica*, str. 62.

Prezidave gradu Rajhenburg v 13. stoletju

Razvoj gradu Rajhenburg v 13. stoletju je povezan z dolgim obdobjem nadškofa Eberharda II. (1200–1246), ki je poskrbel za vsesplošni gospodarski in kulturni razcvet salzburške posesti.¹²² Romansko grajsko zasnovo, ki se je izoblikovala v dveh stavbnih fazah v 12. stoletju, so verjetno v 13. stoletju dopolnili z vsaj tremi novimi manjšimi pomožnimi stavbnimi enotami ob stolpu s kapelo, na severovzhodni strani dvorišča in na severni strani dvorišča zahodno od glavnega vhoda v grajski kompleks. Zaradi pomanjkanja pisnih virov in slogovno natančneje opredeljenih stavbnih in arheoloških raziskav teh stavbnih enot ni mogoče natančno datirati, a zaenkrat vse kaže, da so nastale šele po gradnji stolpa s kapelo in palacija.

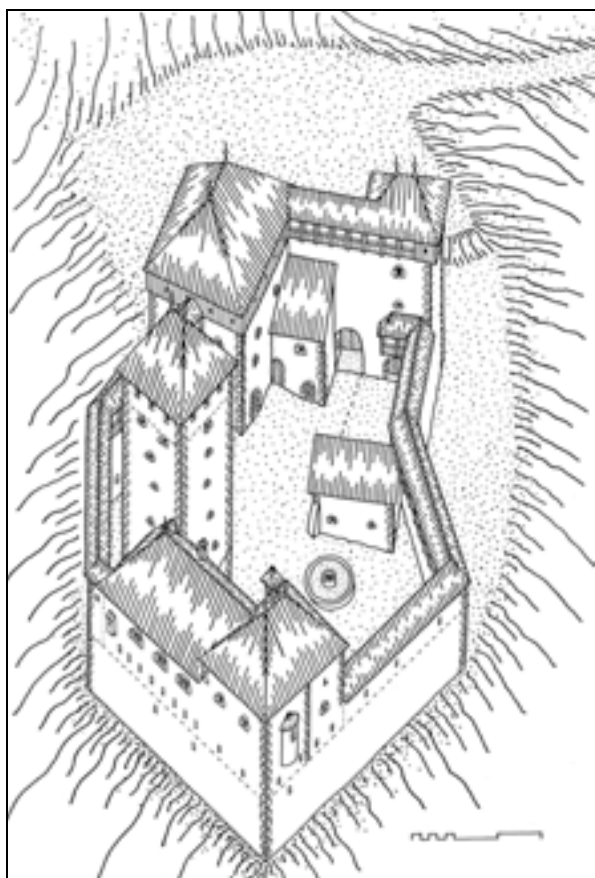
Reprezentativni vhod v bivalne prostore drugega nadstropja palacija je zaradi hotenja po povečanju udobja in varnosti očitno kmalu po nastanku terjal ustrezno dopolnitev s pokritim predprostorom oziroma prizidkom.¹²³ Zato so na severni strani stolpa s kapelo na razpoložljivem prostoru med severovzhodnim vogalom palacija in vzhodnim obodnim obzidjem zgradili stavbno telo, ki je bilo enako visoko kot stolp s kapelo, pa tudi približno enako široko. Obe sestavini so povezali v eno celoto, ki je zelo verjetno imela skupno štirikapno streho.¹²⁴ Tako se je v 13. stoletju na jugovzhodnem vogalu grajskega kompleksa iz sprva manjšega kapelinega stolpa razvila čokata stolpasta stavba, ki je bila po velikosti primerljiva s staro stanovanjsko stolpasto stavbo na severozahodni strani gradu. Da je prizidek nastal še pred sredino 13. stoletja, kaže kakovostna romanska gradnja iz pravilnih klesanih kamnitih kvadrov ob severozahodnem vogalu v notranjščini v sedanjem pritličju.¹²⁵ Tam so ob severovzhodnem vogalu palacija namestili nov polkrožno sklenjeni portal romanskih oblik, ki je sprva vodil na leseni zunanji povezovalni hodnik na severni dvoriščni fasadi palacija v višini prvega nadstropja (sedanjega

¹²² http://de.wikipedia.org/wiki/Eberhard_von_Regensburg

¹²³ Jasno razpoznavni severovzhodni vogal palacija ob reprezentativnem vhodu v prvotnem drugem nadstropju dokazuje, da pred portalom sprva ni bilo pokritega prostora in da so prizidek na severni strani stolpa s kapelo dodali pozneje. Za drugačno mnenje glej prispevek Patricka Schichta v tej publikaciji.

¹²⁴ Z izgradnjo prizidka se je moral položaj strešnega slemena spremeniti za devetdeset stopinj. Novo streho so na zahodni strani morda opremili z lesenim zvonikom grajske kapele.

¹²⁵ Prim. Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 236. Romanska severna stena prizidka nikakor ne dokazuje, da je v obdobju romanike obstajal že tudi vzhodni grajski trakt. Prim. Curk, *Brestanica*, str. 135, 138. Očitno so med gradnjo vzhodnega trakta v 16. stoletju zgradili tudi ozki hodnik do prvotnega portala prizidka. Hodnik ima severno steno zgrajeno iz pravilnih klesancev, ki so jih najbrž tu ponovno uporabili po odstranitvi bergfrida.

*Grad Rajhenburg v 13. stoletju. Aksonometrična študija (risal Igor Sapač, 2013) (levo).
Romanski portal v sedanjem pritličju prizidka jugovzhodnega stolpa iz 13. stoletja
(foto: Igor Sapač, 2012) (desno).*

pritičja), sedaj pa vodi iz dvorišča v gotsko grajsko kapelo. Hkrati z ureditvijo novega portala so pravokotno nanj pred vzhodno steno palacija v sedanjem pritličju zgradili ozek hodnik, ki vodi do vhoda v prostor pod romansko kapelo; nad tem hodnikom je nastal strop oziroma udoben podest pred reprezentativnim portalom v vrhno etažo romanskega palacija, ki ima sedaj vlogo empore gotske kapele. Med restavriranjem gotske grajske kapele okoli leta 1978 so pod mlajšimi plastmi ometa na severni notranji steni tudi v višini nekdanjega drugega nadstropja (sedanjega prvega nadstropja) odkrili in prezentirali romansko plastovito zidavo z značilnim stičenjem fug med posameznimi kamni. Raziskave v letu 2011 so pokazale, da romanska zidava severne stene prizidka sega okoli 2,2 metra nad nivo tal sedanjega drugega nadstropja in da je imel torej prizidek v 13. stoletju isto višino kot stolp s kapelo iz 12. stoletja. Raziskave so tik nad sedanjimi tlemi drugega nadstropja v severni steni prizidka razkrile poznoromansko strelno lino v obliki narobe obrnjene črke T, zazidano med gradnjo oboka gotske kapele v zgodnjem 16. stoletju, ki kaže, da v času nastanka prizidka še ni stal vzhodni grajski

trakt in da je prizidek v 13. stoletju rabil tudi za obrambne namene; iz njegove vrhne etaže je bilo mogoče obvladovati notranje grajsko dvorišče. Prizidek je bil vertikalno razdeljen na verjetno štiri nenako visoke etaže. Spodnja etaža (sedaj t. i. osarrij)¹²⁶ je bila zaradi dvigajoče se naravne skalne osnove zelo nizka in najverjetneje dostopna le skozi novi prehod iz spodnje etaže sosednjega starejšega stolpa s kapelo. Sprva nedvomno še ni bila obokana.¹²⁷ Nad ravnim tramovnim stropom je bila v spodnji polovici prostora sedanje gotske kapele spodnja veža, iz katere je bil mogoč prehod na zunanji povezovalni hodnik ob severni dvoriščni fasadi palacija. Prostor sta osvetljevali dve ozki visoki lini, še sedaj ohranjeni na vzhodni steni, saj sta ostali v funkciji tudi, ko so uredili gotsko grajsko kapelo. Zgornjo polovico sedanje gotske kapele je zavzemala zgornja veža; iz nje je bil preko dveh lesenih stopnišč, domnevno ob severni steni, mogoč prehod

¹²⁶ Prostor je do neke mere primerljiv s prostorom pod spodnjo romansko kapelo Malega gradu v Kamniku.

¹²⁷ To kaže ostenje romanskega prehoda, ki ga je poznejši obok v zgornjem delu nerodno zakril.

Prezentirana struktura romanske zidave iz 13. stoletja v zgornjem delu severne stene sedanje gotske kapele (levo) in odkrita lina na isti steni v višini tal sedanjega drugega nadstropja (desno) (foto: Igor Sapač, 2012).

navzdol v spodnjo vežo in navzgor v vrhno etažo prizidka. Na zahodni strani zgornje veže je bil skozi starejši reprezentativni poznoromanski portal mogoč prehod v vrhno etažo palacija. Glavni vhod v zgornjo vežo je bil najverjetneje v vzhodnem delu severne stene; dostop do njega je bil mogoč preko povezovalnega hodnika vrh vzhodnega grajskega obodnega obzidja. Vrhnja etaža prizidka je bila visoka okoli 3 metre in je imela obrambno funkcijo. Njena tla so bila okoli en meter nižje od sedanjega nivoja tal drugega nadstropja in so počivala na lesenih stropnikih.¹²⁸

Zelo verjetno so hkrati s stolpastim jugovzhodnim prizidkom za okoli tri metre oziroma za višino ene etaže nadzidali vzhodno in severovzhodno stranico obodnega obzidja, da sta dosegli višino okoli 11 metrov. Na nadzidavo prvotnega romanskega obodnega obzidja še pred iztekom obdobja romanske dobe kažejo romansko oblikovane ozke pravokotne line v sedanjem pritličju vzhodne fasade vzhodnega trakta. Da so obzidje povišali hkrati z gradnjo stolpastega prizidka in ne že prej, denimo sočasno z gradnjo stolpa s kapelo v poznem 12.

stoletju, kažeta omenjeni lini v vzhodni steni veže novega prizidka oziroma sedanje gotske kapele; lini sta povsem prilagojeni zasnovi notranjega prostora in če bi bili obzidje povišali že pred nastankom prizidka, najverjetneje ne bi bili tako natančno v staro zidovje vsekali novih lin.¹²⁹ Z nadzidavo obzidja so omogočili vzpostavitev udobne enonivojske povezave s pokritim hodnikom med zgornjo vežo v novem prizidku na jugovzhodu in starejšim severovzhodnim komunikacijskim stolpičem ob vhodu v grajski kompleks. Kaže, da so hkrati z nadzidavo stari vzhodni obodni zid na notranji strani okrepili in ga na vrhu opremili s širšim hodnikom od prvotnega.¹³⁰ Na notranjo stran vzhodne stranice obzidja so prislonili najverjetneje pet, iz kamnitih klesancev sestavljenih masivnih slopov, od katerih so sedaj v spodnjih dveh etažah južnega prostora vzhodnega trakta vidni trije, deloma prekriti z mlajšimi oboki. Slopi so široki okoli 1 meter, dolgi pa okoli 1,5 metra. Med seboj so razmaknjeni okoli 3,5 met-

¹²⁸ Na obliko in nivo stropne konstrukcije med nekdanjo vežo in vrhno etažo prizidka sta kazali dve tramovnici, ki so ju odkrili leta 2011 pod sočasno odkrito strelno lino na notranji strani severne stene prizidka. Za posredovani podatek se zahvaljujem konservatoriki Alenki Železnik.

¹²⁹ Ker kljub večkrat izraženim pobudam in prošnjam avtorja prispevka med zadnjo prenovo grajskih fasad niso bile izvedene ustrezne sondažne raziskave, je mogoče o natančnejšem času in nadsobnostih gradnje severnega prizidka k stolpu z romansko kapelo in nadzidave vzhodnega obodnega obzidja sklepati le hipotetično.

¹³⁰ Okrepili so samo vzhodno stranico obzidja, ne pa tudi severovzhodne, ki je bila zelo verjetno že od začetka precej krepkejša in debela okoli 2,35 metra.

Slopa ob vzhodnem obzidju v sedanjem pritličju vzhodnega grajskega traka (foto: Igor Sapač, 2012).

ra.¹³¹ Dimenzije slopov kažejo, da je vrh nadzidnega obzidja zelo verjetno potekal okoli 2,5 metra širok pokriti lesen hodnik, ki je rabil kot glavna dostopna pot do reprezentativnih bivalnih prostorov v vrhnjem nadstropju romanskega palacija.¹³² Tako je bilo gospodi mogoče udobno od glavnega portala grajskega kompleksa v severnem ščitnem zidu preko obvhodnega komunikacijskega stolpca in pokritega hodnika vrh vzhodnega obzidja doseči reprezentativni romanski portal v drugem nadstropju palacija, ne da bi se bilo treba gibati po neizravnanim skalnatem notranjem grajskem dvorišču.

Zahodno od glavnega vhoda v grajski kompleks so ob naslonitvi na dvoriščno stran ščitnega zidu zgradili pomožno romansko stavbo, katere ostanke, visoke okoli 1 meter, so odkrili med arheološkimi raziskavami pod sedanjim nivojem tal leta 2011. Vzhodni zid stavbe, zgrajen iz manjših pravilnih kamnitih klesanih blokov, postavljenih v pravilne vrste, je bil sekundarno prislonjen na zahodno ostenje romanskega glavnega grajskega portala in je potekal pod sedanjim zahodnim zidom glavne graj-

ske veže iz 16. stoletja, lahko poševno glede nanj. Debel je bil okoli 1 meter. Približno enako debel južni dvoriščni zid stavbe je potekal pod sedanjim južnim zidom severnega (vhodnega) grajskega trakta zahodno od veže. Zdi se, da se je stavba na zahodni strani prislanjala na vzhodno steno starejše velike severozahodne stavbe stolpaste oblike; na to kaže lahko poševni potek vzhodnega zidu, ki je približno vzporeden vzhodni steni starejše stolpaste stavbe. Potemtakem bi notranja površina stavbe znašala okoli 4,15 × 4,5 metra. O njeni višini moremo zgolj ugibati. Glede na solidno gradnjo in debelino zidov bi mogla biti tudi nadstropna. Gotovo je rabila neki pomožni funkciji. Glede na bližino vhoda smemo domnevati, da je bil v njej prostor za grajske stražarje. Po drugi strani bi v njej lahko predvideli tudi kuhinjo sosednje velike stolpaste stavbe.¹³³ Po strukturi zidave sodeč bi mogla nastati že v 12. stoletju, najpozneje pa do sredine 13. stoletja. Po izgradnji te stavbe so z deloma obklesanimi lomljenci tlakovali dvoriščni prostor za glavnim grajskim portalom.¹³⁴

Približno sočasno in prav tako še pred tlakanjem dvoriščnega prostora je nastala tudi pomožna stavba na severovzhodni strani dvorišča, katere nizke ostanke so pod dvoriščnim tlakom odkopali

¹³¹ Podobni slopi, prislonjeni z notranje strani na romansko obodno obzidje, so dokumentirani na bližnjem gradu Kunšperk. Gre za vsaj pet slopov oziroma zidov tlorisnih dimenzij okoli 1 × 2 metra, ki so v enakomernih razmikih okoli 3 metre pravokotno prislonjeni na okoli 1 meter debelo obodno obzidje. Ivan Stopar je domneval, da so to ostanke slepih arkad pod pohodno ploščadjo obrambnega zidu. Mogoče je tudi, da slopi niso nosili arkadnih lokov, ampak le ravna tramovna tla pokritega lesenega hodnika vrh obzidja. Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 49; Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 34–38. Iz mlajšega časa okoli leta 1500 so ohranjeni primerljivi slopi na notranji strani obzidja bastije na zahodni strani Ljubljanskega gradu.

¹³² Ker niso bile opravljene ustrezne sondažne raziskave, je mogoče zgolj ugibati, ali je bil hodnik v celoti lesen ali pa je bil morda na vzhodni zunanji strani opremljen z značilnimi cinami in prsobrani, kakršne so v 13. stoletju obstajale tudi vrh obzidja bližnjega gradu Sevnica.

¹³³ Zanimiva je primerjava s sorodno locirano stavbo v kompleksu gradu Seggau nad Lipnico. Tam so v tretji romanski stavni fazi, domnevno v zgodnjem 13. stoletju, za glavnim romanskim grajskim portalom ob naslonitvi na notranjo stran južnega obodnega obzidja zgradili enonadstropno vhodno stavbo, skozi katero je vodila pot na notranje grajsko dvorišče. Prim. Kaindl in Ranz in Stadler in Steiner, *Schloss Seggau*, str. 62, 68; Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 246.

¹³⁴ Tlak, ki je nastal najpozneje v 13. stoletju, so odkrili med arheološkimi izkopavanji leta 2011 in je sedaj deloma prezentiran pod steklenimi ploščami na tleh glavne grajske veže.

leta 1978 in jih zaradi nezadostnega poznavanja romanske grajske zasnove iz 12. in 13. stoletja neustrezno povezali z Rajhenburgom pred obdobjem nadškofa Konrada I.¹³⁵ Zdi se, da je stavba stala samostojno na grajskem dvorišču. Široka je bila okoli 6 metrov, dolga pa najmanj 5 in največ 11 metrov.

Opisani raznoliki stavbni deli kažejo, da se je Rajhenburg v 12. in 13. stoletju postopno razvil v izjemno kompleksno in ambiciozno dograjeno grajsko stavbo, ki je bila v sedanjem slovenskem prostoru v tistem obdobju med največjimi in po arhitekturni kakovosti med najpomembnejšimi.¹³⁶ Razvoj grajskega kompleksa je vplival tudi na razvoj bližnje naselbine, ki je že zgodaj začela dobivati urbani značaj. Vse kaže, da so približno sočasno z ambiciozno zasnovano romansko grajsko kapelo v naselbini pod gradom zgradili sedanjo staro brestaniško župnijsko cerkev sv. Petra, ki je v pisnih virih prvič posredno izpričana leta 1213.¹³⁷

Nastanek Turna (12./13. stoletje)

V 13. stoletju rajhenburški grajski kompleks ni bil omejen zgolj na stavbe vrh izpostavljenega razglednega skalnega pomola grajskega griča. Grajski so se očitno že zgodaj zavedali tudi izjemnega pomena nižinske lokacije pod pobočjem grajske vzpetine ob izlivu Brestanice v Savo. Tam je že vsaj v prvi polovici 13. stoletja, verjetneje pa še v poznem 12. stoletju,¹³⁸ stala velika kubično učinkujoča monolitna stavba, ki sedaj tvori stavbno jedro dvorca Turn oziroma brestaniškega spodnjega gradu. Stavba je s postavitvijo v prostor in s stavbno maso odlično obvladovala strateško pomembno križišče cest proti Sevnici, Podsredi in Brežicam ter imela hkrati pregled nad savsko vodno potjo. Z rezultati stavbnogodovinske analize, ki sta jo opravila Jože Curk in Ivan Stopar, se je mogoče še sedaj v glavnem strinjati.¹³⁹ Stavbna zasnova se je do sedanjega obsega izoblikovala v štirih glavnih stavbnih fazah, v 12./13., 16., 17. in 18. stoletju. Jože Curk je prepričljivo pokazal, da je prvotno tu stala večnadstropna stavba na približno pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 11,5 × 19 metrov, z okoli 1,1 metra debelimi zidovi, pozidanimi v spodnjem delu v glavnem v pravilnih plasteh iz pravilnih kamnitih

klesanih kvadrov. Stavba je bila v notranjščini s sedaj podrtim zidom prečno razdeljena na dva nenaka dela.¹⁴⁰ Etaže so vse do druge polovice 20. stoletja ločevali leseni tramovni stropi. Težavnejša je določitev višine prvotne stavbe. Z gotovostjo je mogoče ugotoviti, da značilna romanska zidava nastopa v spodnjih dveh etažah, ki imata enako debele zidove. V drugem in tretjem nadstropju je analiza strukture prvotne zidave zaradi ometov in mlajših predelav zelo otežena. Zdi se verjetno, da je v 13. stoletju obstajalo že vsaj drugo nadstropje, ni pa mogoče povsem izključiti, da stavba že prvotno ni imela tudi tretjega nadstropja in da je bila torej tako visoka kot danes. Na to bi kazalo zlasti sedaj zazidano okno z gladkim pravokotnim okvirom v tretjem nadstropju vzhodnega dela južne fasade, ki ga je do polovice zakril v 16. stoletju prizidani trinadstropni jugovzhodni vogalni stolpič. Tretje nadstropje je torej vsekakor obstajalo že pred 16. stoletjem oziroma pred dozidavo vogalnega stolpiča.¹⁴¹

Značilno ime Turn kaže, da je imela stavba sprva stolpasto obliko, njena zasnova pa, da je šlo od vsega začetka brez dvoma za vsaj v glavnem (neutrjeno?) stanovanjsko stavbo.¹⁴² Nič ne kaže, da bi bil Turn v času nastanka posebej utrjen; obstoj obzidanega dvorišča na južni strani prvotnega stolpastega poslopja je dokazljiv šele od 16. stoletja, ko

Pogled na Turn z grajske stavbe vrh pomola (foto: Igor Sapač, 2012).

¹³⁵ Problematiko zasnove in funkcije stavbe sem obravnaval že zgoraj.

¹³⁶ V bližini so se v 12. in 13. stoletju razvili številni arhitekturno ambiciozno zasnovani romanski gradovi, zlasti Podsreda, Kunšperk, Planina pri Sevnici, Sevnica, Krško in Pišce, a nobena od teh stavb po kakovosti ne dosega Rajhenburga.

¹³⁷ Curk, Brestanica, str. 116.

¹³⁸ Prim. Curk, Brestanica, str. 132.

¹³⁹ Curk, Brestanica, str. 128–133; Stopar, Grajski objekti v salzburškem Posavju, str. 86–87; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*.

¹⁴⁰ Curk, Brestanica, str. 129, 132–133. Prečni zid so podrli po drugi svetovni vojni.

¹⁴¹ Prim. Curk, Brestanica, str. 130, 132, 133.

¹⁴² Mnenju Ivana Stoparja, da je imela stavba sprva funkcijo gospodarskega poslopja ali skladišča ob pristaniški postaji ob Savi, nikakor ni mogoče pritrditi, saj je imela že na začetku podoben večnadstropnega solidno grajenega poslopja z masivnimi zidovi, kar kaže na funkcijo stalnega gosposkega bivališča. Po drugi strani v širšem evropskem okviru ni znana nobena podobna romanska stavba, ki bi bila zgrajena za gospodarske namene. Prim. Stopar, Grajski objekti v salzburškem Posavju, str. 86–87; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*.

Plan pritličja dvorca Turn z označenimi razvojnimi fazami (risal Igor Sapač, 2013).

so zgradili sedanji vhodni stolpič. Čeprav se značilni originalni stavbni členi zaradi poznejših predelav niso ohranili,¹⁴³ stavbna zasnova kaže, da je imela celota sprva značaj neutrjenega stolpastega dvora, kakršni so bili na sedanjem slovenskem ozemlju zlasti v 13. in 14. stoletju zelo razširjeni; rabili so kot prebivališča nižjega plemstva in so večinoma imeli obliko dvonadstropnih neutrjenih stolpov na pravokotnih talnih ploskvah.¹⁴⁴ Na to kažeta tudi omembi iz 14. in 15. stoletja. Kot prvo omembo stavbe smemo obravnavati tisto iz leta 1346, ko se omenja dvor pri Rajhenburgu – *hoff bey Reichenburg*.¹⁴⁵ Po letu 1411 oziroma 1432 se očitno ista stavba omenja kot stolp – *ain turn ze Reihemburg bey der Saw*.¹⁴⁶

Turn v Brestanici po velikosti talne ploskve malce odstopa od velikosti povprečnih dvorov, ki so imeli talne ploskve velike okoli 9 × 12 metrov, in se približuje velikosti značilnih grajskih palacijev iz 12. in 13. stoletja v slovenskem prostoru.¹⁴⁷ Kljub temu med dokumentiranimi stolpastimi dvori v slovenskem prostoru ni povsem osamljen primer. Po velikosti je še najbolj primerljiv z nekdanjim stolpastim dvorom Medija pri Izlakah, ki je bil pozidan na pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 9 × 18,6 metra.¹⁴⁸ Ponuja se tudi primerjava s t. i. spodnjim palacijem gradu Grad na Goričkem, pozidanim domnevno v 14. stoletju na približno pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 9 × 23 metrov.¹⁴⁹ Na prvi pogled je z morfološkega vidika zanimiva še primerjava z bližnjim Turnom v Radečah, ki pa je bistveno mlajšega nastanka. Glede na čas nastanka, prvotno funkcijo in arhitekturno zasnovo je najbolj smiselna primerjava z nekdanjim Gornjim dvorom

¹⁴³ Izjema je morda sled segmentno zaključenega ostenja velikega okna v drugem nadstropju vzhodnega dela južne fasade, ki so ga zazidali, ko so v 16. stoletju zgradili jugovzhodni vogalni stolp. Prim. Curk, Brestanica, str. 130.

¹⁴⁴ Za problematiko stolpastih dvorov prim. zlasti Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 125–131; Stopar, *Arhitektursymbolik*; Kos, *Med gradom in mestom*, str. 125–128, 217; Sapač, *Arhitekturnozgodovinska problematika srednjeveških plemiških dvorov*, str. 371–410.

¹⁴⁵ Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 200; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 350.

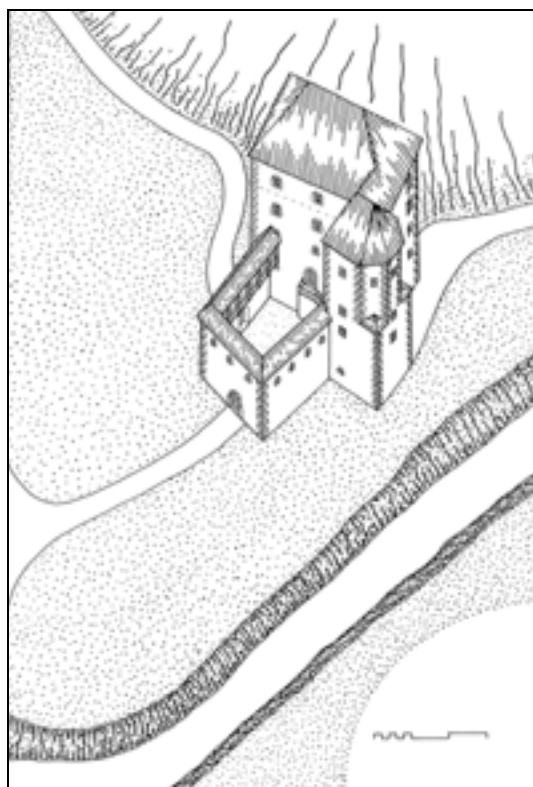
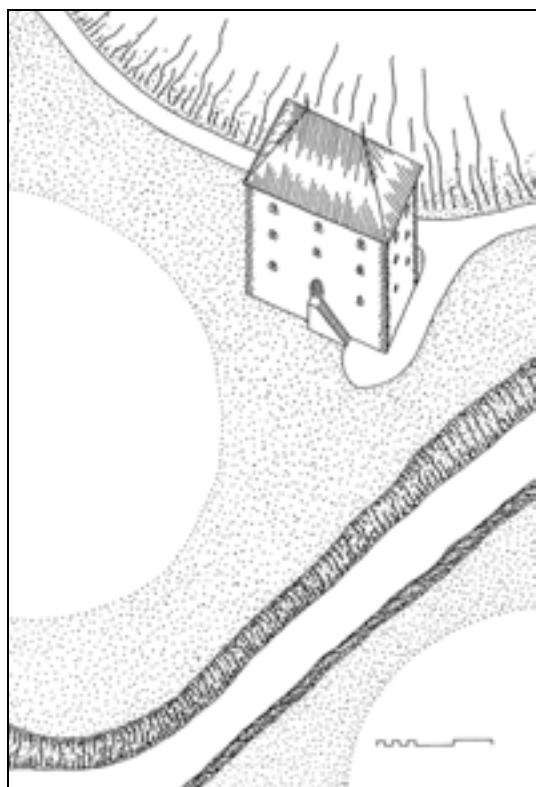
¹⁴⁶ Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 200. Ni se mogoče strinjati z mnenjem Jožeta Curka (Curk, Brestanica, str. 132), da oznaka Turn za ta objekt v 15. stoletju ne bi bila primerna, saj so isto oznako sočasno uporabljali za več primerljivih stavb: Turn pri Velenju, Turn v Radečah, Turn pri Preddvoru, Turn pri Gabrovki, Turn pri Višnji Gori, Turn

pri Dragatušu, Turn pri Premu, Gracarjev turn, Šrajbarski turn, ...

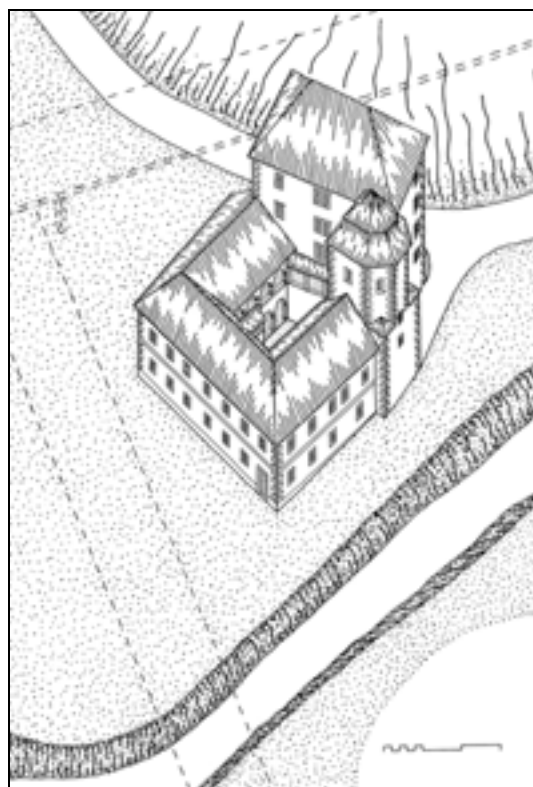
¹⁴⁷ Značilna velikost talne ploskve romanskih palacijev je bila okoli 10 × 20 metrov. Isto velikost srečamo tudi pri obeh palacijih bližnjega gradu Podsreda.

¹⁴⁸ Dvor iz 13. stoletja so pozneje vključili v zasnovo novoveškega dvorca, ki je od druge svetovne vojne v razvalinah. Prim. Sapač, *Arhitekturnozgodovinska problematika srednjeveških plemiških dvorov*, str. 376.

¹⁴⁹ Curk in Habjanič in Sapač, *Grad na Goričkem*, str. 8–9, 21.

Turn v 13. stoletju in v 16. stoletju. Aksonometrični študiji (risal Igor Sapač, 2008, 2013).

Turn okoli leta 1700 in okoli leta 1800. Aksonometrični študiji (risal Igor Sapač, 2008, 2013).

Romanska plastovita zidava v spodnjem delu severne stene prvotne stolpaste stavbe Turna na zunanjsčini (levo) in v notranjsčini (desno) (foto: Igor Sapač, 2012).

oziroma sedanjim Malim gradom na Ptuju¹⁵⁰ in nekdanjim dvorom na lokaciji sedanjega dvorca Polheim¹⁵¹ na grajski vzpetini nad Lipnico na avstrijskem Štajerskem; vse kaže, da so vse tri stavbe dvorov nastale morda že v drugi polovici 12. stoletja kot bivalna poslopja salzburških gradiščanov (*Burgmannensitz*) in morda tudi kot nižje ležeče prednje utrdbe, ki so mogle nadzorovati dostop do glavne grajske stavbe na vrhu bližnje vzpetine. Turn so najverjetneje zgradili v obdobju, ko je grajska stavba vrh vzpetine dobila novo rezidenčno funkcijo kot potencialno bivališče salzburškega nadškofa in je bilo treba zagotoviti nove dodatne bivalne prostore tudi za čedalje bolj številčen gradiščanski rod, ki mu je staro stolpasto poslopje na severozahodnem vogalu obodne grajske zasnove postalo pretesno.¹⁵²

Približno sočasno, proti koncu 12. stoletja, so Rajhenburški v bližini Rajhenburga na ozemlju salzburške nadškofije začeli graditi tudi novi grad Reštanj.¹⁵³ Turn v Brestanici je torej mogoče korektno interpretirati zgolj kot sestavni del visokosrednjeveškega grajskega kompleksa Rajhenburg, kot zunanji oziroma dislocirani palacij, nikakor pa ne kot povsem samostojno grajsko stavbo.¹⁵⁴ Ker sta prvotni srednjeveški zasnovi Malega gradu na Ptuju in dvorca Polheim sedaj popolnoma zabrisani, je kulturnozgodovinski pomen Turna še bistveno večji; ob tem, da je zanimiv kot nekdanje gradiščansko bivališče Rajhenburških, je pomemben tudi kot eden najzgodnejših ohranjenih primerov stavbnega tipa plemiškega stolpastega dvora v slovenskem prostoru.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Gornji dvor na Ptuju je stal že vsaj sredi 13. stoletja, morda pa že v drugi polovici 12. stoletja. V pisnih virih je izpričan od leta 1376. Sprva je bil last salzburške nadškofije, njegovi posestniki pa so bili gospodje Ptujski. Dvor je imel sprva približno pravokotno talno zasnovo v izmeri okoli 10,5 × 21 metrov s poševno severno stranico, ki se je prilagodila poteku starejše ceste. Curk, *Mali grad na Ptuju*, str. 443, 457; prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 1, str. 73 (z zmotnim prepričanjem, da stavba izvira šele iz 16. stoletja).

¹⁵¹ Dvor na južnem najnižjem platoju grajske vzpetine je bil do leta 1369 bivališče salzburških ministerialov gospodov iz Lipnice. Kljub temu da doslej na stavbi novoveškega dvorca še niso bile opravljene sistematčne stavbne raziskave, je utemeljena domneva, da je imel prvotni dvor sprva stolpasto zasnovo in da je stal že v drugi polovici 12. stoletja. Prim. Kaindl in Ranz in Stadler in Steiner, *Schloss Seggau*, str. 162–163; Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 244–245.

¹⁵² Prim. Curk, *Brestanica*, str. 132. Jože Curk meni, da je imel Turn sprva funkcijo sekundarnega gradu, v katerega se je umaknil fevdnik v primeru nadškofovega obiska, in da prav zaradi te funkcije ni imel posebnega imena.

¹⁵³ Prim. Kos, *Med gradom in mestom*, str. 96, 97, 100, 102, 192. Vse kaže, da so Rajhenburški opravljali tako naloge upravnika salzburške posesti kot tudi gradiščana (grajskega varuha, odgovornega za vojaško službo oziroma za oboroženo grajsko posadko).

¹⁵⁴ Zdi se, da je bila v 13. stoletju podobna situacija tudi v bližnji salzburški Sevnici, kjer je morda že kmalu po nastanku gradu ob vznožju grajske vzpetine sredi poznejše urbane naselbine nastal dvor, iz katerega se je v 17. stoletju razvil sedanji novoveški sevnški trški dvorec. Prim. Sapač, *Stavbni razvoj gradu Sevnica*, str. 15 sl.

¹⁵⁵ Ob tem je še bolj nedoumljivo, da stavba ni razglašena za kulturni spomenik, oziroma, da ni uvrščena v Območje gradu Rajhenburg, ki je razglašeno za spomenik državnega pomena.

Rajhenburg s Turnom v 14. in 15. stoletju

Po nastanku salzburških gradov v Sevnici in Brežicah se je v drugi polovici 13. stoletja pomen Rajhenburga precej zmanjšal. Zato grajskega kompleksa, dokler je ostal v lasti salzburške nadškofije, niso več dograjevali in gradbeno spreminjali. V zadnjih desetletjih v grajski stavbi vrh pomola opravljena raziskovalna dela niso razkrila niti ene stavbne sestavine, ki bi jo bilo mogoče datirati v 14. ali 15. stoletje. Vse kaže, da je grad v tistem obdobju ohranil nespremenjeno romansko podobo, ki se je izoblikovala v 12. in 13. stoletju. Rabil je kot upravno središče preostanka nekoč velike enotne salzburške posesti v Posavju, izgubil pa je nekdanjo vlogo reprezentativne rezidence. Prav zato so se romanski stavbni deli do novega veka ohranili v neokrnjeni obliki. Rajhenburški so v 14. in 15. stoletju v gradu pogosto bivali le občasno; živeli so v svojih drugih bližnjih gradovih, zlasti v novem Šperenberku, na Kozjem in v stolpastem dvoru v Brežicah.¹⁵⁶ Predvidevati moremo, da so na Rajhenburgu v tistem obdobju opravljali le redna vzdrževalna dela. Morda so v prostorih namestili kakšno novo lončeno peč, s kakršnimi so v poznem srednjem veku povsod množično nadomeščali starejše romanske kamine. Zelo verjetno so nekatere notranje prostore opremili z novimi kosi opreme. Na to kaže podatek, ki ga je objavil oskrbnik in raziskovalec gradu Riegersburg Emmerich Gordon, da so Rajhenburški z gradu Rajhenburg po letu 1478 v kapelo gradu Riegersburg prenesli gotski krilni oltar iz leta 1428.¹⁵⁷ V 15. stoletju je izvedbo obsežnejših gradbenih del najverjetneje onemogočal tudi težak gospodarski položaj zaradi nemirne meje, spopadov in po letu 1469 še turških vpadov.¹⁵⁸ V tistem obdobju zato tudi številni drugi pomembni bližnji gradovi niso bili deležni obsežnejših gradbenih posegov.¹⁵⁹ Razcvet je kot sekundarna rezidenca grofov Celjskih doživljal le bližnji grad Krško, ki je bil nekakšen prostorski antipod Rajhenburgu.¹⁶⁰ Vse kaže, da v

14. in 15. stoletju niso gradbeno spreminjali niti spodnjega Turna. Predvidevati moremo, da so zgradili kvečjemu kakšno novo predelno steno v notranjščini. Ker je imela stavba do leta 1498 iste lastnike oziroma posestnike kot grajska stavba vrh vzpetine, je bila kot del grajskega kompleksa anonimna in se zato v pisnih virih le redko omenja.¹⁶¹

Obsežna predelava gradu Rajhenburg v prvi tretjini 16. stoletja

Šele v zgodnjem novem veku je bil grad Rajhenburg znova deležen obsežnih gradbenih posegov.¹⁶² Najverjetneje so bili glavni povod za njihovo izvedbo čedalje pogostejši turški vpadi, ki so terjali prilagoditev stavbe novemu načinu bojevanja z ognjenim strelnim orožjem.¹⁶³ Po drugi strani so bila gradbena dela povezana s spremembo lastništva. Leta 1479 so čete cesarja Friderika III. v sporu s salzburškim nadškofom zasedle Rajhenburg skupaj z vso drugo njegovo posestjo na Štajerskem in Koroškem. Nadškof se je nato obrnil po pomoč k Friderikovemu nasprotniku, ogrskemu kralju Matiji Korvinu in ta je prevzel v varstvo vse nadškofove posesti v Posavju. Ko je bil leta 1491 med sprtima stranema sklenjen mir, je večina gradov preko

dvor. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 235. Rezidenco so najverjetneje uredili po letu 1388, ko je Herman II. Celjski za svojega prvorojenca uredil zelo pomembno zaroko z Elizabeto Frankopansko. Lokacija rezidence je bila dobro izbrana, saj je ležala blizu meje s Hrvaško, kamor so Celjski širili svoj vpliv. Prim. Klaić, *Zadnji knezi Celjski v deželah sv. krone*, str. 40. Leta 1391 so v gradu uredili novo kapelo sv. Nikolaja. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 235. Najverjetneje je v tistem obdobju grad postopno razrasel iz prvotne značilne pravilne romanske obodne zasnove v večji stavbni kompleks z dvema dvoriščema in več stavbnimi trakti. Gradbena dela so morda izvedli mojstri, ki so za Hermana II. Celjskega od okoli leta 1403 gradili bližnji kartuzijanski samostan Pletterje. Na to, da se je grad v Krškem okoli leta 1400 razvil v pomembno rezidenco visokega plemstva, kaže tudi podatek, da ga je po smrti Ulrika II. Celjskega leta 1456 po poravnavi od cesarja kot dosmrtno prebivališče dobila njegova vdova Katarina. V gradu je bivala dve leti do 1460, nato pa je za grad skrbel oskrbnik. Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 240–241; Krones, *Die Freien von Saneck*, str. 145–147.

¹⁶¹ Prim. Curk, Brestanica, str. 132, 133.

¹⁶² Ivan Stopar, ki se je prvi poglobljeno ukvarjal z gradom Rajhenburg s stavbnozgodovinskega vidika, je domneval, da se v obdobju gotike, v 15. in zgodnjem 16. stoletju, zunanja podoba gradu ni bistveno spremenila. Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 150. Po drugi strani je Jože Curk leta 1965 ugotavljal, da so bile predelave gradu v 16. stoletju zelo obsežne. Prim. Curk, Nastanek in razvoj fevdalne arhitekture, str. 273. Sondažne stavbne raziskave v letih 1999, 2000 in 2011 so pokazale, da je grad v prvi tretjini 16. stoletja doživel predelavo, ki je bistveno izpopolnila romansko zasnovo in ustvarila stavbno maso, ki jo ima grad v glavnem še sedaj. Pokazalo se je, da je v zgodnjem novem veku grad doživel eno najpomembnejših in najcelovitejših faz svojega gradbenega razvoja, katere pomena se raziskovalci pred tem niso zavedali.

¹⁶³ Najbolj pogosti turški vpadi na to območje so dokumentirani v letih 1472–1483 in 1491–1498. Prim. Simoniti, *Turki so v deželi že*, str. 58–81, 85, 205–206.

¹⁵⁶ Prim. Kos, *Med gradom in mestom*, str. 76, 96, 97, 100, 102, 192. Od leta 1470 so imeli Rajhenburški tudi grad Gleichenberg na sedanjem avstrijskem Štajerskem.

¹⁵⁷ Gordon, *Die Riegersburg*, str. 15. Močno restavrirani oltar, ki je verjetno nastal šele v drugi polovici 15. stoletja, so knezi Liechtenstein v 19. stoletju prenesli na дворец Holle-negg pri Deutschlandsbergu, kjer je še sedaj. Prim. Woisset-schläger in Krenn, *Steiermark* (Dehio-Handbuch), str. 184.

¹⁵⁸ Prim. Koropec, Brestanica z okolico, str. 47, 52, 73.

¹⁵⁹ Prim. zlasti Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*; Stopar, *Grad Podsreda med večeraj, danes in jutri*; Sapač, *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini*.

¹⁶⁰ V 18. stoletju dokončno opuščeni in sedaj že skoraj povsem izginuli grad je najverjetneje nastal v 12. stoletju, v virih pa se zanesljivo omenja od leta 1189. Od leta 1202 je bil last salzburške nadškofije. Od leta 1351 oziroma 1368 je sodil med posest grofov Celjskih. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 75–80; Kos, *Vitez in grad*, str. 166–169. Pred letom 1422 je imel Friderik II. Celjski (1379–1454) na gradu svoj

Habsburžanov iz madžarskih rok znova prešla v posest salzburške nadškofije.¹⁶⁴ Rajhenburg je ostal habsburški in leta 1497 ga je kralj Maksimilijan I. kljub protestu Salzburga kot zahvalo za zasluge skupaj z deželskim sodiščem podelil v zakup svojemu vplivnemu vojskovodji Rajnprehtu Rajhenburškemu (1434–1505) kot deželnoknežji fevd.¹⁶⁵ Rajnpreht, ki je bil takrat na vrhuncu moči, se je v času največje turške nevarnosti za te kraje očitno nemudoma odločil, da grad dodatno utrdi. Izpostavljena je bila zlasti vzhodna stran gradu, ki bi jo bilo mogoče obstreljevati s sosednje vzpetine. Takrat so se začele obsežne prezidave, ki so trajale več let. Z njimi so po eni strani bistveno povečali obrambno sposobnost gradu, po drugi strani pa so povečali njegovo stanovanjsko udobje in mu ponovno dali vlogo reprezentativne rezidence pomembnega fevdalnega gospoda. V prvi tretjini 16. stoletja izvedena gradbena dela pričajo o izjemni ambicioznosti Rajhenburških na Rajhenburgu, potem ko so se bili otresli nadoblasti salzburških nadškofov in so se uvrstili med pomembne podpornike Habsburžanov. Med koncem 15. stoletja in koncem prve tretjine 16. stoletja so na novo zgradili visoki severovzhodni valjasti stolp, podkleteni dvonadstropni vzhodni trakt, dvonadstropni zahodni trakt in dvonadstropni severni trakt z vhodno vežo in polžastim stopniščem. Hkrati so na dvorišču podrlili visoki romanski bergfrid in dve pomožni stavbi na severozahodu in severovzhodu ter dvorišče z nasipavanjem proti jugovzhodu izravnali. Staro severozahodno stolpasto stavbo so preoblikovali v poznogotskih oblikah. Romanski južni grajski palacij in jugovzhodni stolp s kapelo so nadzidali za eno etažo ter hkrati v starejšem prostoru ob romanski kapeli uredili novo poznogotsko obokano kapelo, posvečeno leta 1520.¹⁶⁶ Pred glavnim grajskim portalom ozi-

roma pred severnim ščitnim zidom so uredili z novim obrambnim jarkom in obzidjem zavarovan manjši obor oziroma medzidje na trikotni talni ploskvi. Med deli so na grajski stavbi nastali številni kakovostno oblikovani poznogotski stavbni členi, notranjščino pa so opremili z zvezdastimi oboki in profiliranimi lesenimi tramovnimi stropi. V prvem nadstropju vzhodnega trakta so nastale poslikave, ki so datirane v pozna dvajseta leta 16. stoletja.¹⁶⁷ Zunanjščino so najbrž v celoti ometali z zglajenim tankim belim apnenim ometom.¹⁶⁸ Streho so mor- da že v tistem obdobju v celoti prekrili z novo opečno kritino, ki je nadomestila v srednjem veku uveljavljene lesene skodle. Hkrati je stavba dobila poenotene stavbne mase, ki so ji dale vsaj na prvi pogled novoveški značaj.

Predelavo gradu so izvajali postopno. Z deli so začeli v času najslavnejšega Rajhenburškega, Rajnprehta († 1505), glavino pa izvedli pod njegovim sinom Hansom Rajhenburškim (pred 1478–1522), ki je grad prevzel leta 1502 in ga obdržal do smrti. Zadnja dela so izvedli pod Hansovim najstarejšim sinom Jurijem (okoli 1500–1541).¹⁶⁹ Jurij je po letu 1519 skrbel tudi za obnovo oziroma novogradnjo brežiškega gradu in za dokončanje cerkve v Riegersburgu.¹⁷⁰ Zaradi gradnje brežiškega gradu je bil po letu 1530 vseskozi v finančnih težavah in ni mogel več nadaljevati obsežnejših gradbenih del na Rajhenburgu. Kljub temu je Rajhenburg uporabljal kot glavno rezidenco, saj se je brežiški grad po letu 1530 spremenil v popolno gradbišče, kjer je na lokaciji srednjeveškega gradu počasi začel rasti nov renesančni grad.¹⁷¹ Ko je Jurij leta 1541 umrl brez potomcev, je grad pripadel njegovemu bratu Krištofu (1512–1549), ki je do smrti leta 1549 živel na svojem novozgrajenem bližnjem dvorcu Šrajbarski turn. Po letu 1545 je skrbel za ponovni zagon gradnje brežiškega gradu, ki je zaradi pomanjkanja

¹⁶⁴ Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 96; *Kaj delajo trapisti*, str. 138; Koropec, Brestanica z okolico, str. 52; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 95–96; Ravnikar, Grad in gosposčina Sevnica, str. 78.

¹⁶⁵ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 257; Koropec, Brestanica z okolico, str. 67, 73; glej tudi prispevek Borisa Hajdinjaka v tej številki Kronike. Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 135; Gordon, *Die Riegersburg*, str. 15–16; Schäffer, Festungsbau, str. 33; Štih, Izvor in začetki škofijske posesti, str. 37; Slana, *Brdo pri Kranju*, str. 61–62. Rajhenburški so leta 1492 za zasluge prejeli tudi bližnji grad Brežice, ki je bil do leta 1479 prav tako kot Rajhenburg salzburški. Za Rajnprehta Rajhenburškega in njegov pomen prim. Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg (1434–1505)*; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, zlasti Band 5; Wiesflecker, *Österreich im Zeitalter Maximilians I.* O Rajnprehtu se je obširno razpisal že Franc Sartori pri predstavitvi gradu Rajhenburg v peti od dvanajstih knjig svoje zbirke o gradovih avstrijske monarhije. Prim. Sartori, *Die Burgrösten*, str. 168–174. Navedeno delo Franza Sartorija (1782–1832), v katerem so prvič po Valvasorju z opisi sistematično predstavljene številne grajske stavbe z današnjega slovenskega ozemlja, je danes po krivem pozabljeno in prezrto; menda ga ne hrani nobena javna knjižnica v Sloveniji.

¹⁶⁶ Curk, Brestanica, str. 135. Kaprulanski škof Daniel de

Rubeis je kapelo posvetil v čast Marije in sv. Nikolaja (Miklavža). Prim. Höfler, Potovanja oglejskih vizitatorjev, str. 189–203.

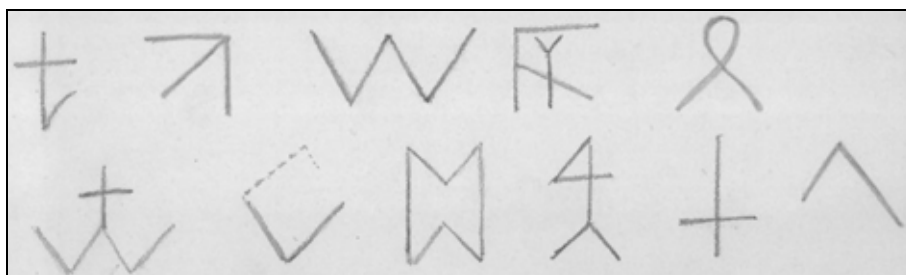
¹⁶⁷ Prim. Golob, Freske z brestaniškega gradu, str. 142–156.

¹⁶⁸ Do leta 2011 je bil omet iz prve tretjine 16. stoletja ohranjen v tretjem nadstropju na zahodni steni jugovzhodnega stolpa, ob stiku s streho južnega trakta.

¹⁶⁹ Koropec, Brestanica z okolico, str. 64, 67, 69, 72. Z napačnim sklepanjem, da je bil Hans brat Rajnprehta. V resnici je bil njegov sin. Prim. Schäffer, Festungsbau, str. 33–36, 44. Hansov sin Jurij je grad Rajhenburg s pripadajočimi posestmi uradno prevzel leta 1523. Starzer, *Die landesfürstlichen Leben*, št. 247; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 96. Hans je še pred Rajhenburgom od leta 1492 posedoval Šrajbarski turn in Brežice. Koropec, Brestanica z okolico, str. 69; Schäffer, Festungsbau, str. 33, 44. Po očetu je podedoval grad Riegersburg. Okoli leta 1506 je postal še lastnik gradu Wallsee blizu Greina ob Donavi.

¹⁷⁰ Koropec, Brestanica z okolico, str. 69; Schäffer, Festungsbau, str. 36; prim. Kohlbach, *Steirische Baumeister*, str. 110.

¹⁷¹ Prim. Schäffer, Festungsbau, str. 41.

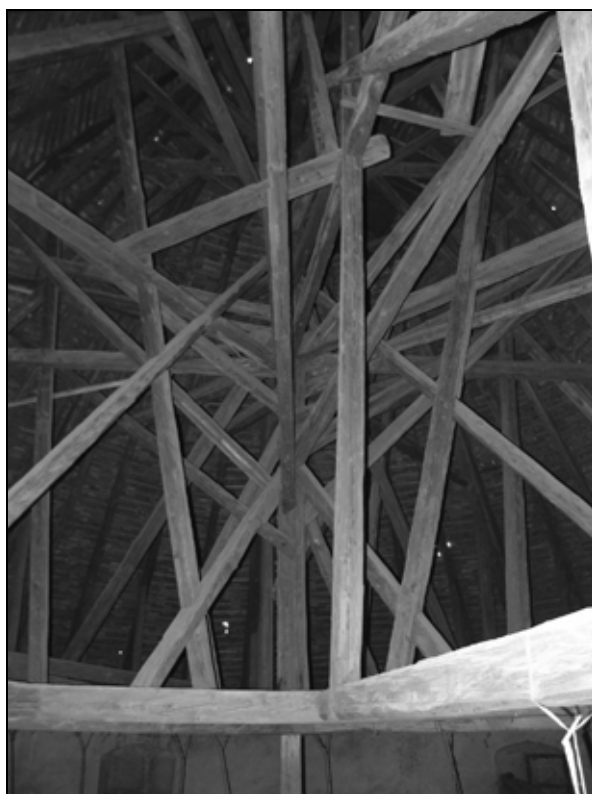

Schematski izris kamnoseških znakov na zunanjsčini valjastega stolpa gradu Rajhenburg (risal Marijan Zadnikar, INDOK: Terenski zapiski, XXXIX, 1957).

Zunanjsčina valjastega stolpa na vzhodni strani gradu (foto: Igor Sapač, 2011).

denarja po letu 1538 v glavnem zastala. Grad Rajhenburg kot že malce zastarela rezidenca s srednjeveškim nadihom renesančnega gospoda z bistveno modernejšega Šrajbarskega turna najbrž ni pretirano privlačila.¹⁷² Isto velja za Kristofovega sina, zadnjega Rajhenburškega, Hansa Rajnprehta (1548–1570).¹⁷³ Zdi se, da je grad po letu 1549 rabil kot bivališče vplivnega in spretnega oskrbnika rajhenburškega in brežiškega zemljiškega gospostva Jörga Hallerja, ki je po smrti Kristofa Rajhen-

Ostrešje valjastega stolpa (foto: Igor Sapač, 2012).

burškega prevzel vlogo zastopnika interesov v glavnem odsotnih uradnih skrbnikov mladoletnega Hansa Rajnprehta, poleg tega pa je skrbel za nadaljevanje gradnje brežiškega gradu in najverjetneje tudi Šrajbarskega turna.¹⁷⁴ Na to kaže leta 1556 postavljeni nagrobni spomenik mladega Gašperja Hallerja, Jörgovega sina, v prezbiteriju stare župnijske cerkve v Brestanici, ki ga sedaj sicer deloma zakriva leseno stopnišče prižnice.¹⁷⁵

Nevarnost turških napadov je narekovala, da so najprej ob naslonitvi na zunanjo stran romanske severovzhodne stranice obodnega obzidja zgradili visoki (pol)valjasti štiriinpoletažni stolp premera

¹⁷² Prim. Schäffer, Festungsbau, str. 44–45.

¹⁷³ Prim. Koropec, Brestanica z okolico, str. 64, 69; Schäffer, Festungsbau, str. 45.

¹⁷⁴ Prim. Schäffer, Festungsbau, str. 45, 46, 48, 51, 55, 56.

¹⁷⁵ Prim. Curk, Brestanica, str. 119.

13,8 metra z 3,6 metra debelim ostenjem v spodnji (kletni) etaži. Stolp je omogočil učinkovit nadzor nad dostopno potjo do predgradja in glavnega grajskega vhoda, hkrati pa je dobil funkcijo glavne obrambne točke vzhodne stranice gradu. Po zasnovi, predvsem pa glede na način gradnje, je stolp v širšem prostoru izjemen. Njegov zunanji zidni plašč je zgrajen iz natančno izklesanih velikih gladkih kamnitih kvadrov, ki imajo ponekod dobro vidne vdolbine za t. i. kremplje; pripravo, s katero so kamnite klade dvigovali v višino. Na številnih mestih so vidni tudi vklesani kamnoseški znaki.¹⁷⁶ V kletni etaži sta ohranjeni strelni lini z značilno obliko ključavnice. Približno na polovici višine na zunanjsčini je stolp opremljen s kamnitim kordonskim paličastim venčnim zidcem, ki še nima značilnega renesančnega krepkega polkrožnega profila, značilnega za čas od prve tretjine 16. stoletja naprej. Nad podstrešno obrambno poletajo stolp pokriva strma stožčasta streha z zapleteno strešno konstrukcijo, ki kaže, da je nastala še pod vplivom srednjeveške tradicije.¹⁷⁷ Na dvoriščni strani v spodnjo etažo stolpa vodi obnovljen šilastoločni portal poznogotskih oblik z bogato paličasto razčlenjenim ostenjem, kjer v spodnjem delu nastopajo značilni tordirani svitki, v zgornjem delu pa sekajoči se profili.¹⁷⁸ Prag portala je okoli 1 meter pod sedanjim nivojem dvorišča, kar kaže, da je nastal, še preden so dvorišče izravnali in romanski nivo v tem delu dvignili za okoli 1 meter.¹⁷⁹ Da je stolp nastal še pred izravnavo dvorišča, kaže tudi segmentnoločni poznogotski portal v nekdanje pritličje, odkrit leta 1999 desno od šilastoločnega kletnega portala, ki je okoli 1 meter nad sedanjim nivojem dvorišča. Položaj portalov kaže, da bi v času nastanka stolpa še mogla stati romanska stavba, katere ostanke so na severovzhodni strani dvorišča odkopali leta 1978. Stolp

je nastal pred sosednjim vzhodnim grajskim trakom, katerega poznogotsko oblikovana dvoriščna portala sta že prilagojena sedanjemu izravnemu in dvignjenemu nivoju dvorišča.¹⁸⁰ Oblikovanje stolpa kaže na prehodno obdobje med gotiko in renesanso. V primerjavi z renesančnimi vogalnimi cilindričnimi oziroma baterijskimi stolpi na bližnjem gradu v Sevnici iz druge četrtine 16. stoletja učinkuje zelo arhaično.¹⁸¹ Za njegovo datacijo je najbolj pomemben šilastoločni portal; tordirani svitki in sekajoči se profili njegovega ostenja kažejo, da je zelo verjetno nastal okoli leta 1500.¹⁸² Podobno zasnovani portali so se ohranili na več lokacijah v (južno) štajerskem prostoru, na tej in oni strani sedanje države meje med Slovenijo in Avstrijo.¹⁸³ Dva sorodna šilastoločna portala, izdelana med letoma 1497 in 1501, sta se ohranila na stavbi nekdanje judovske sinagoge v Mariboru, ki so jo takrat prezidali v krščansko cerkev Vseh svetnikov.¹⁸⁴ Primerljiv je

¹⁸⁰ Prim. Curk, Brestanica, str. 135.

¹⁸¹ V slovenskem prostoru je stolp morda še najbolj primerljiv s severnim polvaljastim stranskim stolpom gradu Lemberg pri Dobrni, ki je prav tako nastal v prehodnem obdobju med gotiko in renesanso, še preden so od konca prve tretjine 16. stoletja pod vodstvom stavbnih mojstrov iz severne Italije, prebivajočih zlasti v Gradcu, množično začeli graditi moderne renesančne utrdbe, ki se niso ozirale na srednjeveško tradicijo. Morda je podobno zasnovan valjasti stolp kot na Rajhenburgu nekoč stal tudi na bližnjem gradu Kozje, ki so ga imeli Rajhenburški do izumrtja leta 1570. Na to bi kazala skica Johanna Clobucciaricha iz okoli leta 1603 v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu. Grad je sedaj povsem razvaljen. Ostanke domnevnega stolpa niso več vidni.

¹⁸² Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 150. Avtor meni drugače, da je stolp nastal šele v dvajsetih ali tridesetih letih 16. stoletja.

¹⁸³ V temeljnih potezah sorodne zasnove portalov moremo sicer srečati v širšem prostoru. Z rajhenburškim portalom sta glede na osnovno zasnovo tako dobro primerljiva tudi šilastoločna poznogotska glavna portala podružnične cerkve sv. Kancijana v Britofu ob Idriji in podružnične cerkve Marijinega vnebovzeta v Šmarju pri Sežani, ki sta oba datirana z letnicama 1505. Prim. Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 168, 170, 347, 349.

¹⁸⁴ Portala sta bila odkrita in obnovljena med prenovo stavbe v letih od 1993 do 1999. Nastala sta, ko so sinagogo po pregonu Judov leta 1497 z denarjem zakoncev Bernarda in Barbare Druckher spremenili v beneficijno cerkev. Takrat so staremu poslopju na zahodni strani prizidali dvopolno obokano vhodno vežo s kaplanijo nad njo. Na severni fasadi vhodne veže sta podobno zasnovana in razporejena portala kot na valjastem stolpu gradu Rajhenburg; spodaj je bogatejši oblikovan šilastoločni portal, zgoraj pa je manjši segmentnoločni portal z vklesanim napisom zakoncev Druckher, ki so ga med zadnjo prenovo zmotno interpretirali kot okno. Slednji portal je sprva vodil v etažo s kaplanijo oziroma na zasebno emporo nad sedaj porušeni obokom veže v notranjsčini. V veži na zahodni steni so med raziskavami odkrili dve ožji polkrožno zaključeni okni, ki so ju zmotno interpretirali kot romanski iz 13. ali 14. stoletja. V resnici sta okni nastali hkrati s celotnim obokanim prostorom konec 15. stoletja, ko so se poznogotske oblike približale romanski tradiciji. Prim. Mikuž in Krajnc Horvat, *Sinagoga v Mariboru*, str. 18–50, 236–237; Mikuž, *Nekdanja židovska četrt in nekdanja sinagoga*, str. 159–171; Krajnc Horvat, *Sinagoga Maribor*, str. 118–125; Sapač, *Rekonstrukcijski posegi*, str. 564–568.

¹⁷⁶ Prim. Zadnikar, Terenski zapiski XXXIX, 1957 (INDOK). Avtor je evidentiral in skiciral 11 različnih kamnoseških znakov. Prim. tudi Stopar, Grad Brestanica, str. 149 (z objavljenimi izrisi šestih kamnoseških znakov, ki so enaki tistim na skici Marijana Zadnikarja). Med zadnjo prenovo zunanjsčine so večino kamnoseških znakov prekrili z novim ometom. Pri tem je bila zamujena priložnost, da bi znake celovito dokumentirali, zlasti na tistem delu ostenja stolpa, ki ga je od 19. stoletja prekrival sanitarni prizidek.

¹⁷⁷ Za strešne konstrukcije obrambnih stolpov na prehodu iz srednjega v novi vek prim. Fister, *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*. Strešne konstrukcije rajhenburškega stolpa zgolj na osnovi oblikovnih značilnosti ni mogoče natančneje datirati. V tem primeru bi bile nujno potrebne ustrezne dendrokronološke raziskave.

¹⁷⁸ Spodnja (kletna) etaža je sedaj združena z nekdanjim pritličjem v enoten prostor. Vse kaže, da je bila kletna etaža sprva opremljena s plitvim kupolastim obokom. Nad pritličjem je ohranjen raven tramovni strop. Nekdanje pritličje je opremljeno s tremi navznoter zelo razširjenimi topovskimi linami. Sprva je bilo dostopno skozi segmentno zaključen portal poznogotskih oblik, desno od šilastoločnega kletnega portala.

¹⁷⁹ Nivo romanskega tlaka na tem delu grajskega dvorišča so razkrile arheološke raziskave v letih 1978 in 2011.

tudi šilastoločni portal pritličnega prostora zvonika v notranjščini župnijske cerkve v Radgoni (Bad Radkersburg), ki je nastal med obnovo cerkve po požaru leta 1509.¹⁸⁵ Vzporedja se kažejo z bogato poznogotsko paličasto profiliranim glavnim portalom župnijske cerkve v Riegersburgu na avstrijskem Štajerskem, ki jo je začel graditi Rajnpreht Rajhenburški († 1505) po letu 1481.¹⁸⁶ Po skrbni izvedbi in elegantnih razmerjih je rajhenburški portal dobro primerljiv tudi s paličasto profiliranim in na oslovski hrbet sklenjenim portalom v nadstropju znamenitega podvojenega polžastega stopnišča (spodnjega) mestnega gradu v Gradcu iz leta 1499 oziroma 1500, zgrajenega v obdobju, ko je bil oskrbnik graškega gradu Rajnpreht Rajhenburški.¹⁸⁷ Obstaja še nekaj sorodno zasnovanih por-

talov z bogato paličasto profilacijo, ki so z rajhenburškim portalom z oblikovanega vidika sicer manj primerljivi, kljub temu pa morejo služiti kot opora za njegovo datacijo.¹⁸⁸ Oblikovanje portala in izjemno kakovostna gradnja valjastega stolpa iz natančno klesanih kamnitih blokov napeljujeta na domnevo, da je kralj Maksimilijan I. († 1519) svogemu zvestemu vojskovodji, vrhovnemu vojnemu poveljniku, svetniku, dvornemu maršalu, od leta 1485 deželnemu glavarju na Štajerskem in od leta 1494 oskrbniku graškega gradu Rajnprehtu Rajhenburškemu († 1505)¹⁸⁹ poleg gradu po letu 1497 prepustil tudi svoje stavbne mojstre, ki so valjasti stolp dokončali najbrž že pred letom 1502, ko je Rajnpreht grad izročil sinu Hansu.¹⁹⁰ To tezo bo v

¹⁸⁵ Prim. Krenn, *Die Oststeiermark*, str. 86–87.

¹⁸⁶ Poznogotsko cerkev je po letu 1481 oziroma v poznem 15. stoletju začel graditi Rajnpreht Rajhenburški († 1505), ki je bil leta 1478 oziroma 1479 kupil grad Riegersburg. Zaradi pomanjkanja denarja se je gradnja okoli leta 1500 ustavila. Po letu 1505 je z deli nadaljeval Rajnprehtov sin Hans Rajhenburški († 1522), ki je bil poročen z Evo pl. Trautson in je od leta 1505 gospodoval na Riegersburgu; o tem pričata njuna grba na sklepniku rebrastega oboka severne kapele sv. Venceslava. Cerkev so v glavnem dokončali do leta 1522. Nekaj manjših del so izvedli tudi še pozneje do leta 1554. Ta dela je po smrti Hansa Rajhenburškega podpiral njegov mlajši sin Krištof († 1549), ki je sočasno skrbel tudi za gradnjo gradu Brežice in dvorca Šrajbarski turn. V prvi stavbni fazi v času Rajnprehta Rajhenburškega so zgradili obokani prezbitertij, stene cerkvene ladje z oporniki in glavnim portalom na zahodni fasadi ter kapelo na južni strani z dodanim polžastim stopniščem. V drugi stavbni fazi po letu 1505 so najprej pred letom 1522 zgradili severno kapelo sv. Venceslava, v kateri so domnevno uredili grobnico Rajhenburških, sedanjo grobnico rodovine Purgstall, nekaj pozneje v drugi četrtini 16. stoletja pa so zgradili še široki zgodnjerenesančni križni obok ladje s tankimi opečnimi rebri, ki je nadomestil prvotni leseni strop. Glavni portal so ob straneh opremili s kamnitima grboma Hansa Hegerja, od leta 1514 rajhenburškega oskrbnika gradu Riegersburg, in Matthiasa (Martina) Weinreberja, ki je bil med letoma 1517 in 1554 župnik na Riegersburgu. Rajhenburški so Riegersburg obdržali do izumrtja leta 1570. Žal danes ni mogoče zanesljivo sklepati o gradbenih posegih, ki so jih bili morda izvedli na grajski stavbi, saj so to njihovi nasledniki pozneje v poznem 16. stoletju in v 17. stoletju povsem predelali, da je nastal sedanji razsežni utrjeni kompleks. Da so nekaj gradbenih del na gradu v času Rajhenburških vsekakor izvedli, pričča poznogotski ušesasti portal s paličasto profilacijo iz začetka 16. stoletja v enem od pritličnih prostorov. Lit.: Krenn, *Die Oststeiermark*, str. 232–234; Krenn, *Riegersburg*; prim. Baravalle, *Burgen*, str. 121; Koropec, *Brestanica z okolico*, str. 64, 69; prim. Hadriga, *Die Trautson*. Obok cerkve v Riegersburgu je primerljiv z obočno konstrukcijo cerkve Žalostne Matere Božje v Leskovcu pri Krškem, zgrajene s podporo Rajhenburških verjetno po letu 1535 in dokončane pred letom 1554. Prim. Pahor, *Tradicija gotike v arhitekturi*, str. 105–106.

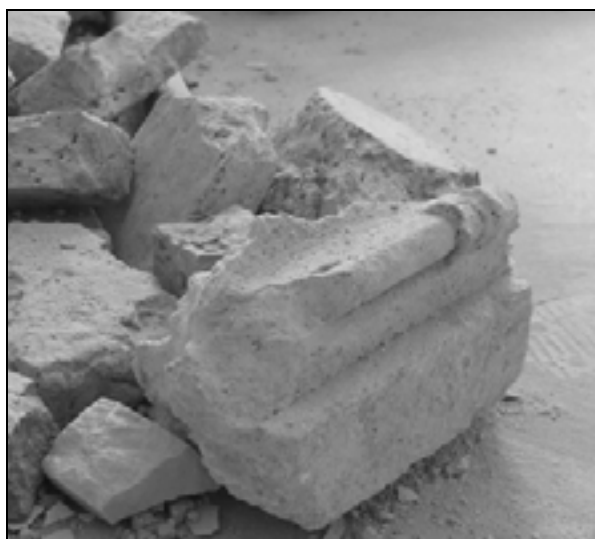
¹⁸⁷ Podvojeno polžasto stopnišče je datirano z vklesanima letnicama 1499 in 1500. Velja za arhitekturno mojstrovino poznega srednjega veka v širšem evropskem merilu. Zgradili so ga neznani stavbni mojstri stavbarnice, ki je okoli leta 1500 delovala v Gradcu in okolici. Stopnišče je nastalo v sklopu veznega graškega trakta, imenovanega Maximiliansbau, po kralju oziroma poznejšem cesarju Maksimilijan I.

(† 1519), ki so ga gradili od leta 1494. Sočasno je postal oskrbnik graškega gradu Rajnpreht Rajhenburški. Vezni trakt s stopniščem je povezal starejša trakta gradu, ki so ga začeli graditi po letu 1438, v času nadvojvode Friderika V., poznejšega cesarja Friderika III. Na stopnišče v pritličju z zunanjščine vodi ušesast portal s paličasto profilacijo, ki je po osnovni zasnovi deloma primerljiv z obnovljenim poznogotskim portalom v pritličju severozahodne romanske oglate stolpaste stavbe gradu Rajhenburg. Lit.: Resch, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz*, str. LXII, 275, 281–284; Steiermärkische Landesdruckerei, *Die Grazer Burg*, zlasti str. 49–54, 99–108. Graški spodnji mestni grad je pozneje še enkrat neposredno vplival na grajsko arhitekturo v sedanjem slovenskem prostoru; po vzoru renesančnega reprezentativnega stopnišča Prunkstiege, zgrajenega okoli leta 1554 in pordelega okoli leta 1854, so okoli leta 1615 zgradili zunanji arkadni stopnišči trakta Novi grad v sklopu grajskega kompleksa Negova v Slovenskih goricah.

¹⁸⁸ To so zlasti portali nekaterih cerkva na avstrijskem Štajerskem, ki kažejo podobna poznogotska formalna izhodišča kot rajhenburški portal, a jih nikakor ni mogoče povezati v enotno skupino. Najzgodnejši je portal kapele sv. Sebastjana v kraju Weng iz leta 1496. Sledi južni portal župnijske cerkve v Aflenzu iz okoli leta 1500. (Prim. Kohlbach, *Steirische Baumeister*, slika 57, str. 257). Deloma je primerljiv tudi južni portal znamenite samostanske cerkve v Gössu pri Leobnu, zgrajene v letih od okoli 1510 do 1521. (Prim. Kohlbach, *Steirische Baumeister*, slike 54–56, str. 257, 362). Mlajši portali postajajo vse bolj rustikalni in se vse manj primerljivi z rajhenburškim; značilna primera sta okoli leta 1520 datirana južni portal cerkve v Oberhausu in portal župnijske cerkve sv. Trojice v kraju Gaishorn. Tradicija tovrstnih poznogotskih portalov s paličasto profilacijo ostenja se je ohranila vse do druge polovice 16. stoletja, a prefinjenost izvedbe se je postopno nižala. Značilni primer so portali ladje podružnične romarske cerkve sv. Treh Kraljev v Slovenskih goricah, ki so nastali v drugi četrtini 16. stoletja oziroma do leta 1558, kot kaže letnica nad glavnim portalom; očitno jih je izdelal krog mojstrov, ki so bili v povezavi z Gradcem.

¹⁸⁹ Prim. Koropec, *Brestanica z okolico*, str. 67.

¹⁹⁰ Krog mojstrov, ki so konec 15. stoletja zgradili vezni trakt in stopnišče graškega gradu ter številne druge stavbe, je na Štajerskem plodno deloval do začetka druge tretjine 16. stoletja, ko so se uveljavili italijanski stavbni mojstri, prisoten pa je ostal tudi še nekaj desetletij pozneje; na to kaže denimo portal ušesaste oblike s paličasto razčlenjenim ostentem in motivom tordiranih svitkov na velikem gotso občutenem valjastem stolpu v kompleksu Žičke kartuzije, zgrajenem med letoma 1531 in 1540, ali omenjena podružnična romarska cerkev sv. Treh Kraljev v Slovenskih goricah. Prim. Zadnikar, *Srednjeveška arhitektura*, str. 225, 227.

Med raziskavami leta 2011 odkriti ostanki poznogotsko oblikovanih okenskih ostenij (foto: Igor Sapač, 2011).

prihodnosti morda mogoče potrditi ali ovreči z ustrežno primerjalno študijo kamnoseških znakov na rajhenburškem stolpu in na drugih lokacijah na Štajerskem.¹⁹¹ Že sedaj pa je mogoče brez pomislekov zapisati, da portal rajhenburškega valjastega stolpa lepo zrcali razcvet pod Maksimilijanom I., ko se je v obdobju nebrzdanemu eksperimentiranju naklonjene pozne gotike tudi profana arhitektura na Štajerskem povzpela na raven, ki si je pred tem ne bi mogli predstavljati.¹⁹²

¹⁹¹ Prim. Kohlbach, *Steirische Baumeister*, str. 477, 482.

¹⁹² Najpomembnejši dosežek poznogotske profane arhitekture okoli leta 1500 na Štajerskem, poleg omenjenega stopnišča v graškem mestnem gradu, je hiša Kornmesserhaus na osrednjem trgu v Brucku na Muri, ki je nastala med letoma 1499 in 1505, deloma po vzoru beneških gotških palač. Prim. *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band VII*, str. 312–313 (avtor zapisa arhitekt Hans Petschnig); Kohlbach, *Steirische Baumeister*, slika 49. V obdobju okoli leta 1500 oziroma v zgodnjem 16. stoletju so zgradili tudi

več arhitekturno pomembnih meščanskih hiš v Gradcu, a se zaradi poznejših predelav nobena ni celovito ohranila. Tu je treba izpostaviti zlasti Hišo v ulici Sporgasse 12 iz okoli leta 1515, na kateri sta se ohranili dve tridelni okni s kamnitimi delilnimi stebriči. Oblikovanje oken s paličasto profilacijo in tordiranimi svitki kaže, da bi ju mogla izdelati ista delavnica, ki je ustvarila okna stopnišča graškega mestnega gradu. (Resch, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz*, str. LXII, 595–597) Omeniti je treba še graško hišo na Glavnem trgu/Hauptplatz 15 z ohranjenim poznogotsko oblikovanim arkadnim dvoriščem iz okoli leta 1500, ki ga odlikujejo kamniti tordirani stebri. (Resch, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz*, str. 185–185). Na prostoru sedanje slovenske Štajerske med najpomembnejše dosežke poznogotske profane arhitekture sodi poznogotska prezidava gradu Švarcenštajn pri Velenju, ki je datirana z letnicama 1523 in 1530. Nekateri detajli, zlasti polžasto stopnišče s segmentno sklenjenim paličastim portalom in ostanki okenskih okvirov s paličasto profilacijo in motivom tordiranih svitkov, so primerljivi z elementi na gradu Rajhenburg. Prim. Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 42. Prezidavo gradu Švarcenštajn je verjetno treba povezati z gradnjo cerkve sv.

Gradnja novega valjastega stolpa je bila pomemben mejnik, ki je sprožil obsežno predelavo celotnega grajskega kompleksa, najverjetneje pa je vplival tudi na povečano gradbeno dejavnost v naselbini ob gradu. Vse kaže, da so približno sočasno z valjastim grajskim stolpom okoli leta 1500 zgradili tudi novi elegantno oblikovani poznogotski prezbitერიj stare brestaniške župnijske cerkve sv. Petra pod gradom in ga v notranjščini poslikali s freskami.¹⁹³

Ko so zgradili valjasti stolp, očitno še niso načrtovali celovite predelave grajskega poslopja in izravnave grajskega dvorišča, vsaj po sedaj realiziranim konceptu ne, na kar kaže omenjena poznogotsko oblikovana portala v pritličju vzhodnega trakta, prilagojena novemu nivoju dvorišča.¹⁹⁴ To se je najverjetneje zgodilo šele zatem, ko je grad leta 1502 prešel v last Rajnprehtovega sina Hansa († 1522), poročena z Evo iz bogate tirolske plemiške rodovine Trautson.¹⁹⁵ Kdaj natanko se je začela obsežna predelava starejših grajskih sestavin in gradnja novih, je zaradi pomanjkanja ustreznih pisnih virov težko ugotoviti. Prav gotovo je bila glavna del izvedenih pred letom 1520, ko je bila posvečena nova gotska grajska kapela, oziroma pred časom okoli leta 1530, ko so v prvem nadstropju novega vzhodnega trakta nastale poslikave mojstra, ki je malce prej, leta 1526, poslikal tudi cerkev v Marija Gradcu pri Laškem.¹⁹⁶ Vse kaže, da so

obsežno predelavo gradu izpeljali po nekem požaru. Zidovje v notranjščini gotske kapele z značilno rdečkasto barvo peščenjaka kaže na požar, ki je tu divjal pred ureditvijo sedanje gotske kapele. Sledove požara so leta 2012 odkrili tudi na notranji strani zidovja vzhodne stene vzhodnega prostora vrhne etaže romanske palacija ob vhodu v romansko grajsko kapelo. Na obsežni požar kažejo tudi na dvorišču leta 1978 opravljene arheološke raziskave, ki so razkrile, da je ogenj prizadel romanski stavbi na jugozahodu in severovzhodu in da teh stavb po požaru niso več obnovili.¹⁹⁷ Najverjetneje se zdi, da je grad pogorel med kmečkim uporom leta 1515 in da so bili takrat prizadeti vsi omenjeni stavbni deli. Razpoložljivi pisni viri o tem sicer molčijo, a znano je, da je okoli 9000 upornih kmetov malo zatem, ko so okoli 15. junija 1515 v besu zavzeli in požgali bližnji brežiški grad, ki je bil tudi v posesti Hansa Rajhenburškega, zavzeli še Rajhenburg.¹⁹⁸ Sočasno so puntarji zavzeli in oplenili bližnji dvor oziroma dvorec Šrajbarski turn, ki je bil od leta 1492 tudi v posesti Hansa Rajhenburškega.¹⁹⁹ Razdejali so tudi

trakta dominikanskega samostana na Ptuj, ki so domnevno nastale okoli leta 1500. Prim. Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji. Knjiga 4*, str. 168.

197 Slabe, Raziskave, str. 23, 26, 42, 43.

198 Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 119–120; Grafenauer, *Boj za staro pravdo*, str. 71–73; prim. Koropec, Brestanica z okolico, str. 55; Stopar, Grajski objekti v salzburškem Posavju, str. 89; Škaler, *Po poteh slovensko-brvaškega kmečkega upora 1573*. Gospostva Hansa Rajhenburškega so se do junija 1515 uspešno upirala puntarskemu pritisku.

199 Prim. Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 120; Grafenauer, *Boj za staro pravdo*, str. 73. Valvasor omenja, da so uporni kmetje Šrajbarski turn leta 1515 s silo zasedli in ga izropali. (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 575). Hans Rajhenburški je Šrajbarski turn (Leskovec) kupil leta 1492 in ga obdržal do smrti 1522 v Nürnbergu. (Koropec, Brestanica z okolico, str. 64, 69). Najverjetneje je bila med uporom povzročena škoda povod za gradnjo novega utrjenega renesančnega dvorca, s katerim so nadomestili v virih leta 1445 izpričani srednjeveški dvor. Kaže, da so novi dvorec začeli graditi kmalu po upor, vsekakor pa pred Hansovo smrtjo leta 1522. To dokazuje sedaj na sekundarni lokaciji vrh baročne glavne fasade iz 18. stoletja vzdana heraldična plošča s tremi grbi. Na levi je (modri) okronani volk (grb Rajhenburških), na sredini podkev (grb iz Tirolske izvirajoče plemiške rodovine Trautson), na desni pa korakajoča leva (grb iz Tirolske izvirajoče rodovine Cles). Za identifikacijo grbov se zahvaljujem kolegu dipl. inž. Konradu Falku Wutscherju. Prim. Slana, *Brdo pri Kranju*, str. 61. Grbi kažejo, da je dvorec začel graditi Hans Rajhenburški, ki je bil poročen z Evo Trautson. Evina mati Uršula je izhajala iz pomembne rodovine Cles. Prim. Koropec, Brestanica z okolico, str. 64. Za rodovini Trautson in Cles prim. Hadriga, *Die Trautson*. Morda se je gradnja začela leta 1517, sočasno ko sta zakonca začela z nadaljevanjem gradnje župnijske cerkve v Riegersburgu na avstrijskem Štajerskem. Prim. Krenn, *Die Oststeiermark*, str. 232–234; Krenn, *Riegersburg*. Renesančno gradnjo Šrajbarskega turna je dokončal Hansov in Evin mlajši sin Kristof Rajhenburški (1512–1549), ki je po smrti brata Jurija leta 1541 skrbel tudi za gradnjo brežiškega gradu. Prim. Koropec, Brestanica z okolico, str. 69; Schäffer, *Festungsbau*, str. 44–45. To dokazujeta v nadstropju na južni strani arkadnega dvorišča dvorca Šrajbarski turn najbrž na prvotni lokaciji vzdani okrogli plošči z grboma Raj-

Andreja v Šaleku okoli leta 1516, ki je opremljena s številnimi kakovostnimi poznogotsko oblikovanimi stavbnimi členi, med njimi tudi s segmentno sklenjenim paličastim portalom. Prim. Poles in Gmajner-Korošec in Lalek, *Sakralna dediščina Šaleške doline*, str. 38, 184–229. Na gradu Podsreda so v medetaži vzhodnega trakta ohranjeni trije portali, nastali na prehodu med gotiko in renesanso, najverjetneje v drugi četrtini 16. stoletja, ki imajo ostenje v spodnjem delu razčlenjeno s tordiranimi svitki. Eden od portalov je segmentno sklenjen in primerljiv s portalom pritličja valjastega stolpa na Rajhenburgu. Prim. Stopar, *Grad Podsreda*, str. 62. Naštete stvaritve kažejo, da se je v obdobju, ko so poznogotsko predelali grad Rajhenburg, gradbena dejavnost v Gradcu in na Štajerskem dvignila na visoko raven, ki je denimo sosednja Kranjska ni uspela doseči, in da je kakovostno prezidavo Rajhenburga mogoče pravilno razumeti le v tem kontekstu.

193 Prim. Curk, Brestanica, str. 122. Okenska krogovičja prezbitერიja so primerljiva s tistimi na prezbitერიju cerkve sv. Andreja v Šaleku pri Velenju iz okoli leta 1516. Prim. Poles in Gmajner-Korošec in Lalek, *Sakralna dediščina Šaleške doline*, str. 198–200.

194 Morda je bila ovira za izpeljavo obsežnejše predelave gradu pomanjkanje denarja, enako kot pri gradnji cerkve v Riegersburgu pod Rajnprehtom Rajhenburškim.

195 Poroka Eve Trautson z Hansom Rajhenburškim je finančno stanje Rajhenburških bistveno izboljšala. Prim. Krenn, *Riegersburg*, str. 3.

196 Glej prispevek Simone Menoni v tej številki Kronike. Prim. Golob, *Freske z brestaniškega gradu*, str. 142–156. Za poslikave v Marija Gradcu: Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji. Knjiga 4*, str. 42, 131. Rajhenburške poslikave ne morejo prikriti vzporedij s poslikavami v ladji cerkve sv. Primoža nad Kamnikom iz leta 1504. Treba je opozoriti tudi na vzporedja s poslikavami križnega oboka vzhodnega

henburških in Stubenbergov; gre za grba Krištofa Rajhenburškega in Evfemije, rojene grofice Stubenberg († 1563) iz vurberske linije, ki sta bila poročena od leta 1533. Evfemija je pred poroko živela na Vurberku, nato pa po smrti očeta Gašperja pri sestri na gradu Valpovo v Slavoniji. Prim. Loserth, *Geschichte des Altsteirischen*, str. 157, 159, 160, 161, 164. Vse kaže, da sta zakonca med letoma 1533 in 1549 oziroma 1563 dokončala renesančno gradnjo dvorca. Prim. Sapač, *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini*, str. 68, 129, 208; Sapač, Srednjeveški gradovi ob reki Savi, str. 85–101. Evfemija je bila peta hči vurberskega graščaka Gašperja Stubenberga (1498–1524), ki je skupaj z bratom Baltazarjem I. († 1509) v prvem desetletju 16. stoletja dal obnoviti cerkev in grad na Vurberku. Prim. Slekovc, *Vurberg*, str. 26; (<http://www.thepeerage.com/p11558.htm#i115580>). Evfemijin nečak Baltazar (Boltežar) II. Stubenberg (ok. 1534–1583), lastnik gradu Vurberk po letu 1541, je skupaj z ženo Ano, roj. baronico Lamberg († 1568) dal po letu 1555 ponovno prenoviti grad Vurberk, na kar sta do okoli leta 1952 na sedaj porušnem notranjem grajskem dvorišču kazala skupaj vzdana grba Stubenbergov in Lambergov. Domnevno so renesančno prenovo Vurberka po letu 1555 izvajali pod vodstvom Domenica dell'Allia (ok. 1515–1563), v tistem obdobju vodilnega renesančnega arhitekta na Štajerskem. Značilno in izjemno kakovostno oblikovano arkadno dvorišče dvorca Šrajbarski turn napeljuje na domnevo, da bi tudi to moglo nastati pod vodstvom Domenica dell'Allia; na Šrajbarski turn bi bil lahko prišel prav preko družinskih zvez Evfemije, roj. Stubenberg. To se zdi bolj verjetno, kakor da bi tja prišel preko Brežic, kjer je v povezavi z bratom Andrejem izpričan šele od leta 1552 oziroma 1554. V Brežicah so med letoma 1530 in 1559 na lokaciji srednjeveškega gradu z velikim prizadevanjem bratov Jurija in Krištofa Rajhenburškega zgradili novo renesančno obmejno grajsko trdnjavo. Prim. Kohlbach, *Steirische Baumeister*, str. 110; Koropec, Brestanica z okolico, str. 69; Schäffer, Festungsbau, str. 31 sl. Obsežna gradbena dela na novem brežiškem gradu so do leta 1557 izvajali pod vodstvom gradbenega mojstra Martina iz južnošvicarske Belinzone, ki je v Brežicah živel 28 let; gradil je po načrtih Jurija Spazia (Dispatia) (do leta 1551) in bratov Andrea ter Domenica dell'Allia (1554–1555). Med letoma 1530 in 1538 so zgradili štiri okrogle stolpe in južno ter vzhodno obzidje. Do leta 1550 so zgradili še severno in zahodno obzidje ter hlev. Prim. Koropec, Brežice v srednjem veku, str. 109–110; Schäffer, Festungsbau, str. 36 sl. Morda so isti gradbeniki sočasno gradili tudi dvorec Šrajbarski turn. Vsekakor je Šrajbarski turn nastajal vzporedno kot brežiški grad in ga je mogoče razumeti kot njegov manjši odvod. Rajhenburški so Šrajbarski turn obdržali do leta 1568, ko ga je nadvojvoda Karel II. podelil Rupertu VI. Welzerju pl. Spiegelfeldu kot skrbniku fevdov zadnjega Rajhenburškega, Hansa Rajnprehta (1548–1570). (Stumberger, *Die Welzer*, str. 388. Vir: StLA–LflB V (1561–1577), fol. 104^a–105^a. Prim. Nav. delo, str. 171. Prim. tudi članek Lidije Slana v tej publikaciji) Analizi tlorisne zasnove in stavbnih členov kaže, da so dvorec Šrajbarski turn gradili postopno, enako kot brežiški grad. V obdobju Hansa Rajhenburškega je najverjetneje nastal le južni trakt, ki ima v spodnji etaži še poznogotsko oblikovane okenske odprtine. Morda so že takrat okvirno določili štiritraktno zasnovo; na tako zgodnji nastanek bi lahko kazala nekoliko nepravilna trapezasta tlorisna zasnova in različno zasnovani valjasti stolpi. Malce nepravilna zasnova je dobro primerljiva z renesančnim gradom v Idriji in z renesančnim dvorcem Fužine v Ljubljani, ki so ju oba začeli graditi še v prvi tretjini 16. stoletja, ko so se nove renesančne usmeritve v grajski arhitekturi še mešale s trdno zakoreninjeno srednjeveško tradicijo. V obdobju Krištofa Rajhenburškega in njegove žene so dokončali velikopotezno štiritraktno stavbno zasnovo in zgradili elegantne renesančne arkadne hodnike na dvorišču. To se je zgodilo med letoma 1533 in 1549 oziroma 1563. Glede na potek

več bližnjih kranjskih gradov. Valvasor poroča, da so grad Rako upepelili in odvlekli iz njega vse, kar se je dalo, ter ga povsem uničili, grad Rekštajn so oropali in opustošili, na gradu Mirna so uničili peči in okna ter potrgali železje, grad Lebek so povsem izropali in ga skoraj povsem razdejali, grad Rožek so izropali in ga hudo uničili, grad Čušperk so razdejali.²⁰⁰ Oplenili in razdejali so tudi grad Mokronog. Na Štajerskem so puntarji julija 1515 zavzeli bližnje gradove Podsreda, Kunšperk in Bizeljsko.²⁰¹ Grad Rajhenburg je bil med uporom najbrž manj razdejan od bližnjega brežiškega gradu, v katerem so puntarji pobili tudi večje število gospode in njihovih hlapcev.²⁰² Kaže, da se je Hans Rajhenburški po uničenju srednjeveškega brežiškega gradu, ki mu je bil od leta 1492 služil kot glavna rezidenca (v Posavju) in ki ga je bil že vsaj od leta 1512 prenavljal,²⁰³ odločil, da si kot novo glavno rezidenco poleg Riegersburga uredi Rajhenburg. Tu se je bilo očitno mogoče dovolj dobro utrditi, hkrati pa si ustvariti dovolj udobno in statusu pomembnega plemiča primerno bivališče. Vsekakor je bil Rajhenburg zaradi težje pristopne in izolirane višinske lege z obrambnega vidika bolj primeren od brežiškega gradu. Vse kaže, da so v razmeroma kratkem razdobju nekaj let grajski kompleks popolnoma prenovili in pri tem precej spremenili visokosrednjeveško zasnovo iz 12. in 13. stoletja. O zaporedju posameznih gradbenih etap moremo zaradi pomanjkanja pisnih virov in nesistematično izvedenih stavbnozgodovinskih raziskav zgolj ugibati. Zdi se, da so večino novih stavbnih delov zgradili približno sočasno.

Ob valjastem stolpu so potem, ko so bili odstranili pogorelo pomožno stavbo na severovzhodni strani notranjega grajskega dvorišča, ob naslonitvi na notranjo stran severovzhodne in vzhodne stranice obodnega obzidja zgradili podkleteni dvonadstropni vzhodni grajski trakt, ki se je na jugu na-

gradbenih del na brežiškem gradu, bi lahko sklepali, da so večino del v zvezi z dokončanjem dvorca opravili med letoma 1545 in 1548. Takšno datacijo potrjuje tudi primerjava z nekaterimi natančneje datiranimi arhitekturnimi elementi na stavbah, ki jih je zelo verjetno ustvaril krog istih mojstrov. To so glavni portal cerkve v Jarenini pri Mariboru iz leta 1548, glavni portal in okenski okvir dvorca Olimje iz leta 1550, glavni portal in okenski okvir jedra gradu Cmurek iz okoli leta 1550, glavni portal gradu Velenje iz leta 1558, glavni portal rotovža v Mariboru iz leta 1565, pa tudi kapiteli stebrov v notranjščini ladje bližnje cerkve Žalostne Matere Božje v Leskovcu pri Krškem, dograjene pred letom 1554. Prim. Pahor, *Tradicija gotike v arhitekturi*, str. 105–106, 15.

200 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 20, 478, 347, 477, 662; prim. Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 107, 121–123, 130, zemljevid med str. 120 in 121; Grafenauer, *Boj za staro pravdo*, str. 56–57, zemljevid na str. 73–74.

201 Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 123; Stopar, *Grad Podsreda*, str. 13.

202 Prim. Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 120.

203 Schäffer, Festungsbau, str. 34.

slonil na severno steno jugovzhodnega stolpa iz 13. stoletja. Med gradnjo trakta so z nasipavanjem izravnali notranje grajsko dvorišče, saj so njegovi etažni nivoji že prilagojeni novemu dvignjenemu dvorišču. Zaradi gradnje novega trakta so na notranji strani z obzidavo okrepili staro romansko obodno obzidje; tako so omogočili dodatno obtežbo starega zidovja, hkrati pa so povečali njegovo obrambno sposobnost z vidika novega ognjenega strelnega orožja. Klet in pritličje novega trakta so opremili s širokimi banjastimi oboki, nadstropji pa sta dobili profilirane ravne tramovne strope, ki so sedaj ohranjeni le še v prvem nadstropju. V prvem nadstropju je nastal niz štirih reprezentativnih bivalnih prostorov, ki so jih v poznih dvajsetih letih 16. stoletja deloma okrasili s poslikavami. Najkakovostnejše poslikave, ki so v glavnem ohranjene še sedaj, se nahajajo v manjšem trikotnem prostoru na severnem koncu trakta. V drugem nadstropju je morda že od vsega začetka obstajala enotna dvorana, ki zavzema celotno talno površino trakta. V nadstropjih so trakt na obeh straneh opremili z velikimi pravokotnimi okni s kamnitimi križi. V poznejših predelavah so ta okna odstranili oziroma zazidali. Med raziskavami leta 2011 so odkrili in odprli eno na dvoriščni strani trakta v drugem nadstropju, ki je po kakovosti v širšem prostoru izjemno.²⁰⁴ Odlikuje ga okvir z elegantno paličasto profilacijo, ki presenetljivo nastopa tudi na notranji strani ostenja. Okvir je bil sprva v celoti obarvan opečno rdeče.²⁰⁵ Velikost okenskih ostenij na vzhodni zunanji steni kaže, da so tudi tam obstajali podobno zasnovani okenski okviri. Na severovzhodni strani je v prvem nadstropju nastal straniščni konzolni pomol – ajželj. Vzhodni trakt je po talni površini največji stavbni del grajskega kompleksa. Osnovna zasnova in oblikovanje nadrobnosti kaže, da je nastal kot reprezentativna bivalna stavba, očitno z željo po funkcionalni nadomestitvi zastarele romanskega grajskega palacija na južni strani. Hans Rajhenburški in njegova soproga Eva oziroma njun sin Jurij so si očitno v tem delu gradu ustvarili svojemu stanu primerno ugledno novo domovanje. O nekdanjem razkošju bivalnih prostorov sedaj poleg osnovne konstrukcije pričajo le še fragmenti. Vsa oprema z nekdanjimi pečmi vred je že dolgo tega brez sledi izginila. V pritličju je bila verjetno kuhinja, klet pa je rabila za shrambe oziroma za shranjevanje vina, kar kaže široki polkrožno sklenjeni dvoriščni portal s poznogotsko posnetimi ro-

bovi. Verjetno so trakt vsaj v prvem nadstropju opremili z odprtim dvoriščnim povezovalnim hodnikom, iz katerega so bili dostopni posamezni prostori, hkrati pa je omogočal kurjenje peči, ne da bi bilo pri tem treba vstopati v notranje gosposke prostore.²⁰⁶ O obliki hodnika moremo zgolj ugibati. Verjetno je bil lesen, čeprav ni mogoče povsem izključiti možnosti, da je že zgodaj obstajal zidani predhodnik sedanjega (arkadnega) hodnika.²⁰⁷ Najpomembnejše nerešeno vprašanje, povezano s prvotno zasnovo tega trakta, je lokacija stopnišča; sta bili reprezentativni nadstropji dostopni le preko tesnega polžastega stopnišča na oddaljenem severozahodnem koncu grajskega kompleksa ali pa je nemara v navezavi na zunanji dvoriščni hodnik obstajalo še kakšno bližje locirano stopnišče, ki je pozneje izginilo brez sledu?²⁰⁸

Med gradnjo novega vzhodnega trakta in dvigom nivoja dvorišča so v bližini osrednjega dela dvoriščne (zahodne) stene novega trakta uredili tudi novo cisterno za vodo, ohranjeno še sedaj.²⁰⁹ Morda je nastala na lokaciji stare romanske cisterne, a glede na lego tik ob dvoriščni steni novega trakta se zdi bolj verjetno, da so jo uredili povsem na novo. Staro cisterno so morda odstranili zaradi gradnje novega trakta.

Med gradnjo novega vzhodnega trakta so notranje grajsko dvorišče skoraj povsem izravnali. Na zahodnem robu so ohranili prvotno višino, ki jo je določala naravna skalna osnova, na severovzhodni strani in ob glavnem grajskem vhodu so teren nasuli za okoli en meter, na jugovzhodu pa za preko poltretji meter. Hkrati z izravnavanjem so podrli požgani visoki romanski glavni grajski stolp – bergfrid na jugozahodni strani dvorišča. Stolp z vidika novega zgodnjenovoveškega načina bojevanja z ognjenim strelnim orožjem ni bil več koristen, bil pa je

²⁰⁶ Leta 2011 so v južnem delu zahodne dvoriščne stene trakta v prvem nadstropju odkrili kuriščno nišo, ki kaže da so peči v 16. stoletju kurili z zunanje strani.

²⁰⁷ V slovenskem prostoru je zgodnji primer arkadnih hodnikov iz prve tretjine 16. stoletja ohranjen na gradu Švarcenštajn pri Velenju. Izjemni pomen Rajhenburga v tistem obdobju navaja na domnevo, da bi sorodno oblikovan motiv mogel obstajati tudi tam, a da so ga med gradnjo sedanjih zidanih (arkadnih) hodnikov okoli leta 1600 povsem odstranili.

²⁰⁸ Zgolj ugibati moremo, ali je morda na dvoriščni strani vzhodnega trakta v 16. stoletju nemara stal poseben stopniščni stolpič, ki je pred nastankom sedanjega jugozahodnega dvoriščne stopnišča, zgrajenega v sklopu novih arkadnih hodnikov okoli leta 1600, omogočal hiter dostop do reprezentativnih bivalnih prostorov v nadstropjih vzhodnega in južnega grajskega trakta. Stopniščni dvoriščni stolpič bi mogel stati v bližini stika med vzhodnim in južnim traktom ali v bližini lokacije sedanjega stopnišča ob stiku med južnim in zahodnim traktom.

²⁰⁹ Žal so med zadnjo prenovo leta 2012 cisterno povsem prekrili z dvoriščnim traktom, da sedaj lokacija tega ključnega pomembnega elementa grajskega kompleksa sploh ni več opazna.

²⁰⁴ Med zadnjo prenovo so odkrili še več ostankov podobnih okenskih okvirov, ki so bili sekundarno kot spolije vzdani v vzhodnem in južnem grajskem traktu. Podobno oblikovane okenske okvire so vzdane kot spolije odkrili leta 2007 med prenovo gradu Hompoš pri Mariboru; sedaj so v zasebni zbirki restavratorja Viktorja Gojkoviča.

²⁰⁵ Podobno opečno rdeče polihromiran okenski okvir s kamnitim križem se je ohranil na gradu Otočec.

Profilirani leseni stropi v prvem nadstropju vzhodnega trakta (foto: Igor Sapač, 2012).

Ostrešje južnega trakta (foto: Igor Sapač, 2012).

tudi v nasprotju z novim konceptom, ki je v skladu z novimi renesančnimi arhitekturnimi usmeritvami težil k izgradnji povezanih stavbnih traktov na vseh straneh grajskega dvorišča.²¹⁰ Ostal je le okoli 2,5

²¹⁰ V 16. in 17. stoletju so na pomembnih gradovih v širšem prostoru podrli več podobnih visokih stolpov. Kmalu po letu 1500 so podrli mogočni bergfrid na notranjem dvorišču gradu v Gorici, ki so ga začeli obnavljati na ukaz kralja Maksimilijana I. Podrli so tudi romanske glavne stolpe gradov Maribor na Piramidi, Konjice, Ptuj, Cmurek, Komenda na Polzeli in domnevno tudi Lemberg pri Dobrni.

metra visok ostanek njegovega severovzhodnega vogala, ki ga je skupaj z plastjo žganine prekrilo novo nasutje dvorišča. Gradbeni material stolpa so porabili pri novih gradnjah, na kar bi lahko kazali lepi klesani kvadri, odkriti leta 2011 ponekod v vrhnjem delu zidovja vzhodnega in zahodnega trakta.

Zaradi dviga nivoja dvorišča je prvotno pritličje romanskega palacija na južni strani grajske zasnove dobilo značaj kleti. Široki polkrožno sklenjeni romanski portal spodnje etaže v severni steni tik ob

Nadzidani del jugovzhodnega stolpa s staro strešno kritino in fasadnim ometom iz 16. stoletja (levo) in notranjščina gotske grajske kapele pred vhodom v nekdanje vrhnje nadstropje romanskega palacija (desno) (foto: Igor Sapač, 2011).

podrtem bergfridu so zazidali in zasuli, vzhodno od njega pa uredili nov vhod s stopniščem do nove kletne etaže. Hkrati so preoblikovali in za eno etažo nadzidali celotno stavbo, ki se je iz palacija (najpomembnejšega in reprezentativnega grajskega stanovanjskega objekta) prelevila v enega od štirih podobnih grajskih stanovanjskih traktov. Prostor glavne romanske dvorane v bivšem prvem nadstropju je v glavnem ostal nespremenjen; le romanski portal na dvoriščni strani so nadomestili z novim segmentno sklenjenim portalom poznogotskih oblik z bogato paličasto razčlenjenim ostenjem.²¹¹ Več sprememb je bilo v bivšem drugem nadstropju, kjer so najverjetneje stare romanske okenske odprtine nadomestili z novimi večjimi poznogotskih oblik. Enaka okna so uredili tudi v nadzidani novi vrhnji etaži.²¹² Nekdanji potencialni rezidenčni prostori salzburškega nadškofa so dobili novo funkcijo. Morda so tu uredili bivalne prostore za otroke

Hansa Rajhenburškega in njegove žene Eve.

Hkrati s prezidavo južnega trakta so predelali tudi romanski jugovzhodni stolp, ki so ga nadzidali za okoli 5 metrov oziroma eno etažo in pol. Pri tem so ohranili romansko grajsko kapelo in prostora pod njo v glavnem nespremenjene. Kapelo so prenovili in pri tem očitno ohranili njeno sakralno funkcijo. Sprva neometane in morda zgolj pobeljene kamnite stene in obok kapele v notranjščini so prevlekli z nekaj milimetrov tanko plastjo beljenega gladkega ometa, ki je prekril tudi kockasti friz na vzhodu in kapitele vogalnih služnikov.²¹³ Prehod v apsidu so v ločnem delu poudarili z naslikanim temnordečim šivanim robom. Na zahodnem koncu južne stene kapele so v zidovju prebili večjo odprtino, ki je vodila na nov konzolni pomol.²¹⁴ Na zahodnem delu severne stene so prebili 1,3 metra širok prehod brez vrat v sosednji severni prostor. Z izvedenimi posegi je kapela postala svetlejša in bolj prehodna. V pravokotnem prostoru bivše zgornje poznoromanske veže severno od romanske kapele, velikem 4,45 × 8,6 metra, so odstranili lesena tla, strop in stopnišči

²¹¹ Ostanke poznogotskega portala so odkrili in prezentirali leta 1999.

²¹² Leta 2011 so v sedanjem drugem nadstropju na prehodu med južnim traktom in jugovzhodnim stolpom oziroma prostorom romanske grajske kapele odkrili kot spolijo vzdani del okenskega okvira poznogotskih oblik z bogato paličasto razčlenjenim ostenjem, ki je bil sprva najverjetneje del okna v drugem nadstropju južnega trakta.

²¹³ Ivan Stopar je za ta omet uporabil nekoliko zavajajoč izraz fini štuk.

²¹⁴ V 18. stoletju odstranjeni pomol kaže Vischerjeva upodobitev gradu iz okoli leta 1685.

ter uredili novo poznogotsko grajsko kapelo, posvečeno leta 1520. Pri tem so ohranili prvotno talno velikost in oblikovali okoli 7 metrov visok prostor, zgoraj zaključen z dvopolnim zvezdasto rebrastim poznogotskim obokom na geometričnih konzolah.²¹⁵ Rebra so obarvali temno rdeče, enako kakor naslikani šivani rob v sosednji prenovljeni romanski kapeli in večino novih poznogotsko oblikovanih okenskih in vratnih okvirov na celotni grajski stavbi. Stičišča reber so poudarili z grbovnimi ščitki, ki so sedaj odbiti.²¹⁶ Na oltarni (vzhodni) steni so v spodnjem delu ohranili dve poznoromanski visoki ozki svetlobni lini,²¹⁷ v zgornjem delu pa prebili novo okno gotskih oblik, ki sedaj ni več ohranjeno.²¹⁸ Na nasprotni zahodni strani so nad vhodom v kapelo uredili gosposko emporo, oprto na zelo nenavadno potlačen šilasti lok poznogotskih oblik. Lok so postavili pred starim romanskim obokanim prečnim hodnikom, ki so ga ohranili v prostoru nove kapele in še sedaj vodi do prostora pod romansko kapelo. Pod novo kapelo so obokali nizki, deloma v skalno osnovo vsekani kletni prostor. Zakaj so se odločili za gradnjo nove grajske kapele, ki je po talni velikosti celo malce manjša od sosednje starejše romanske kapele, ni pojasnjeno. Kolikor je imel prostor pod romansko kapelo sprva res funkcijo sekundarne kapele za grajske posle oziroma podložnike, bi mogli domnevati, da je nova poznogotska kapela nastala kot njeno uglednejše nadomestilo, kot nova sekundarna grajska kapela, stara romanska grajska kapela pa je pri tem ohranila funkcijo zasebne kapele, namenjene zgolj grajskemu gospodu in njegovi družini. Za to tezo govori dejstvo, da empora gotske kapele sprva očitno ni bila neposredno povezana z reprezentativnimi bivalnimi prostori v prvem nadstropju sosednjega novega vzhodnega trakta,²¹⁹ niti ne z bivalnimi prostori v južnem traktu²²⁰ in da so uredili vhod v kapelo

neposredno iz dvignjenega notranjega grajskega dvorišča, po starem ozkem romanskem hodniku, ki je sprva povezoval poznoromansko vežo v prostoru poznejše kapele z zunanjim lesenim povezovalnim hodnikom na severni steni palacija. Empora je bila sprva očitno dostopna skozi sedaj zaprti prehod na koncu ozkega hodnika v sedanjem prvem nadstropju med južnim in vzhodnim traktom,²²¹ pa tudi skozi na novo prebiti prehod brez vrat v zahodnem delu severne stene romanske grajske kapele.²²² Nad prostorom nove poznogotske grajske kapele so v nadzidanem delu jugovzhodnega stolpa uredili še dva prostora v dveh etažah. Raziskave v letu 2011 so razkrile, da sta bila na vzhodni strani prostora zelo verjetno opremljena s širokim konzolnim pomolom, ki je bil na zunanjsčini enotno oblikovan, v notranjsčini pa najverjetneje predeljen na dve etaži.²²³ Z nadzidavo jugovzhodnega stolpa so do neke mere vizualno nadomestili porušeni visoki bergfrid. Namesto obrambne poletaže vrh bergfrida je odtlej mogel kot glavna grajska opazovalna točka služiti novi najvišji grajski prostor na južni strani jugovzhodnega stolpa.

Po odstranitvi starega bergfrida je bila omogočena gradnja novega dvonadstropnega zahodnega grajskega trakta, ki je povezal južni trakt z večjo stolpasto stavbo na severozahodu grajskega kompleksa. Zahodni trakt so postavili na najvišjem delu grajske zasnove na naravni skalni osnovi.²²⁴ Zgradili

palacija zazidali in ga spremenili v pokončno pravokotno stensko nišo na empori nove kapele. Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 144.

²²¹ Na to kaže tudi ob tem prehodu locirana majhna odprtina z lesenim koleščkom na debelejši žici, ki je najverjetneje rabila za vrv zvona gotske grajske kapele. Vrv je bila v spodnjih dveh etažah najverjetneje speljana na zunanjsčini ob stiku južnega in vzhodnega trakta, v zgornjih dveh etažah pa v notranjsčini. Preko koleščka je vrv gladko tekla iz zunanjsčine v notranjsčino in omogočala enostavno zvonjenje od glavnega vhoda v kapelo. Zvon je bil zelo verjetno nameščen v posebnem lesenem strešnem stolpiču na severozahodni strani strehe nadzidanega jugovzhodnega stolpa.

²²² Prim. Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij srednjeveških gradov*, str. 28, 34, 35; Kramberger, *Romanska kapela na gradu Rajhenburg*, str. 67. Avtor je nekritično domneval, da je prehod iz romanske kapele na emporo gotske kapele še romanskega izvora, pri tem pa prezrl, da je vzhodno ostenje prehoda naravnano na rob gotske empure, kar zelo verjetno ni naključje.

²²³ Najverjetneje je bil to pomol, ki je na skici Johanesa Clobucciaricha morda zmotno vrisan na fasadi sosednjega vzhodnega trakta. Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 134. Podobno oblikovani dvoetažni pomol je ohranjen na okoli leta 1507 zgrajenem palaciju gradu Veliki Tabor v Hrvaškem Zagorju. Prim. Miletić, *Plemički gradovi kontinentalne Hrvatske*, str. 222.

²²⁴ Skalno osnovo so zaradi gradnje zahodnega trakta izravnali in verjetno precej znižali. Pri tem so povsem odstranili ostanke temeljev zahodne in južne stranice zidovja visokega bergfrida. Leta 2011 opravljene arheološke raziskave so pokazale, da je skalna osnova že nekaj centimetrov pod nivojem tal pritličja osrednjega in severnega prostora zahodnega trakta. Ostanke zidovja bergfrida niso zasledili. Med prenovo so skalno osnovo še dodatno znižali.

²¹⁵ Podobno zasnovane oboke so približno sočasno gradili zelo pogosto, denimo v severni ladji sedanje stolne cerkve v Mariboru, v stranskih ladjah župnijske cerkve v Radgoni (Bad Radkersburg) po požaru leta 1509 ali v kapeli gradu Rihemberk na Goriškem leta 1533. Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 143.

²¹⁶ Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 150. Ščitki so bili najverjetneje podobno oblikovani kakor ščitki na rebrastem oboku poznogotskega prezbiterija bližnje stare župnijske cerkve sv. Petra pod gradom v Brestanici.

²¹⁷ Lini sta dovolj razmaknjeni, da sta omogočili postavitev oltarja na sredini. Podobna situacija je dokumentirana v kapeli sedaj razvaljenega bližnjega gradu Žusem na Kozjanskem.

²¹⁸ Nekdanja oblika okna je neznana. Morda je bilo celo okroglo.

²¹⁹ Med raziskavami leta 2011 se je pokazalo, da so majhna vrata med emporo gotske kapele in velikim južnim prostorom v prvem nadstropju vzhodnega trakta očitno nastala šele v 19. stoletju in da pred tem na tem mestu ni bilo prehoda.

²²⁰ Reprezentativni poznoromanski portal, ki je do ureditve gotske kapele povezoval prostor bivše veže s prostori v vrhnji etaži bivšega palacija, so med gradnjo gotske kapele iz strani

Poznogotski okenci v drugem nadstropju zahodne fasade severozahodne stolpaste stavbe in zahodnega trakta (foto: Igor Sapač, 2012 in 2005).

so ga zelo verjetno neposredno po odstranitvi bergfrida, sočasno s predelavo ter nadzidavo južnega trakta.²²⁵ Takoj po odstranitvi bergfrida so morali na novo zgraditi severozahodni vogal južnega trakta, na katerega se je zahodni trakt navezal. Med raziskavami leta 2011 na dvoriščni strani zahodnega trakta v vrhni etaži odkriti vzdani posamezni pravilno obklesani kamniti kvadri kažejo, da so zidovje trakta vsaj deloma zgradili iz materiala, ki so ga pridobili med rušenjem bergfrida oziroma dveh pomožnih romanskih poslopij na severni strani grajskega dvorišča. Trakt je nastal na talni površini nepravilne oblike, saj se je moral na zunanji strani

prilagoditi zalomljenemu poteku zahodne in jugozahodne stranice romanskega obodnega obzidja. Le na dvoriščni strani so z ravno črto uspeli zasnovati trakt korigirati in jo prilagoditi novim renesančnim arhitekturnim idealom. Prečno so trakt v spodnjih dveh etažah predelili na tri neenake dele. Južni del na talni ploskvi približno trikotne oblike so zasnovali kot vezni člen med zahodnim in južnim traktom in ga oblikovali povsem utilitarno ter opremili v vseh etažah z ravnimi lesenimi stropi.²²⁶ Domnevati smemo, da so v tem delu trakta uredili stopnišče, ki je povezovalo vse tri etaže. Druga dva dela so v pritličju, dvignjenem zaradi skalne osnove okoli 1 meter nad nivo izravnane dvorišča, opremili z istim tipom zvezdastih obokov kot v poznogotski kapeli, le da so rebra nadomestili enostavnejši grebeni iz ometa. Ambiciozno zasnovana obočna shema, oprta v vogalih na prisekane nizke obstenske sople, kaže, da sta imela prostora verjetno neko posebno funkcijo. Morda je bila tu grajska orožarna

²²⁵ Leta 1999, po odstranitvi ometov na dvoriščni steni zahodnega trakta v pritličju pod mlajšim arkadnim hodnikom se je pokazalo, da je zahodni trakt nedvomno sekundarno prizidan na romansko severozahodno stolpasto stavbo in da je struktura zidave njegovega zidovja v tem delu zelo nepravilna, novoveška, iz grobo obdelanih lomljenčev. Ivan Stopar je zaradi premajhne sonde, velike le okoli 4 dm², na stiku med dvoriščno steno zahodnega trakta in jugovzhodnim vogalom severozahodne stolpaste stavbe, preuranjeno sklepal, da sta obe stavbi sočasni in torej romanski. Pri sondiranju leta 1999 se je pokazalo, da so prav na območju starejše sonde iz sedemdesetih let med gradnjo zahodnega trakta v 16. stoletju v starejše romansko zidovje severozahodne stolpaste stavbe vsekali širši utor za naslonitev novega zidu in ga nato zapolnili z novoveško zidavo. To je pri preveč lokalno omejenem prvem sondiranju povzročilo pre nagljen sklep o vezanem zidovju. Prim. Stopar, Grad Breistanica, str. 139, 140, 148, 150.

²²⁶ V tem delu zahodnega trakta so med arheološkimi raziskavami leta 2011 odkrili ostanke prečne stene, ki je v 16. stoletju približno trikotni prostor na sredini delila na dvoje. Stena je potekala v smeri vzhod-zahod in je bila zaradi proti zahodu padajočega skalnega terena pod nivojem tal pritličja postavljena na široki kamniti razbremenilni lok. Na podobne razbremenilne loke pod prečnimi stenami so naleteli leta 2011 med arheološkimi raziskavami ostankov gradu Mari-bor na Piramidi.

(armamentarij), ki je morala biti glede na pomen vplivnega vojskovodje Rajnprehta Rajhenburškega in njegovega sina Hansa, glede na bližino turške meje in glede na nevarnost kmečkih uporov vsekakor dobro založena z raznovrstnim orožjem, strelivom, bojno opremo in vojnimi trofejami, morala pa je opravljati tudi dovolj pomembno simbolno-reprezentativno funkcijo.²²⁷ Za funkcijo orožarne bi govorila tudi dvignjena suha lega prostorov in dovolj velik vhod. Prostora na zahodni strani morda sploh nista imela odprtih, kolikor niso ohranili kakšne morebitne stare ozke romanske line. Na vzhodni dvoriščni strani je imel večji prostor glavni vhod sprva na lokaciji sedanjega okna, okno pa je bilo na lokaciji sedanjih vrat. V prvem nadstropju so uredili niz prostorov, ki jih je morda kot bivališče uporabljal grajski oskrbnik. Opremljeni so bili z ravnimi lesenimi stropi, ki so bili z višino okoli 3 metre nekaj nižji od stropov v prvem nadstropju vzhodnega in južnega trakta.²²⁸ Prostore so na dvoriščni strani verjetno osvetljevala večja okna s kamnitimi križi, ki so jih pozneje po izgradnji dvoriščnih hodnikov odstranili in nadomestili z vrati. Na zahodni zunanji fasadi v prvem nadstropju so bila zaradi izpostavljenosti sovražnim napadom sprva kvečjemu mala okenca. V drugem nadstropju je bil morda vseskozi večji enoten prostor. Raziskave v letu 2000 so pokazale, da so bila tla tega prostora prvotno nižja za okoli 1 meter in da je prostor na zahodni zunanji strani osvetljevalo več majhnih pravokotnih zamreženih okenc. Eno izmed njih, opremljeno s preprostim kamnitim okvirom s posnetimi vogali, je sedaj znova odprto. Okenca po-

dobne velikosti so bila sprva tudi na vzhodni dvoriščni strani te etaže trakta. Leta 2011 so dve okenci napol odprli in pri tem odkrili njuni visoki kamniti čeli, dekorirani s slepim trilistnim krogovičjem poznogotskih oblik. Gre za izjemen motiv v širšem okviru poznogotske profane arhitekture.²²⁹ Po drugi strani sta okenci dovolj dobro primerljivi s tremi sedaj napol zazidanimi poznogotskimi okni s krogovičji na prezbiteriju bližnje podružnične cerkve sv. Boštjana (Sebastijana) v Brestanici, ki je datirana z vklesano letnico 1523 na plošči nad portalom.²³⁰ Majhna okenca kažejo, da ta etaža sprva ni imela nujno bivalne funkcije; tu bi mogla biti na varnem locirana tudi notranja grajska kašča, v kateri so v negotovih časih turških vpadov in kmečkih uporov hranili najdragocenejše zaloge hrane.

Zahodni trakt se je na severni strani prislonil na enako visoko starejšo romansko severozahodno stavbo stolpaste oblike. To so približno sočasno z gradnjo zahodnega trakta prenovili. V pritličju so sredi južne stene uredili polkrožno sklenjen portal z značilno poznogotsko posnetim in žlebljenim robom. Pri tem je morda šlo zgolj ta temeljito adaptacijo prvotnega romanskega portala.²³¹ Leta 2011 odkriti in ponovno odprti portal je umeščen v osrednjo vzdolžno os zahodnega trakta in tega povezuje s pritličjem severozahodne stavbe stolpaste oblike. Na južnem koncu vzhodne dvoriščne stene so vgradili nov široki poznogotski portal ušesaste oblike, ki ima sorodno robno profilacijo kot notranji polkrožno sklenjeni portal.²³² Portal so vgradili tik ob vogalu stavbe, kar kaže, da je bilo severno od njega na zunanji strani vzhodne dvoriščne stene verjetno speljano leseno stopnišče do polžastega stopnišča na severovzhodu. V osrednjem delu vzhodne dvoriščne stene so tik pod stropom pritličja morda na mestu starejšega romanskega okna vzdali

²²⁷ Na Rajhenburgu je morala biti v prvi polovici 16. stoletja prav gotovo precejšnja zaloga orožja in bojne opreme, saj je bil od gradov Rajhenburških v Posavju edini, ki se je bil sposoben učinkovito upirati sovražniku. Brežiški grad je bil po letu 1515 bolj ali manj v razvalinah, Šrajbarski turn pa je bil najverjetneje zelo slabo utrjen in po letu 1515 še dolgo le napol dograjen. V 16. stoletju so začeli na vseh pomembnejših gradovih, še zlasti na ogroženih območjih, urejati večje orožarne, ki so postale nujne zaradi dokončne uveljavitve težkega ognjenega strelnega orožja v drugi polovici 15. stoletja. Pred tem so v srednjem veku povsod zadoščale manjše sobe z orožjem. Orožarne so v zgodnjem novem veku dobile tudi pomembni reprezentativni pomen in zato so jih pogosto urejali v bližini rezidenčnih prostorov. Orožarne v novem veku niso bile zgolj skladišča orožja, streliva in bojne opreme, ampak tudi razstavišča, ki jih je grajska gospoda s ponosom razkazovala povablencem. Maksimilijan I. je spodbujal urejanje orožarn. Na njegovo pobudo je med letoma 1500 in 1505 nastala tudi ena prvih velikih reprezentativnih novoveških orožarn v samostojnem stavbnem kompleksu v predmestju Innsbrucka, ki ni bila zgolj skladišče vojaške opreme, ampak tudi prostor za izdelavo orožja in oklepov. Rajhenburški so to stavbo, ohranjeno še sedaj, gotovo poznali in morda so se hoteli zgledovati prav po njej, ko so urejali orožarno na gradu Rajhenburg. Za problematiko arhitekture in kulture orožarn prim. Neumann, *Das Zeughaus*.

²²⁸ Sedanjí oboki so nastali šele v poznem 18. stoletju; zaradi višine obokov so takrat dvignili tla vrhnjega nadstropja trakta za okoli 1 meter.

²²⁹ V slovenskem prostoru je v okviru profane arhitekture dokumentiranih le nekaj malce mlajših sorodnih motivov, ko so s pomočjo dekorativnih elementov skušali bistveno pre vrednotiti oziroma pretirano poudariti pomen posameznih okenskih ali vratnih odprtih. Tu je treba opozoriti zlasti na stavbo Jenkove kasarne na Jezerskem, kjer so poznogotsko oblikovane okvire obdali z naslikanimi renesančnimi arhitekturnimi elementi, in sedaj uničeno podobno motiviko na dvoriščni fasadi vzhodnega trakta gradu Žužemberk.

²³⁰ Poznogotska cerkev ob sotočju Senovškega potoka in potoka Brestanica, sestavljena iz pravokotne ladje in tristrano sklenjenega prezbiterija je nastala leta 1523. Leta 1792 so ji na zahodni strani prizidali poznobaročni zvonik. Prim. Koropec, Brestanica z okolico, str. 55; Curk, Brestanica, str. 125–126.

²³¹ Prag portala je prilagojen prvotni višini tal zahodnega trakta in je precej višje od nivo tal pritličja severozahodne stavbe stolpaste oblike.

²³² Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 138. Obliko portala so razkrile raziskave leta 1999, ko se je pod mlajšo maltasto oblogo iz 19. stoletja pokazala žlebasto profilacija njegovega ostenja. Leta 2011 so obnovili njegov vrhnji del, ki so ga med predelavo v 19. stoletju v glavnem odstranili in nadomestili z podolžnim nadsvetlobnim oknom nad novimi vrati.

*Poznogotska portala v pritličju severozahodne stavbe stolpaste oblike (levo)
in v prvem nadstropju severnega trakta (desno) (foto: Igor Sapač, 2012).*

novo poznogotsko pravokotno okno, ki je bilo do leta 2011 zaprto s kovano mrežo. Položaj okna kaže, da je bil nivo tal v pritličju stavbe sprva malce višji.²³³ Pritličje je tudi po poznogotski prenovi ohranilo ravni lesen tramovni strop.²³⁴ Tudi prvo nadstropje je v glavnem ohranilo prvotno romansko zasnovo z ravnim lesnim stropom. Zgolj ugibati moremo, ali so že takrat prebili novi okni na zahodni steni. Več sprememb se je zgodilo v drugem nadstropju, ki je očitno rabilo kot reprezentativni bivalni prostor. Na zahodni steni so ohranili oziroma obnovili stari ajželj, zraven pa morda na mestu starejšega romanskega okenca uredili pravokotno gotsko okence z lahno posnetim robom kamnitega okvirja in z izstopajočo polico segmentne oblike, ki počiva na visoki profilirani kamniti konzoli.²³⁵ Južno od okenca so približno v osrednji osi zahodne fasade morda malce pozneje vgradili veliko okno s kamnitim križem in poznogotsko bogato paličasto

profiliranim ostenjem.²³⁶ Romanska stavbna masa stavbe stolpaste oblike se v prvi tretjini 16. stoletja očitno ni spremenila.

Na dvoriščni strani so v tistem obdobju podrli tudi pomožno romansko stavbo, ki se je zahodno od glavnega vhoda v grajski kompleks prislanjala na ščitni zid in domnevno tudi na severni del vzhodne stene severozahodne stolpaste stavbe. V prostoru zahodno od sedanje glavne grajske veže opravljene arheološke raziskave so leta 2011 razkrile ostanke žganine, kar kaže, da je tudi ta del grajskega kompleksa najverjetneje prizadel požar med kmečkim uporom leta 1515. Očitno so se bili zatem odločili, da razdejane stavbe ne obnovijo, ampak da jo nadomestijo z novim dvonadstropnim severnim grajskim traktom, ki je sklenil ambiciozno zastavljeno novo štiritraktno grajsko zasnovo z izravnanim notranjim dvoriščem na sredini. Severni trakt je po obsegu najmanjši in najtanjši. Povezal je romanski obvodni stolpič, severni del dvoriščne stene valjastega severovzhodnega stolpa in severozahodno stavbo stolpaste oblike. Ker je z dvoriščno steno na vzhodni strani prekril del levega ostenja šilastoločnega kletnega portala okroglega stolpa, je ne-

²³³ Okno so zazidali hkrati s polkrožno sklenjenim portalom v južni steni v zgodnjem 17. stoletju, ko so nad pritličjem zgradili sedanji mogočni banjasti obok iz lehnjaka. Leta 1999 so okno na zunanji strani ponovno odprli.

²³⁴ Da je sedanji banjasti obok nastal šele v naslednji stavbni fazi, dokazuje tudi nerodni stik ob ostenju portala na južni strani vzhodne dvoriščne stene.

²³⁵ Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 135. Polica na konzoli je v širšem merilu edinstvena. Sedaj z notranje strani zazidano okence so odkrili leta 2011.

²³⁶ Ostanke okna (polico in spodnja dela levega in desnega ostenja) so odkrili leta 2011 in jih nato znova prekrili z ometom. Okno je bilo podobno oblikovano kot odkrito okno v vrhnji etaži vzhodnega trakta.

dvomno nastal za njim. To dokazuje tudi nivo njegovih tal v pritličju, ki je že prilagojen dvignjenemu nivoju dvorišča. Leta 1999 opravljene stavbne raziskave so na vzhodnem delu dvoriščne stene trakta razkrile skromne ostanke dveh manjših in najverjetneje pravokotnih poznogotsko oblikovanih portalov, ki sta imela poševno prisekano ostenje.²³⁷ Portala sta bila, drugače kakor sosednji šilastolčni portal valjastega stolpa, že prilagojena dvignjenemu nivoju dvorišča. Vodila sta v sočasno na novo zgrajeni manjši prostor za romanskim obvodnim stolpičem. Slednjega so v notranjščini opremili z novimi stropi, odstranili so domnevna starejša lesena stopnišča in mu v severni steni v pritličju prebili večje okno z navzven poševno prisekanim poznogotskim ostenjem.²³⁸ Na sredini pritličja novega trakta so uredili novo grajsko vežo. Njen talni nivo so uredili okoli pol metra nad nivojem starega romanskega tlaka.²³⁹ Pri tem so prvotni romanski portal v severnem ščitnem zidu zelo verjetno ohranili, čeprav se je njegova višina zaradi nasipavanja malce zmanjšala. Zahodno od nove veže so na temeljih podrte pomožne romanske stavbe uredili manjši prostor, morda za grajsko stražo, zraven pa so ob stiku z veliko severovzhodno stolpasto stavbo in ob naslonitvi na severni ščitni zid zgradili dvonadstropni stopniščni stolpič z uvitimi polžastimi stopnicami v notranjščini. Zaradi poznejših predelav se je od stolpiča ohranil le njegov okrnjeni spodnji del v pritličju. Leta 2011 opravljene arheološke raziskave so pokazale, da je imel stolpič tudi na zunanji (vzhodni in južni) strani okrogel floris temeljev in da je imel torej na zunanjščini obliko valja.²⁴⁰ Uvite polžaste stopnice v stolpiču so omogočale dostop v nadstropji severnega trakta, najbrž pa tudi prehod do domnevnih zunanjih povezovalnih hodnikov v prvem nadstropju na vzhodni strani severozahodne stolpaste stavbe in zahodnega trakta. V prvem nadstropju severnega trakta so uredili dva nova manjša prostora in ju povezali s prostorom v prvem nadstropju romanskega obvodnega stolpiča. V ta niz dobrih 2 metra

nizkih, temnih in povsem utilitarno oblikovanih prostorov z zahodne strani, od nekdanjega stopnišnega stolpiča, vodi rustikalen segmentno zaključen portal poznogotskih oblik, odkrit leta 2011. Prostori so do sredine 19. stoletja in dve desetletji po drugi svetovni vojni rabili za ječe.²⁴¹ Nad njimi je v drugem nadstropju večji enoten dvoranski prostor s talno površino v obliki kljuke; njegov večji južni del je opremljen z dvopolnim obokom zvezdastega tipa, oprtim na poševno prisekane obstenske slope, manjši severni del v romanskem obvodnem stolpiču pa je ravno stropan. Glede na lokacijo ječ v spodnji etaži, glede na lego dvorane blizu grajskega vhoda in glede na neposredni samostojni dostop z grajskega dvorišča preko nekdanjega polžastega stopnišča je utemeljena domneva, da je dvorana rabila deželskemu sodišču, ki je v gradu delovalo med letoma 1497 in 1850.²⁴² Na vzhodni strani je v dvorano mogoč dostop tudi po uvitih stopnicah iz prvega valjastega stolpa. Te stopnice so sprva, pred gradnjo severnega trakta morda vodile na leseni hodnik na notranji strani ščitnega zidu.

Zelo verjetno so hkrati z novim severnim oziroma vhodnim traktom zgradili tudi obzidan obor pred zunanjo severno stranjo ščitnega zidu, saj je bil nujen z vidika učinkovite obrambe gradu v času nevarnosti turških vpadov in kmečkih uporov, še zlasti pa zato, ker je ščitni zid z izgradnjo severnega trakta izgubil del obrambnega pomena. Obor so zasnovali na trikotni talni ploskvi v obliki klinaste bastije, ki je dopolnila obrambno funkcijo valjastega severovzhodnega stolpa in grajski kompleks zavarovala na najbolj ranljivi točki ob glavnem grajskem vhodu. Obzidje obora je sedaj z notranje strani ohranjeno oziroma obnovljeno le do parapetne višine. Škica Johannesesa Clobucciaricha iz okoli leta 1603 kaže, da je obzidje sprva segalo do višine okoli 7 metrov nad nivojem tal majhnega novega dvorišča znotraj obora in da je bilo zgoraj verjetno opremljeno z obrambnim konzolnim vencem oziroma hodnikom. Hkrati z gradnjo obora so zasuli stari obrambni jarek tik pred glavnim grajskim vhodom in na lokaciji naravne skalne depresije v apnenčasti skalni osnovi pred oborom izsekali nov široki globoki obrambni jarek. V severozahodni steni obora so uredili

²³⁷ Med zadnjo prenovo so skromne ostanke portalov zakrili z ometom.

²³⁸ Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 134.

²³⁹ To so pokazale zadnje arheološke raziskave, ki so razkrile tudi severno bazo gotskega portala grajske veže na dvoriščni steni severnega trakta. Baza je bila nad nivojem romanskega tlaka in približno pol metra pod nivojem severne baze sedanjega renesančnega portala.

²⁴⁰ Zelo podobno zasnovani valjasti stopniščni stolpič poznogotskih oblik je okoli leta 1517 nastal ob vzhodni rondeli gradu Grad na Goričkem. Sedaj je ohranjen le še njegov pritlični del. Prim. Curk in Habjanič in Sapač, *Grad na Goričkem*, str. 13. Leta 2006 so na gradu Grad odkopali še eno polžasto stopnišče. Približno sočasna polžasta stopnišča so ohranjena na štajerskih gradovih Švarcenštajn, Ptuj in Slovenska Bistrica. Ostanke so vidni tudi v gradu v Brežicah. Polžasta stopnišča so gradili še vse do poznega 17. stoletja, kot kažejo dokumentirani, sedaj že porušeni primeri in dolenskih gradovih Klevevž, Luknja in Soteska.

²⁴¹ Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 145. Grajske ječe so bile običajno v bližini glavnega grajskega vhoda. To kažejo tudi dokumentirani primeri na gradovih Podsreda, Žužemberk, Zalog pri Moravčah in Turjak. Na Rajhenburgu sta bili ječi najverjetneje le v vzhodnih dveh prostorih, osvetljenih sprva le z majhnima ozkima linama z vzhodne strani. V vhodnem prostoru na zahodu je bil verjetno prostor za ječarja. V zgodnjem 17. stoletju so južna prostora osvetlili z večjimi pravokotnimi okni.

²⁴² Prim. Koropec, Brestanica z okolico, str. 52; Curk, Brestanica, str. 111. Manj verjetna se zdi domneva, da je sodišče delovalo v poslikanem majhnem trikotnem prostoru na severnem koncu vzhodnega trakta v prvem nadstropju, na kar naj bi kazale naslikane personifikacije krščanskih kreposti. Primerjaj prispevek Simone Menoni v tej publikaciji.

Nekdanja ječa v prvem nadstropju severnega trakta (foto: Igor Sapač, 2012).

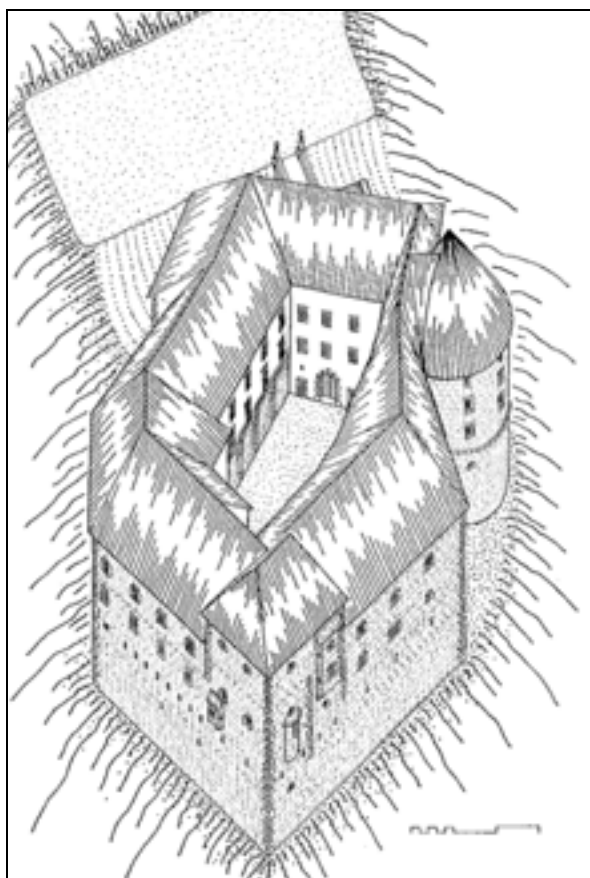
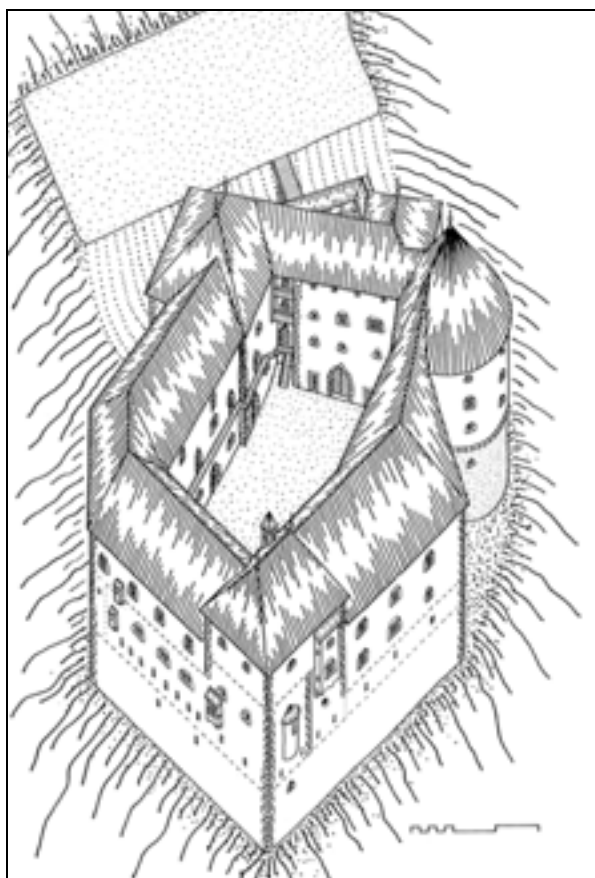
Dvorana v drugem nadstropju severnega trakta (foto: Igor Sapač, 2011).

nov zunanji grajski vhod, ki ni bil v osi starega romanskega vhoda. Do novega vhoda so speljali lesen mostovž, ki je bil na koncu pred portalom prav gotovo opremljen z dvžnim mostom.²⁴³ Zaradi ureditve novega obrambnega jarka se je površina srednjeveškega predgradja zmanjšala. Ker na tej lo-

²⁴³ Podobno situacijo lahko še sedaj srečamo na gradu Cmurek v Slovenskih goricah, kjer je ohranjen tudi še leseni most čez jarek do obora pred v osnovi romansko grajsko zasnovo.

kaciji niso bile opravljene sistematične arheološke raziskave, je o zasnovi predgradja v 16. stoletju mogoče zgolj ugibati.

Z opisanimi posegi je rajhenburški grajski kompleks na kopastem skalnem pomolu v prvi tretjini 16. stoletja dobil temeljito posodobljeno in spremenjeno podobo. Po eni strani dosledno pozno-gotsko oblikovani stavbni členi kažejo, da je bila predelava izvedena v obdobju, ko je bila tradicija

Grad Rajhenburg okoli leta 1530 in okoli leta 1620. Aksonometrični študiji (risal Igor Sapač, 2013).

srednjeveške stavbarske tradicije še trdno zakoreninjena, po drugi strani pa ambiciozno izvedena zasnova s štirimi enako visokimi stavbnimi trakti okoli izravnane notranjega dvorišča ne more prikriti, da je nastala pod vplivom novih renesančnih arhitekturnih idealov. Celoto je tako morda še najbolj smiselno označiti kot protorenesančno. Odločno nakazuje smer, v katero se je razvijala grajska arhitektura na vsem sedanjem slovenskem ozemlju v drugi tretjini 16. stoletja, ko so se dokončno uveljavili iz Italije priseljeni renesančni stavbni mojstri. Predstavlja ključen razvojni korak med srednjeveškimi višinskimi gradovi in idealnimi zasnovami novih utrjenih renesančnih dvorcev, kakršno ima tudi bližnji Šrajbarski turn.²⁴⁴ Hkrati je odličen spomenik ambicioznemu vzponu Rajhenburških na prehodu iz srednjega v novi vek.²⁴⁵ Pozneje izoblikovane osnovne stavbne zasnove niso več bistveno spreminjali.

Povečava Turna v prvi polovici ali sredi 16. stoletja

Hkrati oziroma malce za obsežno predelavo kompleksa gradu na pomolu v zgodnjem novem veku so prezidali tudi nižjeležeči Turn, ki ga je hči Mihaela Rajhenburškega Margareta († 1502) leta 1498 prepustila svojemu možu Hansu pl. Gradeneggu.²⁴⁶ V lasti njunih potomcev je ostal do leta 1569, ko ga je od Franca Gradenegga kupil zadnji Rajhenburški, Hans Rajnpreht.²⁴⁷ Ko je najpozneje po letu 1498 stavba postala sedež samostojne zemljiške posesti, je dobila poudarjeno rezidenčno funkcijo in zato jo je bilo treba prezidati ter povečati. Zgolj ugibati moremo, ali so tudi Turn leta 1515 razdejali uporni kmetje. Vsekakor so v prvi polovici ali najpozneje sredi 16. stoletja srednjeveško romansko stavbo temeljito prenovili in ji na jugovzhodnem vogalu prizidali trinadstropni stolpič s križno obokano vhodno vežo v pritličju. Stolpič, ki je zakril vzhodna okna južne fasade srednjeveške stavbne zasnove, so v spodnji polovici zasnovali kot

²⁴⁴ Prim. Komelj, *Utrdbena arhitektura 16. stoletja*, str. 73–92.

²⁴⁵ Materialni viri, povezani z Rajhenburškimi, so redki in dragoceni. Pomemben je z grbom opremljeni nagrobnik Krištofa I. Rajhenburškega, umrlega leta 1525, ki je sedaj vzičan na zunanjsčini prezbitarija stolne cerkve v Mariboru.

²⁴⁶ Glej prispevek Dejana Zadravca v tej publikaciji.

²⁴⁷ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258; Koropec, Brestanica z okolico, str. 61, 66, 69, 70; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 350; prim. Curk, Brestanica, str. 119.

*Poznogotska portala v vogalnem stolpiču Turna iz 16. stoletja
(foto: Igor Sapač, 2012).*

kubično stavbno telo, v zgornji polovici pa so njegova vzhodna vogala poševno prisekali. Opreмили so ga s širokim polkrožno sklenjenim kamnitim portalom, ki z lahno posnetimi robovi v tradiciji pozne gotike kaže, da je nastal najpozneje sredi 16. stoletja. Isto datacijo omogoča živorobi portal, zašiljen na oslovski hrbet, ki je nekoč povezoval tretje nadstropje srednjeveške stavbe s kapelo v vrhnjem nadstropju stolpiča. Na zunanjsčini stolpiča so vogale poudarili z rustikalno sivo poslikavo, razpoznavno še sedaj. V vrhnji etaži stolpiča so uredili kapelo, orientirano proti vzhodu, ki je bila morda protestantska. Tako je nastala še tretja rajhenburška grajska kapela. Hkrati z gradnjo stolpiča so preoblikovali okenske odprtine srednjeveške stavbe in v njeni notranjsčini ob jugovzhodnem vogalu zgradili sedaj uničeno dvoravno stopnišče. Takrat je nastal tudi sedanji polkrožno sklenjeni glavni portal v pritličju južne fasade. Veža v pritličju stolpiča, skozi katero vodi pot na dvorišče v pravem kotu, kaže, da je hkrati s stolpičem, kolikor ni morda nastalo že prej, na južni strani srednjeveške stavbe nastalo manjše obzidano dvorišče. Obzidne stranice so morda potekale na mestu sedanjih notranjih zidov dvoriščnih traktov za arkadnimi hodniki, a brez ustreznih sondažnih stavbnih raziskav tega ni mogoče zanesljivo ugotoviti. Leta 2012 so med son-

dažnimi arheološkimi raziskavami v južnem delu zahodne fasade zahodnega trakta izkopali nastavke dveh zidov iz lomljencev, ki sta bila široka 120 cm in 170 cm in ki sta potekala pravokotno na zahodno fasado. To so morda sledovi neke stavbe, morda stolpiča, naslonjene na prvotno obzidje, preden je nastal sedanji zahodni trakt. Po drugi strani je mogoče, da so to zgolj ostanki starejših močnih eskarpnih zidov, ki so ločevali prvotno srednjeveško stavbo od nabrežja Save pred gradnjo sedanjih treh južnih traktov. Z izgradnjo obzidanega dvorišča je Turn dobil značaj utrjene stavbe, ki je popolnoma nadzorovala sotočje Brestanice in Save, leseni most čez Brestanico in cesto proti Sevnici. Lokacija in stavbna zasnova z obzidanim dvoriščem, ki je bilo morda prevozno in dostopno s treh strani, napeljujeta na domnevo, da bi Turn mogel opravljati tudi funkcijo mitnice ob rečnem pristanišču.²⁴⁸ Povečavo Turna v 16. stoletju, ki po kakovosti sicer ne dosega predelave zgornjega gradu na pomolu v prvi tretjini 16. stoletja, morda lahko povezujemo z ambicioznim Francem Gradeneggom, ki ga je imel od leta 1540. Leta 1558 je bil povzdignjen v barona, leta 1563 pa si je dal v bližnji stari brestaniški

²⁴⁸ S tega vidika bi Turn mogli primerjati z dvorcema Vransko in Trilek pri Colu, ki sta imela nekaj časa tudi funkcijo mitnic.

Grad Rajhenburg s Turnom na skici Johannesa Clobucciaricha iz okoli leta 1603
(Popelka, *Die Landesaufnahme, Tafel XXIV*).

župnijski cerkvi izdelati monumentalni figuralni nagrobnik, ki je ohranjen še sedaj.²⁴⁹

Poznorenesančna prenova gradu Rajhenburg v zgodnjem 17. stoletju

Maja 1570 so Rajhenburški v moški liniji izumrli in njihovo premoženje so preko ženske linije dedovali Welzerji.²⁵⁰ Kmečki upor leta 1573, ko je

na Rajhenburgu bival Sigmund Welzer, grajske stavbe ni prizadel, ker je baje grajski gospodar upornim kmetom dal vino in vola ter se jim tako odkupil.²⁵¹ Welzerji so grad obdržali do leta 1576. V tistem kratkem obdobju grajske stavbe gradbeno niso spreminjali. Štajerska veja rodovine Welzer, ki je gospodarila na Rajhenburgu, je bila pri gradbenih podvigih očitno bistveno manj ambiciozna od koroške veje.²⁵² Kaže, da gradu niso spreminjali niti v naslednjih treh desetletjih, ko je bil do leta 1603 v posesti baronov Egkh-Hungerspach.²⁵³

Šele ko je bil grad v zgodnjem 17. stoletju v posesti Franca Galla pl. Gallensteina (ok. 1550–1614) so ga vnovič temeljito prenovili kot reprezentativno plemiško rezidenco.²⁵⁴ V tistem obdobju

²⁴⁹ Glej prispevek Dejana Zdravca v tej publikaciji. Prim. Koropec, *Brestanica z okolico*, str. 63, 68; Curk, *Brestanica*, str. 119; Cevc, *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom*, str. 88; Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 182.

²⁵⁰ Baravalle, *Burgen*, 1961 (1995) str. 121; Stumberger, *Die Welzer*, str. 198, 388; Slana, *Brdo pri Kranju*, str. 62. Glej tudi prispevek Lidije Slana v tej publikaciji. Valvasor je z izumrtjem Rajhenburških povezal legendo o dveh sovražnih bratih, zadnjih svojega rodu in imena, ki sta istočasno ustrelila drug drugega in katerih lobanji so nato še dolgo hranili v grajski kapeli. Prim. Valvasor, *Ebre*, IV, str. 574–576. Valvasorjevo navedbo je v malce spremenjeni obliki povzel tudi Franc Sartori. Prim. Sartori, *Die Burgvesten*, str. 168–169. V resnici legenda, ki je v ljudskem izročilu ostala živa skozi več stoletij, ni povezana z izumrtjem Rajhenburških leta 1570, ampak z dogodkom leta 1434 oziroma v 15. stoletju. Prim. *Schöne alte Steiermark*, str. 168; *Kaj delajo trapisti*, str. 136; Orožen, *Gradovi in graščine v narodnem izročilu*, str. 227–229; Curk, *Brestanica*, str. 132. Z Rajhenburga se je legenda o sovražnih bratih prenesla tudi na Riegersburg. Prim. Gordon, *Die Riegersburg*, str. 15. Leta 1915 so v rajhenburški grajski kapeli sv. Nikolaja nad štiri metre od tal v ozki zamreženi niši na desni strani oltarja hranili dve lobanji, za kateri pa je že takrat veljalo, da glede na precej različno velikost verjetno ne pripadata legendarnima bratoma Rajhenburškima, ampak da so verjetno v novejšem času zaradi legende na pokopališču odbrali dve lobanji in ju za spomin postavili v kapelo. Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 137. Lobanji so v grajski kapeli hranili še leta 1938. Prim. Tiller, *Krško in okolica*, str. 13; Tiller, *Sevnica in okolica*, str. 20. Leta 1939 so ju prenesli v takrat novo urejeno muzejsko zbirko v Krškem. Od leta 1948 sta v Posavskem muzeju v Brežicah. Kaže, da gre za glavi moškega in ženske. Za posredovani podatek se zahvaljujem kustosinji Alenki Čermelič Krošelj.

²⁵¹ Adamček, *Seljačka buna 1573*, str. 130–131; Grafenauer, *Boj za staro pravdo*, str. 265, 284; Koropec, *Brestanica z okolico*, str. 61; Slana, *Brdo pri Kranju*, str. 62; prim. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 257.

²⁵² V 16. stoletju so se med koroškimi Welzerji na gradbenem področju najbolj odlikovali Kristof Welzer V. (pred 1488–1539), njegov sin Moritz Welzer IV. (1500–1555) in vnuk Viktor Welzer I. (1527?–1595). Povezani so bili z novogradnjami in obsežnimi prezidavami trdnjave Kluže pri Bovcu, gradu Lemberg pri Dobrni, gradu Frauenstein pri Šentvidu ob Glini, gradu Hallegg pri Celovcu, dvorca Welzenegg pri Celovcu in družinske palače na Starem trgu v Celovcu. Prim. Stumberger, *Die Welzer*.

²⁵³ Glej prispevek Lidije Slana v tej publikaciji. Prim. Slana, *Brdo pri Kranju*, str. 60. Grad je bil v tistem obdobju podobno kot bližnji sevniški grad pomembno protestantsko žarišče, saj je med letoma 1584 in 1586 v njem izpričan protestantski pridigar. Prim. Weiss, *Reformacija*, str. 697.

²⁵⁴ Glej prispevek Lidije Slana v tej publikaciji. Prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 663; Koropec, *Brestanica z okolico*, str. 70; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 23. Gall je bil ambiciozen graditelj. Pred prenovo gradu Rajhenburg je med letoma okoli 1586 in 1601 uspešno dokončal obsežno renesančno gradnjo bližnjega gradu Brežice, o čemer pričajo tam na arkadnem hodniku zahodnega trakta v pritličju vzdana plošča z grbom, napisom in letnico 1589, na arkadnem

ju, okoli leta 1603, je grajsko stavbo skicozno, a zelo zanesljivo upodobil Johannes Clobucciarich.²⁵⁵ Takrat so preoblikovali glavno grajsko vežo, jo morda na novo banjasto obokali in jo opremili z dvema novima velikima rustikalnima portaloma, ohranjenima še sedaj.²⁵⁶ Pri tem so odstranili stari romanski glavni grajski portal v severnem ščitnem zidu. Na novem glavnem portalu so na sklepnem kamnu izklesali Gallov grb z vzpenjajočim se samorogom.²⁵⁷ Hkrati so obvhodni stolpič v vrhnji etaži opremili s tremi pravokotnimi kamnitimi okenskimi okviri z renesančno profiliranimi policami in prekladami. Enake okenske okvire so namestili tudi v obeh nadstropjih na severovzhodni fasadi vzhodnega trakta in pri tem odstranili poznogotske okenske okvire s kamnitimi križi. Tudi valjasti severovzhodni stolp je v obeh nadstropjih dobil enako oblikovane nove okenske okvire, ki so nadomestili prvotne. Kaže, da so stolp takrat na zunanjsčini v zgornji polovici okrasili z naslikano rustiko v kombinaciji sivomodrih pravokotnikov in belih vmesnih črt.²⁵⁸ Najverjetneje so istočasno s sivomodro rustiko poslikali vse zunanje grajske fasade.²⁵⁹ To je

hodniku zahodnega trakta v prvem nadstropju vzdana plošča z grboma, napisom in letnico 1590 ter napisna plošča z grbom in letnico 1601 nad glavnim vhodom v grad. Prim. Schäffer, *Festungsbau*, str. 58–59; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 21, 23. Franc Gall pl. Gallenstein je bil od leta 1582 do smrti tudi lastnik gradu Luknja na Dolenjskem, ki ga je bil njegov oče Krištof Gall pl. Gallenstein prezidal v elegantni utrjeni renesančni dvorec z arkadnim dvoriščem. Prim. Smole, *Graščine*, str. 273; Sapač, *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini*, str. 68, 121, 232. Od leta 1598 je imel krajši čas novi renesančni dvorec Mala Loka pri Trebnjem, med letoma 1576 in 1601 pa je imel v zakupu tudi grad in gospostvo Ribnica na Dolenjskem. Prim. Smole, *Graščine*, str. 273, 280, 422. Grad Rajhenburg je po letu 1603 prezidal in ga najverjetneje uredil kot svojo drugo oziroma tretjo rezidenco poleg brežiškega in lukenjskega gradu. Leta 1604 je zelo verjetno občasno že bival tudi na Rajhenburgu, saj je tistega leta dal napraviti nagrobnik sinu Francu, ki je umrl v starosti 10 let. Nagrobnik je še sedaj ohranjen pred glavnim oltarjem v tlaku prezbiterija stare župnijske cerkve sv. Petra v Brestanici. Prim. Koropec, *Brestanica z okolico*, str. 70; Curk, *Brestanica*, str. 119; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 96.

²⁵⁵ Za problematiko in zanesljivost upodobitev gradov Johanesa Clobucciaricha (ok. 1545–1605) prim. Popelka, *Die Landesaufnahme*, Küttner, Johannes Clobucciarich, str. 165–167.

²⁵⁶ Dvoriščni portal je primerljiv z rustikalnim dvoriščnim portalom vhodnega trakta gradu Brežice, ki ima na sklepnem kamnu izklesan Gallov grb.

²⁵⁷ Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 132, 134. Isti motiv so leta 1601 upodobili tudi nad renesančnim glavnim portalom gradu Brežice.

²⁵⁸ Fragment fasadne poslikave so odkrili leta 2011 v vrhnjem delu stolpa tik pod strešnim napuščem, ko so odstranili v 19. stoletju v kotu med stolpom in vzhodno fasado vzhodnega trakta pozidani sanitarni prizidek. Po odkritju so poslikavo zakrili z novim ometom.

²⁵⁹ Do leta 2011 je o tem pričala precej izprana, a še dovolj razločno razpoznavna plast sivomodre barve na zahodni zunanji steni tretjega nadstropja jugovzhodnega stopa ob stiku s streho južnega trakta.

edini tako obsežni in zgodnji dokumentirani primer fasadne poslikave v slovenskem prostoru, ki že nakazuje usmeritev proti baročnemu iluzionizmu.²⁶⁰

Medtem ko so zunanje fasade spremenili predvsem z uporabo barve, so v podobo notranjega grajskega dvorišča posegli bistveno bolj radikalno. Tam so na vzhodni, južni in zahodni strani pred starejšimi stavbnimi trakti zgradili enotno oblikovane dvonadstropne hodnike, ki so v pritličju križno obokani in odprti z arkadami, v nadstropjih pa ravno stropi, zaprti in predrti z renesančno oblikovanimi pravokotnimi kamnitimi okenskimi okviri s profiliranimi prekladami in policami. Arkadne loke in oboke v pritličju so oprli na vitke kamnite klesane sople z rahlo posnetimi robovi in renesančno profiliranimi kapiteli, ki so oblikovani podobno kot podboja sočasnega zunanjega glavnega grajskega portala.²⁶¹ Ob zahodnem traktu so nivo tal arkadnega hodnika malce dvignili nad nivo dvorišča in ga prilagodili talnemu nivoju prostorov v pritličju tega trakta.²⁶² Na jugozahodnem vogalu dvorišča, na lokaciji nekdanjega visokega bergfrida, so ob novih hodnikih postavili udobno zaprto stopnišče na talni ploski v obliki kljuke, ki je verjetno nadomestilo starejše stopnišče iz zgodnjega 16. stoletja v trikotnem južnem delu zahodnega trakta.²⁶³ Dimenzije stopnišča s širokimi stopniščnimi ramami kažejo, da je nastalo že v skladu z novimi arhitekturnimi usmeritvami, ki so razvojno pot kmalu pripeljale do velikih baročnih reprezentativnih stopnišč, kakšna srečamo na bližnjih gradovih Brežice, Podčetrtek ali Slovenska Bistrica. Stopnišče je

²⁶⁰ Rustikalna poslikava zunanjsčine gradu Rajhenburg je dobro primerljiva s sivozeleno rustikalno poslikavo iz 16. stoletja, ki prekriva vse fasade notranjega dvorišča gradu Đurdevac na Hrvaškem. Prim. Miletić, *Plemički gradovi kontinentalne Hrvatske*, str. 217–218. Okoli leta 1600 so z dekorativno sivomodro arhitekturno poslikavo fasad poudarili tudi zunanjsčino bližnjega gradu Sevnica, vendar pa tam poslikave niso zajele celotne površine, ampak so se omejele le na posamezne naslikane elemente, s katerimi so dopolnili obstoječi raster okenskih odprtín. Sevniki grad je med letoma okoli 1596 in okoli 1617, torej približno sočasno s prenovo Rajhenburga, prenovil Inocenc Moscon (ok. 1545 – po 1618), ki je grad kupil od salzburške nadškofije.

²⁶¹ Podobno oblikovani vitki kamniti slopi s še v poznogotski tradiciji posnetimi vogali so ohranjeni tudi v pritličju arkadnih hodnikov gradu Brežice iz okoli leta 1590 in v pritličju arkadnih hodnikov gradu Sevnica iz okoli leta 1600. Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 26 (op. 21), 119. Na sevniskem gradu so hodniki v nadstropjih podobno kot na Rajhenburgu deloma zaprti in predrti z renesančno oblikovanimi okni. Ob vhodnem traktu ni hodnikov, tako kot sprva tudi ne na Rajhenburgu.

²⁶² V poznem 19. stoletju so nivo tal zahodnega arkadnega hodnika še malce povišali do sedanjega nivoja. Pred tem se je talni nivo od severa proti jugu postopno stopničasto dvigal.

²⁶³ Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 151. Po gradnji novega stopnišča so domnevno starejše stopnišče v južnem delu zahodnega trakta odstranili skupaj s predelno steno in prostor v pritličju opremili z banjastim obokom s sosvodnicami. Ta obok so odstranili med zadnjo prenovo gradu leta 2011.

*Renesančni glavni grajski portal z grbom rodovine Gall pl. Gallenstein (levo) (foto: Igor Sapač, 2005).
Glavni grajski portal med letoma 1881 in 1889 (desno) (Kaj delajo trapisti, str. 181).*

Leta 2011 na zunanjsčini valjastega stolpa v vrhnjem delu odkrita rustikalna arhitekturna poslikava iz zgodnjega 17. stoletja (levo) in kamniti renesančni okenski okviri iz zgodnjega 17. stoletja v prvem in drugem nadstropju valjastega stolpa (foto: Igor Sapač, 2011).

Zunanjščina (levo) in notranjščina (desno) stopnišča na jugozahodnem vogalu dvorišča iz zgodnjega 17. stoletja (Fototeka MĀO, okoli 2005; Igor Sapač, 2012).

nastalo kot dodatek k hodnikom in je zato izstopilo iz njihove linije. Prostor med jugovzhodno steno stopnišča in hodnikom vzhodnega trakta je bil sprva nezapolnjen. Na zunanji strani jugovzhodne stene stopnišča v pritličju so vzdali polkrožno luneto, domnevno vzeto iz takrat odstranjenega romanskega glavnega grajskega portala. Zaradi gradnje dvoriščnih hodnikov in stopnišča so nad južnim stavbnim traktom postavili novo strešno konstrukcijo in jo prekrili z opečno kritino.²⁶⁴ Nad vzhodnim traktom in verjetno tudi nad zahodnim traktom so ohranili staro strešno konstrukcijo iz prve tretjine 16. stoletja ter jo samo podaljšali nad nove hodnike. Najpozneje v tistem obdobju je grajska stavba dobila enotno opečno streho. Severni trakt so na dvoriščni strani morda šele v tej stavbni fazi malce nadzidali, da je dosegel višino vzhodnega in zahodnega trakta, in ga na novo zastrešili. Hkrati so preoblikovali okenske odprtine v nadstropjih tega trakta, ki so dobile nove pravokotne kamnite okvire in se tako prilagodile okenskim odprtina v nadstropjih novih hodnikov drugih treh traktov.²⁶⁵ Tesno polžasto stopnišče ob severozahodnem vogalu dvorišča so nadomestili z udobnejšim večramnim stopniščem, ohranjenim še sedaj, ki je povežalo različne talne nivoje severnega trakta in novih dvoriščnih hodnikov ob zahodnem traktu. Od starega polžastega stopnišča se je ohranil le njegov spodnji del, skrit pod novimi stopnicami. V sklopu predelave stopnišča in gradnje novega hodnika ob zahodnem traktu so vzhodno steno romanske

severozahodne stolpate stavbe v obeh nadstropjih na dvoriščni strani stanjšali in tako omogočili, da novi hodnik ob zahodnem traktu poteka v ravni črti do novega stopnišča. Zaradi gradnje novih dvoriščnih hodnikov so zazidali okna s poznogotskimi okviri, ki so jih v vrhni etaži ponovno odkrili leta 2011.

Ključni oblikovni element nove podobe notranjega grajskega dvorišča so bile elegantne renesančne oziroma manieristične temnomodro-sive arhitekturne poslikave na zunanjščini novih hodnikov in stopnišča. S poslikavami so bistveno dopolnili sicer dokaj utilitarno oblikovane grajene elemente in na dvorišču ustvarili kakovosten celovit ambient, ki ga v prejšnjih obdobjih grad še ni premogel. Med arkadnimi loki v pritličju in okni v nadstropju so naslikali ograje z renesančnimi balustri in z njimi poskušali poenotiti videz sicer malce različnih nivojev oken hodnikov.²⁶⁶ Višina naslikane profilirane police nad balustri na zahodni dvoriščni fasadi ni bila povsem usklajena z višino kamnitih okenskih polic.²⁶⁷ Na stopniščnem izzidku so naslikali poševno potekajoče balustradne ograje, navezane na naslikane nosilne stebre oziroma slope. Kombinacija naslikanih elementov in pravih okenskih okvirov na stopniščnem izzidku je kazala že na manieristične vplive. Arhitekturne elemente so ponazorili z belo barvo, prazne prostore pa s temnomodro-sivo.²⁶⁸

²⁶⁴ Nekaj opečnih strešnikov iz 17. stoletja na strehi južnega trakta se je ohranilo do zadnje prenove leta 2011, ko so jih neodgovorno odstranili in zavrgli.

²⁶⁵ Okenske odprtine na dvoriščni strani severnega trakta je pozneje deloma prekril prislonjeni severni arkadni hodnik.

²⁶⁶ Podobno oblikovani renesančni balustri so v kamniti izvedbi okoli leta 1560 nastali na arkadnem dvorišču gradu Hmeljnik, okoli leta 1565 na arkadnem dvorišču rotovža v Mariboru in okoli leta 1600 na arkadnem dvorišču gradu Žužemberk. Sedaj niso več ohranjeni.

²⁶⁷ Med rekonstrukcijo dvoriščnih arhitekturnih poslikav so to korigirali.

²⁶⁸ Med raziskavami leta 2011 so odkrili ostanek prvotne poslikave, ki ga je pozneje prekrilo nasutje nad obokom mlajše jugovzhodne povezave med stopniščnim izzidkom in hod-

Tovrstne arhitekturne poslikave so bile zlasti v drugi polovici 16. stoletja in v prvi polovici 17. stoletja v širšem prostoru zelo pogoste, a ohranile so se le redke.²⁶⁹ Poslikave na gradu Rajhenburg so med najzgodnejšimi in najboljšejnimi svoje vrste v slovenskem prostoru. Raziskovalci in restavratorji so jim zato upravičeno posvetili veliko pozornost.²⁷⁰ K celovitemu oblikovanju dvorišča je ob arhitekturnih poslikavah prispeval tudi tlak iz velikih rečnih prodnikov – mačjih glav, s katerimi so tlakovali vso izravnano površino.²⁷¹ Na vzhodni strani dvorišča so ob novem arkadnem hodniku na novo uredili tudi krono cisterne za vodo, ki sedaj ni več ohranjena. Glede na analogije smemo domnevati, da je bila kamnita krona trebušaste oblike na vrhu opremljena z umetelno oblikovanim visokim kovanim nastavkom z mehanizmom za dvigovanjem vedra.²⁷²

V zgodnjem 17. stoletju je bil grad deležen tudi nekaterih sprememb v notranjščini. V pritličju ro-

nikom vzhodnega trakta. Dobro ohranjena poslikava kaže, da je bila prvotna barva naslikanih praznih mest med arhitekturnimi členi skoraj črna. Enako barvo srečamo pri naslikani široki črti, ki na fasadi arkadnih hodnikov gradu Brežice ločuje pritličje od nadstropij.

²⁶⁹ V slovenskem prostoru je treba omeniti zlasti renesančne poslikave, ki so v rekonstruirani obliki iz zadnjih dveh desetletij ohranjene na dvoriščnih arkadnih hodnikih hiše na Glavnem trgu 1 v Celju in malce mlajše poslikave iz 17. stoletja na dvoriščnih arkadnih hodnikih gradu Slovenska Bistrica. Prim. Stopar, *Celjske impresije*, str. 71. Pred nedavnim so odkrili skromne sledove arhitekturnih poslikav z naslikanimi balustradami iz 16. stoletja na arkadnem hodniku gradu Lemberg pri Dobrni. Več tovrstnih arhitekturnih poslikav z naslikanimi balustradami ograjami je ohranjenih oziroma obnovljenih na avstrijskem Štajerskem in Koroškem, pa tudi na območju sosednjega Hrvaškega Zagorja. Značilni primeri so na arkadnem dvorišču gradu v Varaždinu, na arkadnem dvorišču rotovža v Šentvidu ob Glini, na arkadnih dvoriščih dvorcev Hallegg in Welzenegg pri Celovcu ali na okoli leta 1585 dokončanem stavbnem traktu Registraturtrakt v okviru mestnega gradu v Gradcu, ki so jih rekonstruirali leta 1918. Prim. Resch, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz*, str. 287–288.

²⁷⁰ Prim. Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 198–199.

²⁷¹ Prim. Slabe, *Raziskave*, str. 23.

²⁷² Morda so v času preureditve grajske stavbe v samostan trapistov po letu 1881 po vzoru prvotnega visokega kovanega nastavka oblikovali nov visok zidan stebri nastavek s piramidasto streho. Podoben kovani nastavek iz okoli leta 1600 je bil do okoli leta 1960 ohranjen na dvorišču bližnjega gradu Sevnica. Bil je prekrit s kovinsko uvito stožčasto streho in opremljen z ročnim kolesom za dvigovanje vode iz cisterne. Prim. Sapač, *Stavbni razvoj gradu Sevnica*. Zelo verjetno je podoben nastavek stal tudi nad kamnito krono na notranjem dvorišču bližnjega brežiškega gradu. Sedaj so v slovenskem prostoru iz 16. in 17. stoletja ohranjeni le še umetelni kovani nastavki kamnitih kron vodnjakov iz gradov Vurberk, Velika Nedelja in Ormož. Prim. Pezdíček, *Kovani nastavki vodnjakov*, str. 67–75. Izpričana renesančna kovana nastavka kron vodnjakov na gradu Ptuj in v dvorcu Ravno polje nista več ohranjena. Še sta ohranjena bogato oblikovana baročna kovana nastavka iz 18. stoletja, ki sta sprva krasila veliko zunanje dvorišče mestnega gradu v Mariboru in krono vodnjaka gradu Fužine v Ljubljani. Za pregled kovanih nastavkov kamnitih kron vodnjakov na Slovenskem prim. Horvat, *Sto vodnjakov*.

manske severozahodne stolpaste stavbe so ravni leseni strop nadomestili z mogočnim banjastim obokom iz lehnjaka.²⁷³ Zaradi novega oboka so zazidali polkrožno sklenjeni portal v južni steni in okno na vzhodni steni. Najbrž so takrat zazidali tudi obe romanski ozki svetlobni lini na zahodni steni. Hkrati so verjetno zgradili tudi banjasti obok s tremi pari sosvodnic v prostoru nad gotsko kapelo v jugovzhodnem stolpu in pri tem odstranili široki dvoetažni pomol na vzhodni fasadi. Morda so že v tistem obdobju grad opremili z novim stavbnim pohištvom, zlasti s kasetiranimi vrati med posameznimi sobanami v nadstropjih in novimi zaprtimi dvoriščnimi hodniki.²⁷⁴

Na severni strani grajske stavbe so morda že v zgodnjem 17. stoletju čez obrambni jarek do glavnega portala v severozahodni stranici obzidja obora kot nadomestilo za starejši leseni mostovž zgradili udoben širok zidani most, katerega talni nivo je prilagojen nivoju poznorenesančnega glavnega grajskega portala. Natančna datacija mostu je zaradi pomanjkanja pisnih virov otežena. Njegovega natančnejšega časa nastanka niso pojasnile niti arheološke raziskave, izvedene v letih 2011 in 2012. Glede na konstrukcijske značilnosti je vsekakor nastal v 17. ali 18. stoletju.²⁷⁵ Gre za triločni kamniti most, zgrajen predvsem iz manjših lomljencev, ki se na južni strani navezuje na zidovje obrambnega obora, na severu pa na kamnito zidano kontraskarpo obrambnega jarka. Severna loka mostu sta širša, kar kaže, da bi mogel na lokaciji ožjega južnega loka sprva obstajati lesen dvizni most.

Verjetno so v zgodnjem 17. stoletju začeli urejati tudi manjši parterno zasnovani vrt na severni strani obrambnega jarka, pa tudi večji parterni vrt na ravnici nad grajskim kompleksom. Tako velike grajske stavbe s pomembno rezidenčno funkcijo si v tistem obdobju brez ustreznega vrta pač nikakor ni

²⁷³ Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 138. Zaradi gradnje oboka so na notranji strani obzidali severno in južno steno ter tako ustvarili ležišče za novi obok. Obzidava južne stene je deloma zakrila ostenje portala na južni strani vzhodne dvoriščne stene.

²⁷⁴ Kasetirana vrata, sedaj nadomeščena s slabimi posnetki, kažejo fotografije v samostan trapistov preurejenega gradu iz obdobja med svetovnjima vojnima, ki jih hrani Valvasorjeva knjižnica Krško.

²⁷⁵ Jože Curk meni, da je most nastal v prvi polovici 18. stoletja. Curk, *Brestanica*, str. 133. Glede na način gradnje je takšna datacija vsekakor mogoča. Most je nedvomno stal pred letom 1807, ko je že označen na mapnem načrtu porečja Save Franza Scherowitza (Žerovca) (ARS, AS 1068, Zbirka načrtov, t. e. 2/97), oziroma pred letom 1825, ko je označen v mapi franciscejskega katastra. V okviru grajske dediščine v Sloveniji je most primerljiv z dvoločnim mostom pred vhodnim stolpom gradu v Ribnici iz 17. stoletja in z nekdanjim dvoločnim mostom pred glavnim vhodom gradu Luknja pri Novem mestu iz 18. stoletja, nekoliko manj pa z večločnim mostom pred glavnim vhodom gradu Mokrice iz 19. stoletja.

bilo mogoče zamisliti. Vrt je nastal na višji legi kakor grajska stavba, kar je sicer malce nenavadno, a nikakor ne povsem izjemno.²⁷⁶

Po temeljiti prenovi v zgodnjem 17. stoletju grajska stavba, podobno kot bližnji sevniški grad, v 17. stoletju pa tudi pozneje ni bila več deležna sprememb, ki bi pomembneje spremenile njeno podobo in značilno drobno strukturo.

Prezidava in povečanje Turna v 17. stoletju

Po izumrtju rodovine Rajhenburških leta 1570 je Turn pripadel Langenmantlom, za njimi pa so ga med letoma 1643 in 1697 imeli Reisingi.²⁷⁷ Prvotno romansko stolpasto poslopje so najverjetneje okoli leta 1600 v nadstropjih opremili z novimi renesančno profiliranimi pravokotnimi okenskimi okviri, podobnimi, kot so približno sočasno nastali tudi na zgornjem gradu. Sedaj so ohranjeni le še okviri na južni dvoriščni fasadi. Pozneje so predelali jugovzhodni vogalni stolpič, tako da so v notranjščini njegovi zgornji dve etaži združili in tam na novo uredili grajsko kapelo; to so opremili z banjastim obokom s parom sosvodnic, na zunanjščini pa poudarili s strešnim stolpičem z baročno čebulasto streho, ki jo kaže Vischerjeva upodobitev iz okoli leta 1685 in ki glede na slogovne značilnosti ni mogla nastati pred sredino 17. stoletja.²⁷⁸ Tako je na območju rajhenburškega grajskega kompleksa poleg romanske in gotske grajske kapele nastala še baročna.

Med začetkom 17. stoletja in časom nastanka Vischerjeve upodobitve okoli leta 1685 so na lokaciji starejšega dvorišnega obzidja postopno zgradili tri enonadstropne stranske trakke, ki so se med seboj stikali le z vogali, tako da je bil južni trakt pomaknjen naprej. Zahodni trakt je bil že prvotno enako visok kot sedaj, vzhodni trakt pa je bil okoli 1,5 metra nižji.²⁷⁹ Po mnenju Jožeta Curka so najprej zgradili vzhodni trakt, nato zahodni trakt, na koncu pa še vezni južni trakt, ki je bil sprva morda opremljen s polkrožno zaključenim prehodom proti Savi.²⁸⁰ Zahodni trakt so s severovzhodnim vogalom prislonili na jugozahodni vogal prvotnega romanskega stolpastega poslopja, vzhodni trakt pa na spodnji del južne stene jugovzhodnega vogalnega stolpiča. Z opisanimi posegi je prvotni stolpasti dvor dokončno dobil razgibano po-

dobo dvorca s štirimi različnimi trakti, razporejenimi okoli majhnega notranjega dvorišča.²⁸¹

Po potresih v letih 1691 in 1695, ki sta dvorec precej razmajala, da menda nekaj časa ni bil primeren za bivanje,²⁸² so ga obnovili, a pri tem njegove podobe niso spremenili, saj upodobitve iz 18. stoletja kažejo enako obliko kot Vischerjeva upodobitev. Najverjetneje so med obnovo zgolj utrdili razpokane stene, sanirali streho, uredili nekatere nove okenske in vratne odprtine ter namestili nekatere nove stropne konstrukcije.

Gradbeni posegi na gradu Rajhenburg v obdobju baroka

V drugi polovici 17. stoletja in v 18. stoletju je grad na pomolu doživel več manj obsežnih gradbenih posegov. V tistem obdobju so se njegovi lastniki dokaj hitro menjavali. Leta 1624 je pripadel Janezu Jakobu grofu Attemsju Svetokriškemu (1598–1670), ki ga je bil takrat dedoval po ženi Ani Katarini, roj. Gall pl. Gallenstein († 1624). Po smrti prve žene se je znova poročil in na gradu stalno živel do leta 1637, ko ga je prodal in se z družino odselil na takrat kupljeni renesančni dvorec Plešivec (Tanzenberg) blizu Celovca. Rajhenburg je od leta 1639 imel Vid Jakob baron Moscon, sočasno lastnik dvorca Polhov Gradec, nato od leta 1653 njegov brat Jošt Jožef s Sevnice, od okoli leta 1680 Peter baron Curti, od leta 1697 pa avstrijski vojskovodja Hannibal grof Heister († 1719), brat znamenitega generala, maršala in graditelja reprezentativnega baročnega dvorca Kirchberg ob Rabi Sigberta grofa Heisterja (1646–1718).²⁸³ Morda so že v drugi polovici 17. stoletja do parapetne višine z notranje strani znižali obzidje obora pred glavnim vhodom v grad in adaptirali most čez obrambni jarek. Hkrati so odstranili portal v obzidju obora na koncu mostu. Morda so že takrat zahodni del obora zapolnili s pomožnim poslopjem na trikotni talni ploskvi, ki so ga prislonili na severni ščitni zid in na severoz-

²⁷⁶ Podobno situacijo iz 17. stoletja moremo denimo srečati pri gradu Herberstein na avstrijskem Štajerskem.

²⁷⁷ Glej prispevek Dejana Zdravca v tej publikaciji. Prim. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258; Curk, Brestanica, str. 129; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 350; Zdravec, Postavitev in postavljaivec, str. 110.

²⁷⁸ Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*; Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae. Faksimilirana izdaja listov s slovenskimi motivi*, št. 8, str. 53.

²⁷⁹ Curk, Brestanica, str. 131, 133.

²⁸⁰ Prav tam, str. 133.

²⁸¹ Približno sočasno je tudi prvotni srednjeveški dvor v bližnji Sevnici dobil značaj novoveškega trškega dvorca. Domnevno srednjeveško stavbo so razširili, preoblikovali in ji na obrečni strani prizidali stranski trakt. Podobno kot pri Turnu v Brestanici so tudi v Sevnici gradbena dela izvajali postopno. Na to kažeta dvorišni konzolni pomol z vklesano letnico 1613 in glavni portal z letnico 1664. Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 129; Sapač, Stavbni razvoj gradu Sevnica, str. 15 sl.

²⁸² Glej prispevek Dejana Zdravca v tej publikaciji. Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 139.

²⁸³ *Kaj delajo trapisti*, str. 139–140; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 257; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 96. Prim. Schmidt-Brentano, *Kaiserliche und k.k. Generale*; Woisetschlager in Krenn, *Steiermark (Dehio-Handbuch)*, str. 221–222. Glej tudi prispevek Lidije Slana v tej številki Kronike. Hannibal Heister je leta 1697 kupil tudi dvorec Turn in ga obdržal do leta 1704. S tem v zvezi glej prispevek Dejana Zdravca v tej publikaciji.

Renesančni okenski okviri na južni fasadi prvotnega romanskega stolpastega poslopja Turna (foto: Igor Sapač, 2012).

Arkadni hodniki ob severnem grajskem traktu (foto: Igor Sapač, 2012).

hodno obzidje obora.²⁸⁴ Na notranjem grajskem dvorišču so izzidali jugovzhodni vogalni del med jugovzhodno steno stopnišča in hodnikom ob vzhodnem traktu. Pri tem so v nadstropjih podrli staro steno vzhodnega konca hodnika južnega trakta iz zgodnjega 17. stoletja. Novi vstavki so oblikovali po vzoru starejših hodnikov. Vanj so na dvoriščni

²⁸⁴ Stavba je označena na mapnem načrtu porečja Save Franza Scherowitza (Žerovca) iz leta 1807 in v mapi franciscjskega katastra iz leta 1825. Propadla je pred letom 1888, saj jo takrat posneta fotografija ne kaže več. Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 149. Verjetno je bila to pritlična stavba, ki je glede na lokacijo ob grajskem portalu rabila za hlev.

fasadi vzdali stara okenska okvira iz porušenega dela stene. Nova obočna konstrukcija je zakrila ostanek temne sivo-modre arhitekturne poslikave nad pritličnim arkadnim lokom stare stene. Z vstavkom so zagotovili streho nad stopniščem v klet južnega trakta. Verjetno so hkrati z dvorišča v pritličje južnega trakta oziroma v prostor nekdanje velike romanske dvorane skozi romansko severno steno prebili širok polkrožno sklenjen prehod; njegovo ostenje so deloma sestavili iz kosov sočasno do polovice odstranjenega sosednjega poznogotskega portala s paličasto razčlenjenim ostenjem iz prve tre-

Stik dveh arkadnih slopov iz dveh razvojnih faz ob severovzhodnem vogalu notranjega grajskega dvorišča (levo) (foto: Igor Sapač, 2011). Bogato poznogotsko profilirano okensko ostenje, vzidano kot spolija v ostenju prehoda v prostor, ki je nastal v višini obočne konstrukcije romanske grajske kapele po njenem uničenju (desno) (foto: Igor Sapač, 2011).

tjine 16. stoletja. Prehod so opremili z velikimi lesenimi dvokrilnimi vrati, ki so se odpirala navzven. Nekdanjo reprezentativno romansko dvorano so brez bistvenih gradbenih sprememb preuredili v hlev za konje.²⁸⁵ Hkrati z novim vogalnim vstavkom so na dvoriščnih fasadah z beležem prekrili zbledelo in v tistem obdobju že zastarelo renesančno arhitekturno poslikavo z balustradnimi ograjami ter jo nadomestili s preprosto novo fasadno poslikavo, ki se je omejila na opečno rdeč šivan vogal na stopniščnem izzidku in na debelo ravno črto med prvim in drugim nadstropjem.²⁸⁶ Malo za opisanimi posegi so na dvorišču zgradili še nov dvanadstropni arkadni hodnik, ki so ga naslonili na dvoriščno fasado severnega trakta. Zaradi novega hodnika so zazidali večji del odprtih v nadstropjih dvoriščne stene severnega trakta, ob stiku s hod-

nikoma vzhodnega in zahodnega trakta pa so prebili štiri široke arkadne odprtine. V pritličju so končna arkadna slopa novega hodnika prislonili na starejša slopa vzhodnega in zahodnega arkadnega hodnika. Novi hodnik so v nadstropjih opremili z arkadami na kamnitih slopih, ki so za polovico ožje od širokih arkad v pritličju.

Leta 1714 je grad in gospostvo kupil Ignac Marija grof Attems (1652–1732).²⁸⁷ V lasti njegovih potomcev je oboje ostalo do leta 1802.²⁸⁸ Okoli leta 1718/1719 je grad upodobil Franz Ignaz Flurer (1688–1742) v okviru serije oljnih slik skupaj z gradovi Brežice, Podčetrtek, Hartenštajn in dvorcem Štatenberk, ki so bili vsi v lasti Ignaca Marije grofa Attemsa.²⁸⁹ Natančna Flurerjeva upodobitev kaže, da so grad po nastanku Vischerjeve upodo-

²⁸⁵ Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 140.

²⁸⁶ Ostanke te skromne poslikave so na stopniščnem izzidku in na zahodnem traktu odkrili in po nepotrebnem prezentirali leta 2012. Podobno poslikavo iz časa okoli sredine 17. stoletja so leta 2008 odkrili in prezentirali na zunanjsčini gradu Hompoš pri Mariboru. Prim. Berčič, *Fakulteta za kmetijstvo in biosistemske vede*. Primerljiva arhitekturna poslikava v sivem tonu iz okoli leta 1670 je še vidna na zunanjsčini severnega trakta dvorca Ravno polje pri Ptujju.

²⁸⁷ Zadavec, Postavitev in postavljavec, str. 109–110.

²⁸⁸ Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 663; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 257; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 96. Glej tudi prispevek Lidije Slana v tej publikaciji.

²⁸⁹ Oljno sliko z upodobitvijo gradu Rajhenburg hrani Narodni muzej v Ljubljani. Za podatek o času nastanka upodobitve se zahvaljujem kolegu dr. Ferdu Šerbelju. Prim. Šerbelj, *Mecen in njegov slikar*, str. 30. Flurer je grad Rajhenburg upodobil iz drugačnega gledišča kakor Vischer.

Velik polkrožno sklenjeni prehod v sedanjem pritličju severne stene romanskega palacija, prebit ob nekdanjem ožjem poznogotstem portalu. (foto: Igor Sapač, 2011 in 2012).

bitve iz okoli leta 1685 prenovili.²⁹⁰ Najverjetneje se je to zgodilo zaradi potresov v letih 1691 in 1695, ki sta precej prizadela tudi dvorec Turn.²⁹¹ Na Flurerjevi upodobitvi nista več vidna konzolna pomola na južni fasadi južnega trakta in jugovzhodnega stolpa v sedanjem prvem nadstropju, ki ju Vischerjeva upodobitev še kaže.²⁹² Južna fasada je med tem dobila v pravilnem rastru razvrščena velika pravokotna okna, ki so ostala do zadnje preнове gradu leta 2012, ko so zazidali okna v prvem in drugem nadstropju jugovzhodnega stolpa. Odstranitev pomolov med letoma okoli 1685 in 1719 kaže, da so v tistem obdobju v notranjščini jugovzhod-

nega stolpa opustili romansko grajsko kapelo. Zgolj ugibati moremo, ali se je to zgodilo zaradi potresne škode ali zaradi želje po baročnem preoblikovanju gradu, izhajajoče iz spremenjenega okusa. Bolj verjetna se zdi prva možnost, čeprav morda v kombinaciji z drugo. Grad v tistem obdobju ni bil pomembna reprezentativna rezidenca. Parcialno baročno preurejanje posameznih prostorov nikakor ni zadostovalo za spremembo temeljnega značaja romansko-renesančne podobe grajske stavbe. Še najbolj verjetno se zdi, da je potresna škoda lastnika prisilila, da je na najbolj ekonomičen, a dovolj dostojen in sodoben način poskrbel za sanacijo najbolj poškodovanih stavbnih delov, da je grad mogel še naprej opravljati vlogo upravnega središča pomembnega zemljiškega gospostva. Pri tem nikakor ni bila prisotna želja po velikopotezni preobrazbi gradu v baročno rezidenco. Vsi izvedeni gradbeni posegi so imeli dokaj utilitarni značaj. Tako so v romanski kapeli, ki je v obdobju, ko grad ni imel pomembne rezidenčne funkcije, dokončno izgubila svoj pomen, odstranili križne oboke in prostor predelili na dve etaži. Nova prostora so oblikovali povsem utilitarno z ravnima ometanima stropoma in z izravnanimi pobeljenimi stenskimi površinami, pod katerimi so zakrili ostanke bogate romanske členitve sten bivše kapele. Na mestu odstranjene apside, poznogot-

²⁹⁰ Vischer, *Topographia Ducatus Stirie*; Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae. Faksimilirana izdaja listov s slovenskimi motivi*, št. 8, str. 53.

²⁹¹ Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 139. Glej tudi prispevek Dejana Zadravca v tej publikaciji.

²⁹² Vischerjeva upodobitev je malce netočna, saj je bil eden od obeh upodobljenih pomolov verjetno na vzhodni fasadi jugovzhodnega stolpa in je predstavljal romansko apsidno kapele. Vsekakor pa je obstajal vsaj en pomol na južni fasadi jugovzhodnega stolpa; do leta 2012 je bila ob jugozahodnem pilastru v notranjščini romanske kapele dobro razvidna sled sekundarno zazidane odprtine iz poromanskega obdobja v obliki ometanega zahodnega ostenja pravokotno v južni zid vrezanega prehoda. Očitno je bila tu odprtina fasadnega pomola iz prve tretjine 16. stoletja, ki so ga odstranili pred nastankom Flurerjeve upodobitve. Odprtino so zazidali z mešanico kamna in opeke.

Preprosta baročna štukatura v drugem nadstropju južnega grajskega trakta (foto: Igor Sapač, 2012).

skega konzolnega pomola na zahodnem koncu južne stene in romanskega okenca v vzhodnem delu južne stene so uredili velika pravokotna okna s povsem utilitarno oblikovanimi nečlenjenimi kamnitimi okviri. Enako oblikovana okna so sočasno namestili tudi v obeh nadstropjih južne fasade sosednega južnega trakta in na vzhodni fasadi vzhodnega trakta. Pri tem so odstranili stare bogato razčlenjene poznogotske okenske okvire s kamnitimi križi in njihove ostanke uporabili kot spolije pri predelavah zidovja v tem delu gradu.²⁹³ Sočasno so v obeh nadstropjih južnega trakta sanirali lesene stropne konstrukcije in jih ometali. Strope so okrasili s preprosto štukaturno dekoracijo, ki z značilnim oblikovanjem kaže, da je nastala v poznem 17. stoletju ali najpozneje v zgodnjem 18. stoletju.²⁹⁴ Prenov-

ljene prostore so zelo verjetno opremili z novimi lončenimi pečmi. O tem pričata še sedaj ohranjena baročna dimnika južnega trakta. Našteta gradbena dela so zelo verjetno izvedli pred letom 1714, ko je bil grad v lasti Hannibala grofa Heisterja, in ne šele zatem, ko je grad prešel v last Ignaca Marije grofa Attemsa; malo verjetno se zdi, da bi bil ta premožni razgledani ljubitelj umetnosti in arhitekture dopustil izvedbo tako skrajno utilitarnih in brezčutnih gradbenih posegov, pa čeprav Rajhenburga ni nameraval uporabljati kot rezidenco, saj je v bližini že premožgel udobnejše grajske stavbe Brežice, Podčetrtek in Štatenberk. Iz sicer skromnih razpoložljivih arhivskih virov ni razvidno, da bi Ignac Marija grof Attems grad gradbeno spreminjal, čeprav je bilo zanj značilno, da se je takoj z veliko vnemo lotil gradbenih del, ko je pridobil kakšno novo grajsko stavbo.²⁹⁵ Na Rajhenburgu se je očitno lotil le obnove gospodarstva.

Pod Attemsi je grad nekaj vidnejših sprememb očitno doživel šele v poznem 18. stoletju. Risba oskrbnika Janeza Mihaela Schrama iz leta 1766 kaže enako zunanjo podobo gradu kot starejša Flurerjeva upodobitev.²⁹⁶ Ta podoba se tudi pozneje do leta 2012 ni bistveno spremenila. Prenova grajske stavbe se je v obdobju iztekajočega se baroka omejila le na notranje prostore. V knjigi o samostanu tra-

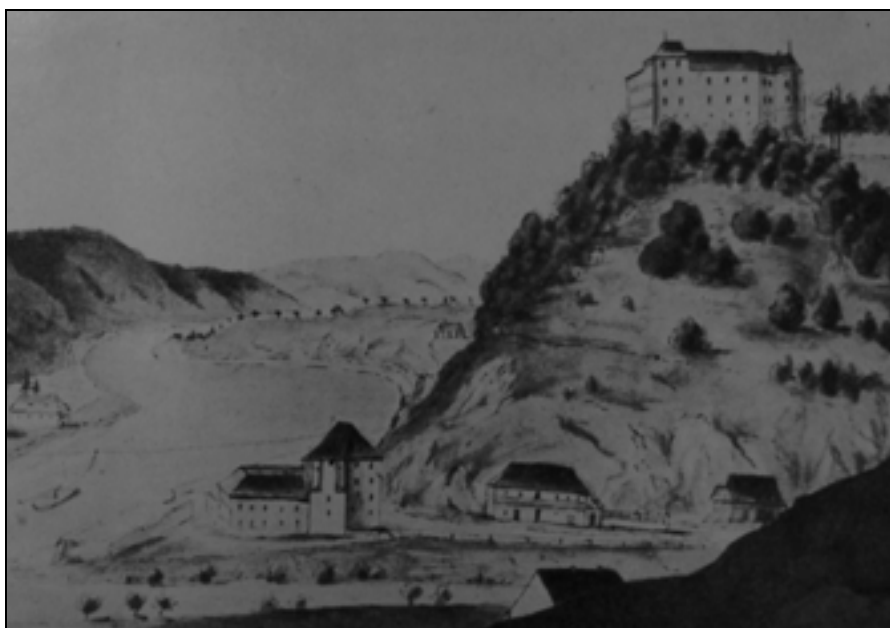
²⁹³ Leta 2011 so v južnem in vzhodnem delu gradu odkrili več ostankov kakovostnih kamnitih poznogotskih okenskih okvirov, vzdanih kot spolije. Ostanek bogato paličasto razčlenjenega poznogotskega okenskega ostenja je bil kot spolija vzdan tudi v južno ostenje prehoda v drugem nadstropju med južnim traktom in jugovzhodnim stolpom. Med obnovo romanske kapele so spolijo vzeli iz stene, prehod pa zazidali.

²⁹⁴ Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 146. Dokaj skromne štukature so v štirih prostorih v obeh nadstropjih južnega trakta. V prvem nadstropju je v večjem vzhodnem prostoru masiven profiliran okvir z osrednjim okroglim poljem in s štirimi vogalnimi polji. V manjšem sosednjem zahodnem prostoru je večje pravokotno polje s polkrožnima zaključkom. Polje obdajata biserna niza. V drugem nadstropju je v večjem vzhodnem prostoru masiven plastičen štuk v obliki četverolista z okroglim vencem iz listov na sredini in s štirimi majhnimi rozetami ob vogalih. V manjšem sosednjem prostoru je pravokotni okvir s pošeavno prizrezanimi vogali z

motivom preslice in podvojene bisernice.

²⁹⁵ Prim. SI ZAC/1306 (Gosposočina Rajhenburg). Ohranjena sta le dva protokola zaščitnih pisem iz obdobja med letoma 1709 in 1753 v dveh arhivskih škatlah.

²⁹⁶ Zadavec, Omembe slikarjev, str. 310–313.

*Rajhenburg s Turnom na akvarelu neznanega avtorja iz okoli leta 1800
(Škaler, Po poteh slovensko-brvaškega kmečkega upora 1573, str. 14).*

pistov v Rajhenburgu iz leta 1915 je zelo pretirano zapisano, da je grad pod Ferdinandom grofom Attemsom dosegel višek svoje slave in imenitnosti. Leta 1915 je bil v gradu še ohranjen napis s kronogramom: **LONGO AEVO / VIVAT FERDINANDVS / VIVAT ET ANNA / Possessores in Reichenbvrge, Thvrn, / Rann, Hartenstein, Landenberg, / Veistriz, Wvrnberg / et Pettav.**²⁹⁷ Verjetno so v zadnji četrtini 18. stoletja nastali obokani stropi v prvem nadstropju zahodnega trakta in severozahodnega stolpa, ki z značilnimi konstrukcijami kažejo na čas nastanka ob prehodu iz 18. v 19. stoletje. Zaradi novih obokov so nivo tal v drugem nadstropju dvignili za okoli 1 meter. Osnovnih značilnosti drugih prostorov v tistem obdobju niso spremenili. Več sprememb je bila deležna okolica grajske stavbe. Na severovzhodnem koncu grajskega obrambnega jarka so ob naslonitvi na most in zidovje kontraeskarpe zgradili sedaj porušeno preprosto enonadstropno podkleteno pravokotno stavbo z dvokapno streho, s preprosto belo nerazčlenjeno zunanjsčino in z obokano spodnjo kletno etažo.²⁹⁸

²⁹⁷ *Kaj delajo trapisti*, str. 140. Ferdinand Marija Ignac Jožef Tadej grof Attems (1746–1820) je bil od leta 1773 poročen z Marijo Ano, roj. baronico Gall-Gallenstein (1752–1839). Bil je sin Ignaca Marije II. grofa Attemsa (1714–1762), vnuk Franca Dizme grofa Attemsa (1688–1750) in pravnuk Ignaca Marije I. grofa Attemsa (1652–1732). (<http://www.geneall.net>)

²⁹⁸ Ostanke stavbe so razkrila rušitvena dela v vzhodnem delu grajskega jarka leta 2011. Pokazalo se je, da je bil banjasti obok kletne etaže stavbe naslonjen na starejše zidovje kontraeskarpe, ki so jo med gradnjo stavbe očitno uporabili kot temelj severne stene. Banjasti obok je potekal v smeri vzhod-zahod in je bil opremljen s tremi pari sosvodnic.

Južno od nje so južni del izravnane jarka po celotni širini zapolnili z daljšo nizko pravokotno stavbo, ki je najbrž rabila za gospodarske potrebe in ki je sedaj prav tako porušena.²⁹⁹ Zahodno od te stavbe so na višji terasi preuredili majhni parterni grajski vrt v radialno urejen vrtni nasad in ob njegovem severnem robu zgradili značilno manjšo oranžerijo z zastekljeno poševno postavljeno južno stranjo.³⁰⁰ Tudi vrt in oranžerija sedaj nista več ohranjena. Na slemenu pomola zahodno nad grajsko stavbo so preuredili domnevni starejši vrt iz 17. stoletja.³⁰¹ Načrt

Stavba je že označena na mapnem načrtu porečja Save Franca Scherowitza (Žerovca) iz leta 1807 (ARS, AS 1068, Zbirka načrtov). Njeno podobo kaže fotografija iz okoli leta 1888, objavljena v: *Kaj delajo trapisti*, str. 149.

²⁹⁹ Stavba je označena na mapnem načrtu porečja Save Franca Scherowitza (Žerovca) iz leta 1807 in v mapi franciscjskega katastra leta 1825. Kaže jo tudi upodobitev v Stari Kaiserjevi suiti iz okoli leta 1830. To je bila dolga nizka stavba z dvokapno streho. Prim. Kaiser, *Lithographirte Ansichten*; Kaiser, *Litografirane podobe*, št. 5 a, str. 29. Odstranili so jo pred letom 1888, saj je takrat posneta fotografija več ne kaže. Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 149. Med odpiranjem jarka leta 2012 njenih ostankov niso odkrili. Morda je bila to le lesena stavba, ki so jo uporabljali kot hlev v povezavi s prostorom nekdanjega obrambnega jarka, ki so ga izravnali podobno kot pred gradom v Slovenski Bistrici.

³⁰⁰ Vrt in oranžerija sta označena na Scherowitzovem načrtu iz leta 1807 in v mapi franciscjskega katastra. Oranžerijo kaže tudi Kaiserjeva upodobitev iz okoli leta 1830. Podobno zasnovane oranžerije so v tistem obdobju imele številne grajske stavbe na Štajerskem. Vsaj deloma so se tovrstni stavbe ohranile ob dvorcih Trebnik v Slovenskih Konjicah in Dornava ter v kompleksu gradu Velenje.

³⁰¹ Na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja vrt na tej lokaciji sicer ni označen, a zaradi majhnega merila tega ni mogoče smatrati kot dokaz, da pred poznim 18. stoletjem tam ni bilo ničesar.

Franza Scherowitza iz leta 1807 tam kaže skupaj dva vrtova pravokotne oblike; manjši vzhodni je bil morda okrasni, večji zahodni pa morda zelenjavni. Na južni strani je že takrat stalo nizko daljše gospodarsko poslopje, ki je v zelo predelani in povečani obliki ohranjeno še sedaj.³⁰² V 18. stoletju se je začel razvijati tudi kompleks pristave severozahodno od grajskega pomola. Do leta 1825 so tam okoli večjega dvorišča zrasla štiri različna poslopja.³⁰³

Baročna prezidava dvorca Turn v poznem 18. stoletju

Leta 1721 je Turn sedem let za gornjim gradom kupil Ignac Marija grof Attems in posest znova združil.³⁰⁴ Grajski stavbi sta imeli nato do konca 19. stoletja iste lastnike.³⁰⁵ Okoli leta 1718/1719 izdelana upodobitev Franca Ignaca Flurerja kaže v glavnem enako situacijo kot starejša Vischerjeva upodobitev iz okoli leta 1685. Podobna je tudi situacija na upodobitvi Janeza Mihaela Schrama iz leta 1766, ki kaže, da je bil zahodni trakt na dvoriščni strani v nadstropju opremljen s pokritim lesenim hodnikom. Stavba je bila v tistem obdobju pokrita z leseno skodlasto streho. Med letoma 1719 in 1766 je vogalni stolpič s kapelo izgubil strešni stolpič.³⁰⁶ Okoli leta 1800 je nastala akvarelirana risba neznanega avtorja, ki kaže precej spremenjeno podobo dvorca.³⁰⁷ Spremenjena situacija je razvidna tudi na mapnem načrtu porečja Save Franza Scherowitza iz leta 1807 in v mapi franciscejskega katastra iz leta 1825. Očitno so med letom 1766 in zgodnjim 19. stoletjem, ko je bil dvorec v lasti Ferdinanda grofa Attemsa (1746–1820), malce nadzidali vzhodni

trakt in ga podaljšali do črte južne fasade južnega trakta. Hkrati so proti jugu podaljšali zahodni trakt, da je nastala enotno oblikovana sedemosna obrečna južna fasada. Vse zunanje fasade enonadstropnih stranskih traktov so poenotili v poznobaročni maniri, jih opremili z novimi okenskimi okvirji ter jih obarvali rdeče z belimi pasovi in belimi šivanimi vogali.³⁰⁸ Na dvoriščni strani so ob treh stranskih traktih zgradili nadstropne slopne arkadne hodnike. Na prvotni romanski stolpasti stavbi so stene na zunanjšini na zahodni, severni in vzhodni strani izravnali s tanko opečno obzidavo in zato znova predelali večino okenskih odprtij ter jih opremili s pravokotnimi nečlenjenimi okvirji. Nove bele fasadne omete stolpaste stavbe so poudarili z naslikanimi rdečimi šivanimi vogali. Pred južno dvoriščno fasado so zgradili pritlični slopni hodnik s stopniščem in ga pokrili s pultno streho. V notranjšini stolpaste stavbe so ob jugozahodnem vogalu uredili novo stopnišče in sanitarije. Vogalni stolpič s kapelo so prekrili z mansardno zalomljeno piramidasto skodlasto streho baročnih oblik.³⁰⁹ Na zahodni strani stavbnega kompleksa so uredili vrt; tega so obdali s kamnitim zidom, na zahodni strani pa zamejili z novim gospodarskim poslopjem, podrtim leta 1977.³¹⁰ Dvorec je tako v poznem 18. stoletju dobil slikovito in dovolj reprezentativno poznobaročno podobo z atraktivnima ambientoma intimnega arkadnega notranjega dvorišča in parternega vrta ob reki Savi. Kaže, da je bil v tistem obdobju za Ferdinanda Attemsa in njegovo ženo Ano bolj prijetna rezidenca od zastarelega in po mračnem srednjem veku dišečega utrjenega gradu vrh pomola. Opisana zasnova dvora se pozneje ni več bistveno spremenila, če odštejemo spremenjeno situacijo v prostoru in po drugi svetovni vojni razdejano notranjščino prvotne stolpaste stavbe.³¹¹

Rajhenburški grajski stavbi v 19. stoletju

Leta 1802 je Ferdinand Attems (1746–1820) grad Rajhenburg in dvorec Turn s pripadajočima gospodstvom prodal Alojzu pl. Mandelsteinu. Ta se je takoj zatem lotil manjših popravil. Največji zalogaj je bila dotrajana cesta do gradu vrh pomola, ki so jo obnovili leta 1805.³¹² Obnovljena cesta je

³⁰² Prim. Simič in Kolšek, *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja*, str. 67–70.

³⁰³ Morda je bila z grajsko posestjo v 18. stoletju povezana tudi gosposka stavba na Gorici, ki je do okoli leta 1980 nosila hišno številko Brestanica 111. To je bila večja visokopritlična zidana stavba z vinsko kletjo. Opremljena je bila s kakovostno oblikovanimi baročnimi kamnoseško obdelanimi stavbnimi členi. Nad glavnim portalom so bili zabrisan grb, letnica 1732 in inicialke MFS. Zaradi arhitekturnih kvalitet in kulturnozgodovinskega pomena je bila stavba leta 1974 vpisana na seznam slovenskih spomenikov prve kategorije. Prim. *Kulturni spomeniki v Sloveniji. Spomeniki prve kategorije*, str. 105. Stavba je takrat že propadala. Prim. Curk, Brestanica, str. 115. Po letu 1982 so jo porušili. Pristojna enota spomeniške službe s sedežem v Ljubljani ne razpolaga s podatki, povezanimi z odstranitvijo stavbe. Stavba je morda nasledila sedež (dvor?) Rajhenburških, ki se leta 1432 omenja kot *ain gesess vor Reibenburg an der Görizzen*. Prim. Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 200.

³⁰⁴ Zdravec, Postavitev in postavljavec, str. 110. Glej tudi prispevek Dejana Zdravca v tej publikaciji. Attems je imel Turn že od okoli leta 1710 v zastavi.

³⁰⁵ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 350.

³⁰⁶ Zdravec, Omembe slikarjev, str. 310–313.

³⁰⁷ Risba je objavljena v: Škaler, *Po poteh slovensko-brvaškega kmečkega upora 1573*, str. 14. Original risbe je izgljuben. Fotografsko preslikavo hrani Posavski muzej Brežice.

³⁰⁸ Curk, Brestanica, str. 133. Ni se mogoče strinjati z avtorjem, da so šele v prvi četrtini 19. stoletja odstranili strešni stolpič kapele in fasade stranskih traktov obarvali rdeče.

³⁰⁹ Skodlasto kritino vogalnega stolpiča in prvotne romanske stolpaste stavbe kaže fotografija na razglednici Rajhenburga iz poznega 19. stoletja.

³¹⁰ Curk, Brestanica, str. 133.

³¹¹ Stavbo so v prostoru utesnili z leta 1861 zgrajeno železniško progo na jugu in z leta 1977 zgrajeno novo cesto z mostom čez Savo na zahodni strani.

³¹² Prim. Curk, Brestanica, str. 112; *Kaj delajo trapisti*, str. 144. Potek ceste do gradu v zgodnjem 19. stoletju kažeta načrt Franza Scherowitza iz leta 1807 in mapa franciscejskega katastra iz leta 1825.

Baročno arkadno dvorišče dvorca Turn. Poskus rekonstrukcije iz leta 2007 (ZVKDS OE Ljubljana).

Sedanji pogled na notranje dvorišče dvorca Turn z zazidanimi arkadami (levo) in ostanki baročne arhitekturne poslikave na južni fasadi dvorca Turn (desno) (foto: Igor Sapač, 2012).

omogočila udoben dostop do zgornjega grajskega kompleksa, s tem pa tudi njegov obstoj, redno vzdrževanje in preskrbo.³¹³ Zdi se, da so nato do leta 1820 temeljito prenovili okolico gradu in še zlasti grajske vrtne nasade. Na slemenu pomola zahodno nad grajsko stavbo so vrtova, ki ju kaže načrt Franza Scherowitza iz leta 1807, združili v velik zeliščno-zelenjavni parterni vrt geometričnih oblik, ob katerem so ohranili gospodarsko poslopje na južni strani. Ob cesti do kompleksa grajske pristave na severozahodu so zasadili drevored, ki ga kaže franciscejski kataster. Na južnem pobočju pomola z grajsko stavbo so morda uredili vrtno teraso, ki jih domnevno kaže upodobitev v Stari Kaiserjevi suiti iz okoli leta 1830.³¹⁴ O gradbenih delih med letoma 1820 in 1855, ko je bil grad Rajhenburg v posesti Jožefa Štefana Delena in njegovega sina Ignacija, ni podatkov. Gotovo sta za svoje novo domovanje zgledno skrbela, zatem ko sta morala zapustiti dvorec v Sežani.³¹⁵ Leta 1856, ko je bil grad Rajhenburg v lasti Sidonije Brzozowske, so prenovili njegovo notranjost.³¹⁶ Pri tem stare zasnove niso spremenili. Najverjetneje so zamenjali le del dotrajanega stavbnega pohištva in peči. Grajska stavba na pomolu je ostala nespremenjena tudi, ko jo je med letoma 1857 in 1874 imel Eberhard knez Waldburg-Zeil-Wurzach. V tistem obdobju sta se precej spremenila le njen pomen in geostrateški položaj, saj je bila leta 1861 do Rajhenburga oziroma do sedanje Brestanice zgrajena železniška proga in leto pozneje je mimo peljal prvi vlak iz Zagreba proti Zidanemu Mostu. Grajska lokacija je postala atraktivnejša in stari srednjeveški grad je dobil novo perspektivo za nadaljnji obstoj. Okoli leta 1862 je grad z novo železniško progo za knjigo *Einst und jetzt*

upodobil Karl Reichert.³¹⁷ Zaradi železniške proge se je nekoliko zmanjšala privlačnost dvorca Turn; hrupno progo so speljali vrh visokega nasipa tik pred njegovim južnim traktom. Zaradi gradnje proge so med letoma 1853 in 1855 podrli južno stranico baročnega vrtnege zidu.³¹⁸ Leta 1874 je grad Rajhenburg dobil novega lastnika. Christian Filip baron Esebeck je dal do leta 1881 na gradu vrh pomola odbiti stare pobeljene omete zunanjih fasad in jih nadomestiti z novimi tankimi rusticiranimi ometi, ki v duhu historizma oziroma neoromanike z ortogonalno mrežo lahko izstopajočih črt na grobi osnovi poskušajo posnemati rustikalno romansko zidavo iz kamnitih blokov.³¹⁹ Pri tem so verjetno v vrhnjem nadstropju vzhodnega trakta na severovzhodni strani odstranili renesančne okenske okvire. Zunanjšino gradu so morda prenovili zaradi potreb v letih 1878 in 1880.³²⁰ Zaradi obnove fasad so v oboru pred grajskim vhodom odstranili nizko pomožno poslopje, ki se je prislanjalo na zahodni del severnega ščitnega zidu. Najbrž so hkrati v grajskem jarku odstranili nizko gospodarsko poslopje na južni strani. Severozahodno od gradu so najpozneje takrat zgradili novo pomožno poslopje, ki je nastalo po nastanku franciscejskega katastra leta 1825, po letu 1881 pa so ga podrli. Hkrati so preuredili veliki vrt nad gradom in od tam proti grajskemu ribniku in kompleksu pristave na severozahodu speljali novo ravno pot.³²¹ V takšni podobi je grad videl in opisal Josef Andreas Janisch v svojem obsežnem topografsko statističnem leksikonu Štajerske. Zapisal je, da je grad grajen masivno v stilu 17. stoletja, in omenil nekatere zanimive romanske kamnoseške izdelke, ki da utegnejo izvirati iz 12. in 13. stoletja. Grad je takrat imel 22 sob in dvoran, ki jih je bilo mogoče ogrevati, grajsko kapelo in dve veliki kleti. V sobah so bile velike stenske slike s prizori iz tridesetletne vojne. H gradu je sodila velika posest, pa žaga in kamnolom marmorja.³²²

³¹³ Na podoben način so pozneje, v letih 1866 in okoli 1885, z novima cestama poskušali zagotoviti nadaljnji obstoj bližnjih gradov Planina in Sevnica. Na Planini se to ni posrečilo. Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 67; Sapač, *Stavbni razvoj gradu Sevnica*.

³¹⁴ Prim. Simič in Kolšek, *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja*, str. 67–70; Kaiser, *Litografirane podobe*, št. 5 a, str. 29. Morda so terase na južnem pobočju grajske vzpetine uredili po vzoru obsežnejših obzidanih teras na bližnjem gradu Sevnica, urejenih na pobočju grajske vzpetine za nasade vinske trte okoli leta 1812. Vsekakor je preurejanje vrtnege okolja gradu Rajhenburg potekalo približno takrat, ko so med letoma 1801 in 1838 pod Janezom Nepomukom Händlom temeljito preuredili kompleks sevnškega gradu in ob njem uredili okrasni vrt. Prim. Simič in Kolšek, *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja*, str. 49, 62–66; Sapač, *Stavbni razvoj gradu Sevnica*, str. 15 sl.

³¹⁵ Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 144–145. Jožef Delena je bil poročen z rejenko poslednjega moškega potomca švarceneške veje rodovine Petazzi Ano Veroniko Just. Do leta 1817 je bil upravnik Petazzijevega gospostva Švarcenek in dvorca Sežana. Po izumrtju švarceneške veje rodovine Petazzi v moški liniji leta 1817 je švarceneško-sežanska posest pripadla državi. Prim. Sapač, *Grajske stavbe*, 19, str. 175; Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 199.

³¹⁶ Curk, *Brestanica*, str. 136; prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 146.

³¹⁷ Reichert *Einst und jetzt, Schöne alte Steiermark*, str. 168–169; prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 146.

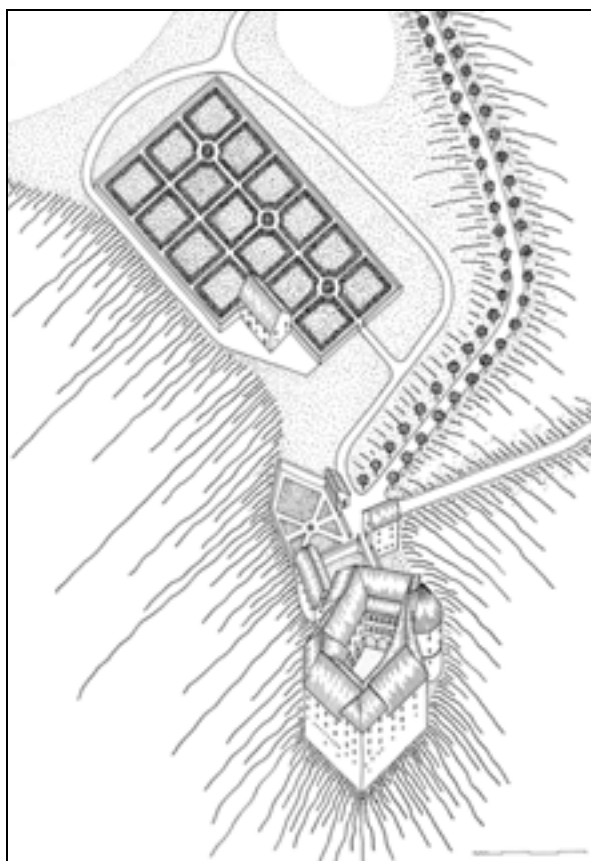
³¹⁸ Curk, *Brestanica*, str. 133.

³¹⁹ Za posredovani podatek, ki temelji na rokopisu Jožefa Kovača in Ivana Matka z naslovom *Prepis kronika trga Rajhenburg in okolice, dokončanem leta 1902*, se zahvaljujem konservatoriki Alenki Železnik.

³²⁰ Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 139. Leta 1877 je potres prizadel bližnji grad Sevnica. Prim. Sapač, *Stavbni razvoj gradu Sevnica*.

³²¹ Simič in Kolšek, *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja*, str. 69; prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 123, 147.

³²² Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 662–663. Z zanimivimi romanskimi kamnoseškimi izdelki je Janisch najbrž mislil romanski portal na empori (gotske) grajske kapele in morda tudi luneto romanskega portala, vzdano pod renesančnimi arkadami južnega trakta. Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 132. Pri omenjenih velikih slikah s prizori iz tridesetletne vojne ni jasno, ali je šlo za oljne slike ali (manj verjetno) za stenske poslikave.

Grad Rajhenburg z vrtom okoli leta 1830. Aksonometrična študija (risal Igor Sapač, 2013).

Pomembno novo poglavje (arhitekturne) zgodovine gradu Rajhenburg se je začelo leta 1881, ko je grad kupil brat Gabriel Giraud (1836–1899) in ga namenil svojim iz Francije pregnanim sobratom menihom trapistom (Ordo Cisterciensis Strictioris Observantiae).³²³ Trapisti so grad poimenovali samostan Device Marije Rešiteljice. Sprva so ga nameravali uporabiti le kot začasno pribežališče, čez nekaj let pa so se odločili, da ostanejo za stalno. Najprej so izpeljali le nekaj manjših posegov, s katerimi so zagotovili osnovne pogoje za meniško življenje. Iz gradu so odstranili staro opremo bivalnih prostorov plemiške rezidence in jo v skladu z redovnimi pravili nadomestili z novo, oblikovano strogo asketsko po srednjeveških vzorcih. Veliki prostor v vrhnjem nadstropju vzhodnega trakta, v katerem je bilo dotlej grajsko gledališče, so preuredili v samostansko kapelo, saj majhna poznogotska kapela v jugovzhodnem stolpu ni bila dovolj prostorna. V vrhnjem nadstropju zahodnega trakta so odstranili

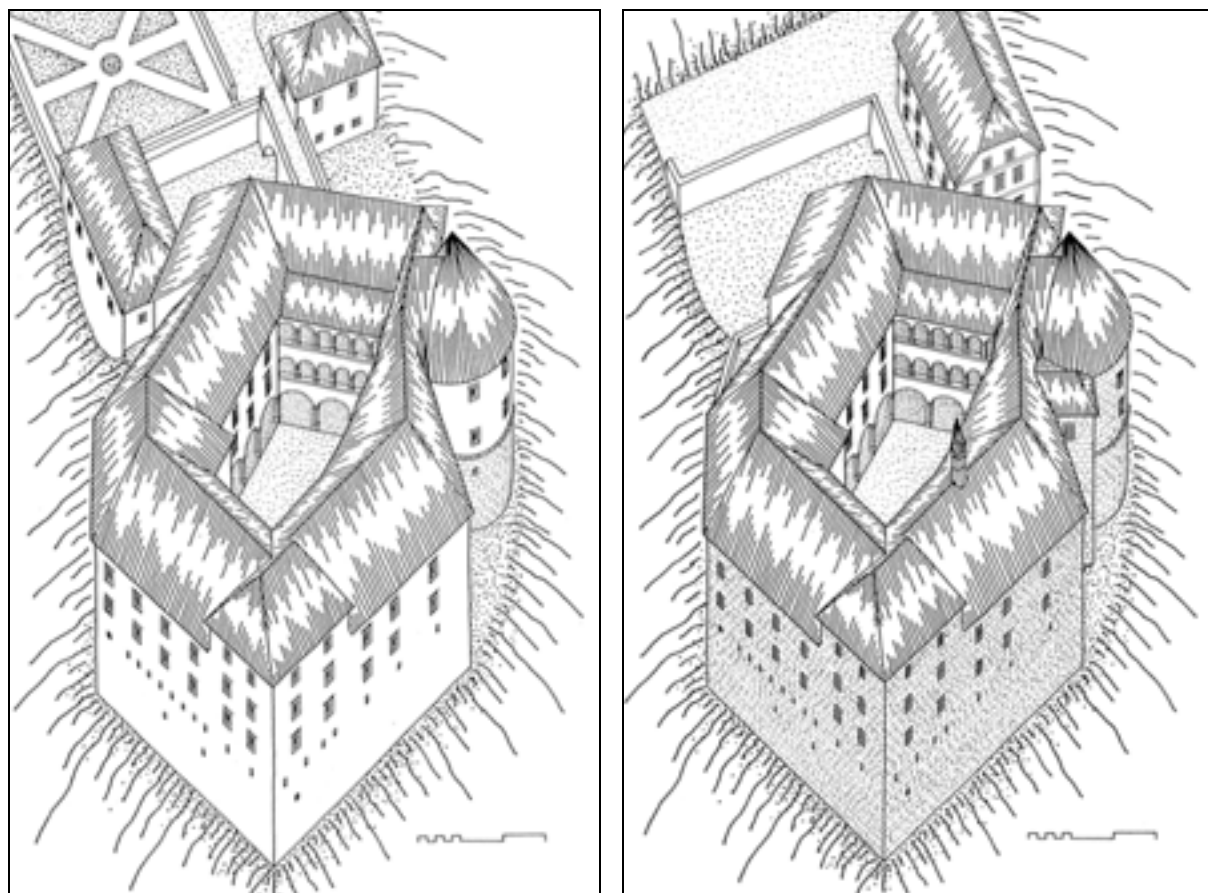
predelne stene, ga združili z vrhnjim nadstropjem severozahodne stolpaste stavbe in v tako izoblikovanem novem prostoru z lesenim zrcalnim stropom uredili okoli 30 metrov dolgo skupno meniško spalnico – dormitorij.³²⁴ Po letu 1885, v obdobju priorja oziroma opata Janeza Krstnika Epalla († 1910), ko so se menihi odločili, da ostanejo, so izpeljali več obsežnejših gradbenih del, ki so poskušala nekdanji fevdalni rezidenci in njeni okolici dati značaj cistercijskega samostana. Gradbeni posegi niso izhajali iz hotenja po likovni preobrazbi gradu, ampak so bili nujni iz funkcionalnih ozirav. Pri tem se je na srečo pokazalo, da je zasnova starodavne grajske stavbe zelo primerna za samostansko skupnost in da je ni potrebno korenito spremeniti. Tako so se kljub novi funkciji ohranile vse ključne historične prvine. Štiritraktna stavbna zasnova je bila primerljiva z običajnimi srednjeveškimi zasnovami samostanov. Hodniki na vseh straneh notranjega dvorišča so ustvarjali vtis srednjeveških samostanskih križnih hodnikov. Na vzhodu je bilo mogoče urediti sakralni prostor, na nasprotni strani v zahodnem traktu pa kuhinjo. Leta 1891 je samostan dobil status opatije.³²⁵ Na zunanjsčini je bil najpomembnejši znak nove vsebine grajske stavbe vitki leseni osmerostranični historistični strešni zvonik s koničasto piramidalno streho, ki so ga nad kapelo v vzhodnem traktu postavili leta 1887.³²⁶ Drugi značilni prepoznavni zunanji znak nove vsebine gradu je bila polkrožno sklenjena niša s skulpturo Marije z detetom nad glavnim portalom s starim plemiškim grbom. Grajske zunanjsčine po preureditvi v samostan sicer niso bistveno spremenili. Edini večji gradbeni poseg je bila postavitev oglednega večetažnega sanitarnega prizidka leta 1894, ki so ga poskušali čim bolj diskretno umestiti v kot med valjastim stolpom in severovzhodno fasadno steno vzhodnega

³²³ *Kaj delajo trapisti*, str. 123–262; Tiller, *Dekanija Videm*, str. 24, 26; Cvirn, *Slovenska kronika XIX. stoletja. 2. knjiga*, str. 354; Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, str. 38–43; Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*.

³²⁴ Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 151. Omenjeno grajsko gledališče je poleg nekdanjega gledališča v gradu Branek pri Ljutomeru in Snežnik na Notranjskem edino izpričano gledališče v grajskih stavbah na slovenskih tleh. Leta 2000 opravljene sondažne raziskave v drugem nadstropju na lokaciji stene med severozahodno stolpasto stavbo in zahodnim traktom, ki so jo porušili v času preurejanja gradu v samostan trapistov, so na notranji strani vzhodne stene pokazale, da so zahodni trakt nedvomno šele v 16. stoletju prizidali na srednjeveško stolpasto stavbo.

³²⁵ *Kaj delajo trapisti*, str. 188.

³²⁶ *Kaj delajo trapisti*, str. 184; prim. fotografijo v isti knjigi na str. 149 iz okoli leta 1888. Na razglednici gradu iz leta 1889 je zvonik že viden. Zanimiva je fotografija gradu, objavljena v reviji *Dom in svet*, 11/23, 1898, str. 724, na kateri zvonika ni. Natančnejše opazovanje fotografije kaže, da so zvonik odstranili z retušo. Zvonik kaže tudi upodobitev gradu iz leta 1905, ki jo je izdelal Matija Jama; objavljena je v reviji *Dom in svet*, 18/3, 1905, str. 161. Zvonik se je ohranil vsaj do leta 1941, ko ga fotografije še kažejo. Prim. Ferenc, *Muzej slovenskih izgnancev v Brestanici*, str. 17.

*Grad Rajhenburg v 18. stoletju in okoli leta 1890. Aksonometrični študiji
(risal Igor Sapač, 2013).*

*Pogled na grad s severozahodne strani med letoma 1887 in 1889
(Kaj delajo trapisti, str. 149).*

Pogled na grad z vzhodne strani po letu 1889 (zasebna zbirka).

Matija Jama, Grad Rajhenburg (Dom in svet, 18/3, 1905, str. 161).

trakta.³²⁷ Zunanjščino prizidka so prekrili z enakimi rusticiranimi fasadnimi ometi, kot so na dru-

³²⁷ Stopar, Grad Brestanica, str. 151; Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, str. 13. V mapi franciscejskega katastra iz leta 1825 na lokaciji sanitarnega prizidka še ni označeno nič. Tudi akvarelirana risba neznanega avtorja iz okoli leta 1800 kaže, da takrat sanitarni prizidek še ni obstajal, pa tudi kakšnega morebitnega drugega manjšega sanitarnega pomola tam ni bilo. Risba je objavljena v: Škaler, *Po poteh slovensko-hrvaškega kmečkega upora 1573*, str. 14. Original risbe je izgubljen. Fotografsko preslikavo hrani Posavski muzej Brežice. Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 133; Curk, Brestanica, str. 110.

gih delih grajske zunanjščine nastali v obdobju barona Esebecka.³²⁸ Okna v vrhnjih nadstropjih so opremili s pravokotnimi kamnitimi okviri renesančnih oblik. Razmeroma velik prizidek, visok približno toliko kot valjasti stolp, je bil nujen zaradi velikega števila samostanskih bratov. Zagotovitev osnovnih pogojev za bivanje večjega števila ljudi v grajski stavbi je narekovala vse pomembnejše gradbene posege. V spodnji etaži valjastega stolpa so uredili cisterno za vodo, ki so jo s cevmi povezali s staro cisterno na dvorišču.³²⁹ Novo cisterno so uredili tako, da so z obbetoniranjem obodnih sten valjastega stolpa na notranji strani njegovo bivšo klet spremenili v vodni bazen. Zaradi gradnje nove cisterne in sanitarnega prizidka so v valjastem stolpu odstranili stari plitvi kupolasti obok med kletjo in pritličjem ter postavili nov strop. Nivo tal pritličja so pri tem znižali za okoli 1 meter. Posledično so odstranili vrh segmentnoločnega portala kletne etaže v notranjščini stolpa in navzdol podaljšali lijakasti ostenji strelnih lin v pritličju. Šilastoločni kletni portal so z zazidavo, ki je zelo poškodovala bogato poznogotsko paličasto profilacijo, zmanjšali do velikosti ozkih nizkih pravokotnih vratc, skozi katera je bil preko na novo obokanega ozkega hodnika s stopniščem v debelini stolpovega zidovja mogoč dostop do nove cisterne. Sosednji segmentnoločni portal pritličja so v zgornjem delu zazidali, v spodnjem delu pa podaljšali navzdol in mu dali

³²⁸ Na delu valjastega stolpa in severovzhodne fasade vzhodnega trakta je novi prizidek prekril rusticirane fasadne omete iz obdobja barona Esebecka. Prekril je tudi ostanek rusticirane modrosive poslikave iz zgodnjega 17. stoletja v vrhnjem delu valjastega stolpa, ki so jo ponovno razkrile raziskave leta 2011.

³²⁹ Prim. Curk, Brestanica, str. 135.

Grad Rajhenburg in dvorec Turn na razglednici iz okoli leta 1900 (zasebna zbirka).

Pogled proti severovzhodnemu vogalu notranjega grajskega dvorišča z nastavkom cisterne za vodo okoli leta 1910 (Kaj delajo trapisti, str. 125).

značaj utilitarno oblikovanih ozkih pravokotnih vrat, skozi katera je bil urejen dostop v pritličje stolpa in do novih sanitarij. Leta 1892 so v grajsko stavbo napeljali vodovod.³³⁰ Najverjetneje so takrat preoblikovali nadzemni del stare grajske cisterne za vodo ob vzhodnem arkadnem hodniku in mu z oblikovanjem po vzoru vodnjakov v samostanskih križnih hodnikih dali vlogo osrednjega poudarka notranjega grajskega dvorišča. Ker je po napeljavi

³³⁰ *Kaj delajo trapisti*, str. 193.

vodovoda stara cisterna izgubila prvotni pomen, so celoto preoblikovali v fontano, obdano z zelenjem. Na morda starejšem širokem okroglem podestu so kot nadomestilo za staro kamnito krono postavili novo večjo kamnito krono z visokim pokritim kamnitim stebnim nastavkom, kar kažejo fotografije grajskega dvorišča izpred druge svetovne vojne.³³¹

³³¹ Prim. Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, str. 17. Med drugo svetovno vojno so krono cisterne z nastavkom odstranili.

Pogled proti južni strani notranjega grajskega dvorišča z nastavkom cisterne za vodo pred drugo svetovno vojno (zasebna zbirka).

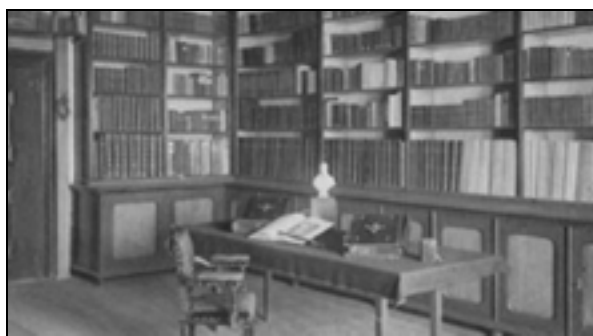
Vitki stebriči s poudarjenimi kapiteli so opirali polkrožne loke, na vrhu pa je bila lahno zalomljena šeststrana piramidalna koničasta streha, ki je varovala tudi figuralno skulpturo (svetnika³³²), postavljeno med stebriči vrh krone. Dvoriščnih fasad gradu niso spreminjali. Predvojne fotografije kažejo, da so bile pobeljene, okna v nadstropjih pa so bila opremljena s polkni. Ostanki arhitekturnih poslikav iz 17. stoletja niso bili več vidni. Arkade v nadstropjih severnega trakta so zasteklili, pripadajoča hodnika pa okrasili s preprostimi geometričnimi poslikavami. Notranje prostore gradu so preoblikovali v skladu z redovnimi pravili in funkcionalnimi potrebami. Pri tem so odstranili večino starega stavbnega pohištva in ga nadomestili z novim, oblikovanim skrajno utilitarno. Odstranili so tudi stare, deloma verjetno še baročne, lončene peči. Na dokaj ozkih dvoriščnih hodnikih v nadstropjih so odstranili stare opčne tlakovce in namestili nove betonske tlake, sestavljene v obliki šahovnice iz diagonalno položenih temnih in svetlih ploščic.³³² Stopnišče na severozahodni strani so preoblikovali in ga pod arkadami v pritličju opremili z novimi stopnicami, postavljenimi vzporedno s severnim traktom, ki so nadomestile prejšnje bolj strme stopnice. V pritličju zahodnega trakta so uredili kuhinjo in pralnico. Pri

tem so na dvoriščni strani zazidali stara velika vrata in nova vrata uredili bolj severno, na lokaciji bivšega okna. Zaradi novih vrat so malce dvignili in izravnali nivo tal zahodnega arkadnega hodnika. Na zahodni zunanji steni so skozi masivni romanski obodni zid prebili večja utilitarna pravokotna okna, ki so prostorom zagotovila potrebno svetlobo. Veliki severni pritlični prostor zahodnega trakta so predelili s steno na dvoje in ob njej postavili velik zidan štedilnik.³³³ S predelnimi stenami so pregradili tudi nekaj večjih soban v prvem nadstropju vzhodnega in zahodnega trakta ter jih preuredili v meniške celice. V južnem traktu so v eni sobani uredili samostansko knjižnico z do stropa segajočimi nezastekljenimi preprostimi omarami oziroma policami ob vseh stenah. Enako preprosto je bila oblikovana oprema samostanske kapele v vrhnji etaži vzhodnega trakta; oltarna menza je stala ob kratki severni steni, sredi prostora pa so bile lesene klopi, na hrbtni strani povezane s polno leseno ograjo.³³⁴

³³² Med zadnjo prenovno so te tlake odstranili in jih nadomestili s podobno oblikovanimi novimi, sestavljenimi iz kamnitih ploščic.

³³³ Leta 2011 so predelno steno odstranili in štedilnik prenesli v vrhnje nadstropje zahodnega trakta, kjer bo prezentiran v okviru muzejske postavitve.

³³⁴ Podobo kapele, knjižnice in drugih opisanih grajskih prostorov kaže serija razglednic iz okoli leta 1927 z naslovom Samostan očetov trapistov, ki jo hrani Valvasorjeva knjižnica Krško. Prim. Curk, Brestanica, str. 138; Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, str. 20.

Samostanska kapela in knjižnica na razglednicah iz obdobja med svetovnima vojnama (Valvasorjeva knjižnica Krško).

Leta 1889 zgrajeni stavbi pred severno grajsko fasado (foto: Igor Sapač, 2005).

Bolj temeljito od same grajske stavbe so v obdobju samostana trapistov preuredili njeno okolico. Leta 1889 so pred severno grajsko fasado postavili dve novi stanovanjski stavbi, manjšo za sprejem tujcev in večjo za samostanske gojence.³³⁵ Večjo enonadstropno podkleteno stavbo s štiriosno neorenesančno dvoriščno fasado in z na čop prirezano dvokapno streho so postavili v grajskem jarku, ob severovzhodni strani triločnega mostu preko jarka.³³⁶ Vanjo so vključili del kleti starejše nadstropne stavbe na severovzhodni koncu grajskega obrambnega jarka. Na klet nove stavbe so navezali obokane prostore pod mostom, saj zatem, ko je nova stavba zaprla dostop v jarek s severovzhodne strani, ni bilo več potrebe, da bi bili še odprti in prehodni. Še sedaj ohranjeno manjšo enonadstropno stavbo s triosno dvoriščno fasado so postavili zahodno od večje, potem ko so bili odstranili na približno isti lokaciji stoječe starejše pomožno poslopje, zgrajeno po nastanku franciscejskega katastra leta 1825. Med novima stanovanjskima stavbama so postavili zid, ki ga je na sredini prediral porton z zidanima slopoma ob straneh. Vrata portona so zapirala prehod na

zunanjega grajskega dvorišče, oblikovano na lokaciji nekdanjega predgradja in vzhodnega dela manjšega parternega vrta. Ostanek slednjega so preoblikovali v drevesni gaj z leseno senčnico v obliki manjšega paviljona, pri tem pa odstranili nekdanjo oranžerijo, vidno na upodobitvi v Stari Kaiserjevi suiti. Med urejanjem zunanjega grajskega dvorišča okoli leta 1889 so ohranili jugozahodni večji del grajskega jarka, ki je ločeval dvorišče od prostora nekdanjega obora pred severno grajsko fasado. Preostanek jarka so na dnu verjetno še dodatno izravnali in ga preuredili v manjši poglobljeni vrt.³³⁷ Pri tem so zidovje kontraeskarpe na novo zastičili s cementno malto.³³⁸ Talni nivo nekdanjega obora pred severno grajsko fasado so z nasipavanjem malce dvignili. Hkrati so zasuli spodnji del glavnega grajskega portala in izravnali talni nivo glavne grajske veže. Na slemenu pomola zahodno nad grajsko stavbo so ohranili veliki zelenjavni vrt z nizkim daljšim

³³⁵ Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, str. 39; Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, p. 13.

³³⁶ Stavbo so leta 2011 podrl, zatem ko je bila vrsto let prazna.

³³⁷ Arheološke raziskave leta 2012 so pokazale, da je bil obrambni jarek sprva okoli 3 metre globlji kot v obdobju samostana trapistov in kot sedaj v obnovljeni obliki.

³³⁸ Način stičenja kamnite zidave s cementno malto z vrezanimi črtami, ki na prvi pogled spominja na fugiranje zidovja iz obdobja romanike, je bil v poznem 19. stoletju in v prvi polovici 20. stoletja zelo pogost.

Vzhodna fasada in detajl stopnišča v notranjščini leta 1889 zgrajene in leta 2011 podrtje stavbe pred severno grajsko fasado (foto: Igor Sapač, 2005).

Kompleks grajske oziroma samostanske pristave (foto: Igor Sapač, 2012).

gospodarskim poslopjem. V bližini vrta so zasuli grajski ribnik in leta 1887 tam uredili pokopališče trapistov, ki se je ohranilo do obdobja po drugi svetovni vojni. Severozahodno od grajskega pomola v bližini novega pokopališča so leta 1888, zatem ko je samostan odkupil vsa zemljišča na rodovitni planoti in uredil velike sadovnjake, povsem preuredili kompleks grajske pristave. Poslopja, ki so označena v mapi franciscejskega katastra, so podrti in na

pravilni pravokotni talni ploskvi zgradili nov enotno zasnovan večji kompleks pristave s štirimi stavbnimi trakti okoli notranjega dvorišča. Trije trakti so nadstropni, četrti na jugu z glavno vežo pa je pritičen.³³⁹ Vsi so bili pokriti z opečnimi dvokapnimi

³³⁹ Skrajni vzhodni del južnega trakta ob stiku z vzhodnim traktom je sedaj porušen. Tam je urejen nov uvoz na dvorišče.

*Historistična glavna fasada stavbe za proizvodnjo čokolade in likerjev
(foto: Igor Sapač, 2012).*

strehami, ki sedaj na severu in zahodu v glavnem že manjkajo. Ometano zunanjščino so poudarili z masivnimi rustikalnimi neometanimi opečnimi okenskimi obrobami. V notranjščini so uredili zlasti hleve za govedo, konje, svinje in kokoši ter prostore za shranjevanje sena in sadja. V bližini so postavili več kozolcev, mlin in žago.³⁴⁰ Leta 1895 so na južni strani pred pristavo zgradili še pravokotno podkleteno enonadstropno poslopje z dvokapno streho in bogato historistično razčlenjeno simetrično petosno glavno fasado z rizalitno lahno poudarjenima stranskima vhodnima deloma. V tej stavbi, ohranjeni še sedaj, je samostan odprl tovarno čokolade in likerjev. Stavba je kulturnozgodovinsko zanimiva, saj gre za zgodnji primer industrijske arhitekture, značilno oblikovane po vzoru reprezentativnih palač. Zaradi odprtja tovarne so leta 1896 preuredili tudi poslopje starega mlina ob vznožju grajske vzpetine ob potoku Brestanica; v stavbi so uredili hidroelektrarno, ki je bila ena prvih na spodnjem Štajerskem.³⁴¹

Poleg grajskega kompleksa vrh vzpetine je bil v poznem 19. stoletju nekaterih manjših gradbenih sprememb deležen tudi dvorec Turn, ki je bil od leta 1807 v lasti družine Globočnik. Leta 1855 ga je od svojega brata kupil finančni svetnik v Zagrebu Viktor Globočnik, med letoma 1878 in 1909 pa je bil v lasti njegove hčerke Marije, poročene Feren-

čič.³⁴² Njegovo zunanjo podobo je še najbolj spremenila nova strešna kritina iz škrlilja, ki je nado-

Grad Rajhenburg in dvorec Turn na razglednici iz okoli leta 1940 (zasebna zbirka).

³⁴⁰ *Kaj delajo trapisti*, str. 183–184; Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, str. 39.

³⁴¹ *Kaj delajo trapisti*, str. 131, 184, 198, 203; Simič in Kolšek, *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja*, str. 70; Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, str. 39, 41, 42; Gregorčič, *Pozdrav*, str. 117; Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, str. 13.

³⁴² Za posredovane podatke, temelječe na izpisu iz zemljiške knjige in prepisu Kronike trga Rajhenburg in okolice avtorja Ivana Matka iz leta 1902, se zahvaljujem Ireni Fürst. Maja 1909 sta dvorec od Marije Ferenčič kupila Janez in Urša Flis, po katerih je dobil ime Flisov grad. Prim. Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 350.

mestila dotrajano staro skodlasto kritino. Na prvotni romanski stolpasti stavbi so novo kritino poudarili z zanimivim dvobarvnim ornamentalnim vzorcem.³⁴³ Nižji trakti so ohranili opečno strešno kritino, rdeči oplesk njihovih zunanjih fasad pa so prekrili z novo tanko plastjo okrasno toniranega gladkega ometa. Na dvorišni strani so arkadni hodnik južnega trakta na sredini dopolnili z manjšim enonadstropnim stolpičastim izzidkom s sanitarijami v obeh etažah. Vrh izzidka so oblikovali kot slikoviti dvorišni urni stolpič s historistično oziroma z neoromansko fasadno členitvijo.³⁴⁴

Gradbeni posegi na gradu Rajhenburg in na dvorcu Turn v 20. stoletju

Podoba, ki jo je rajhenburški grajski kompleks dobil v zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja, je nespremenjeno ohranil do izbruha druge svetovne vojne v Jugoslaviji leta 1941. Neposredno po okupaciji so Nemci trapiste pregnali in grajski kompleks v mesecu maju 1941 preuredili v zbirni center oziroma preselitveno taborišče za slovenske izgnance. V glavni grajski stavbi so uredili delovne in bivalne prostore za upravo in osebje. Ljudi, ki so jih nameravali izgnati, so zaprli v hlevih v kompleksu grajske pristave in poleg nje na novo zgrajenih lesenih barakah. Glavno grajsko stavbo so z najnujnejšimi posegi prilagodili novi funkciji. Nad glavnim portalom so zazidali nišo s skulpturo Marije in tam obesili zastavo nacistične organizacije SS (Schutzstaffel). Na rusticiranem kamnitem loku glavnega portala pod zastavo so s črno barvo naslikali napis v gotiči *Der Burg-Hauptmann* (grajski glavar). Ob vhodu v grad so med romanskim obvodnim stolpičem in nadstropno stavbo za samostanske gojence iz leta 1889 zgradili manjšo pritlično vezno stavbo za grajsko stražo. Ker je stavba nastala na območju grajskega jarka, so njen kletni del na vzhodni strani opremili s tremi arkadnimi odprtini.³⁴⁵ Več posegov so izvedli v notranjščini. Odstranili so samostansko kapelo v vrhnjem nadstropju vzhodnega trakta, samostansko knjižnico in visoki nastavek cisterne s skulpturo na grajskem dvorišču. Bivše bivalne prostore menihov so temeljito preuredili.³⁴⁶ V jugovzhodnem stolpu so gotško grajsko kapelo s stropom predelili na dve etaži

in v spodnji etaži uredili zaporniški celici.³⁴⁷ Verjetno so Nemci odstranili tudi leseni strešni zvonik nad bivšo kapelo v vzhodnem traktu.³⁴⁸ Grajski kompleks je kot zbirni center oziroma preselitveno taborišče rabil do ukinitve spomladi 1942. Nato so bili v gradu do konca vojne prostori drugih nacističnih ustanov oziroma uradov.³⁴⁹ Na srečo se je izognil usodi gradu Vurberk pri Ptujju, ki so ga februarja 1945 kot nacistično postojanko bombardirala in uničila zavezniška letala.

Po vojni je nova jugoslovanska oblast leta 1947 grad trapistom z nacionalizacijo dokončno odvzela. V dokaj zanemarjenem posloplju so takrat živele številne družine, rudarji in nameščenci kmetijskega posestva. Konec junija 1948 je Uprava za notranje zadeve po opustitvi zaporov za ženske v dvorcu Kacenštajn v Begunjah na Gorenjskem v gradu odprla kazensko-poboljševalni dom oziroma politični zapor za ženske,³⁵⁰ ki je bil eden od osmih kazenskih oziroma prevzgojnih zavodov v grajskih kompleksih na slovenskih tleh po drugi svetovni vojni. V njem je bilo skupaj na tesnem sočasno zaprtih kar do 1000 obsojenk.³⁵¹ Zaradi nove funkcije so v grajskem kompleksu izvedli vrsto različno obsežnih gradbenih posegov, ki so imeli večinoma utilitarni značaj. Ureditev zapora je terjala preureditve v skladu z varnostnimi normativi. Pred vhomom v glavno grajsko stavbo so leta 1948 uredili veliko ograjeno, osvetljeno in izravnano zunanje dvorišče na približno pravokotni talni ploskvi. Pri tem so odstranili vrt in povsem zasuli ostanek grajskega jarka. Kamniti most in ostanke obzidanega obora pred severno grajsko fasado so povsem zakrili z novim nasutjem.³⁵² Preuredili so tudi notranje grajsko dvorišče; njegov talni nivo so z nasipavanjem na severni strani dvignili za okoli 90 centimetrov, da so pridobili skoraj povsem vodoravno površino, pri-

³⁴³ Kritino so leta 2000 odstranili in jo nadomestili z opečnim bobrovcem.

³⁴⁴ Prim. Curk, Brestanica, str. 129, 131, 133.

³⁴⁵ Prim. Curk, Brestanica, str. 134. Stavbo so leta 2011 podrli.

³⁴⁶ Primerjaj Stopar, Grad Brestanica, str. 132; Ferenc, Tragedija Slovencev, str. 401–405; Ferenc, Nekdaj preselitveno taborišče sedaj Muzej, str. 238–247. Sledovi napisa na glavnem grajskem portalu so bili vidni do prenove leta 2012.

³⁴⁷ Primerjaj Stopar, Grad Brestanica, str. 151. Približno sočasno so Nemci s stropom predelili tudi kapelo v dvorcu Novo Celje blizu Žalca in pri tem odstranili bogato baročno stensko členitev ter prebelili baročne stropne poslikave.

³⁴⁸ Fotografija, posneta pozimi 1941/1942, kaže, da je takrat zvonik še stal. Primerjaj Ferenc, Nekdaj preselitveno taborišče sedaj Muzej, str. 239. Kdaj natančno so ga odstranili, ni znano. Namesto zvonika so na vzhodni strešini vzhodnega trakta po letu 1948 postavili pet velikih strešnih oken v obliki frčad s pultastimi strehami, ki so se ohranile do prenove strešne kritine leta 1989. Primerjaj fotografijo v: Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 181.

³⁴⁹ Stopar, Grad Brestanica, str. 132.

³⁵⁰ ARS, AS 1267, šk. 9, m. 501, Odločba o preselitvi kazensko-poboljševalnega zavoda v Begunjah na Gorenjskem v Rajhenburg, 28. junij 1948. Primerjaj Vode, *Skriti spomin*, zlasti str. 182 sl. Podobne ustanove so uredili tudi v grajskih kompleksih Ig, Škofja Loka, Begunje, Strnišče pri Ptujju, Novi dvor pri Radečah–Hotemež, Višnja Gora in Dob pri Mirni na Dolenjskem. Pred letom 1948 sta imela podobno funkcijo tudi gradova Ormož in Hrastovec.

³⁵¹ V zvezi z zapori na gradu po drugi svetovni vojni glej tudi prispevek Andreje Jankovič Deržić v tej publikaciji.

³⁵² Primerjaj Curk, Brestanica, str. 136–137.

Glavni portal gradu Rajhenburg po nemški okupaciji leta 1941 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije) (levo).
Vezna stavba na območju grajskega jarka, porušena leta 2011 (foto: Igor Sapač, 2005) (desno).

merno za zборе in telovadbo zapornic.³⁵³ Nastalo višinsko razliko do talnega nivoja grajske veže so premagali s širokim stopniščem med osrednjima slopoma arkad severnega trakta. Med drugimi arkadnimi slopi ob severnem in vzhodnem traktu so zgradili nizke tanke eskarpne zidce, ki so ločevali nižji nivo arkadnih hodnikov od dvignjene površine dvorišča. Na dvorišču so uredili novo kanalizacijo. Glavna grajska vrata so okrepili z dodanimi novimi velikimi železnimi vrati. V notranjščini grajske stavbe so večino prostorov preuredili za namestitev obsojenk. Pri tem so odstranili številne stare predelne stene in zgradili nove. V pritličju južnega trakta, v nekdanji romanski reprezentativni dvorani in poznejšem hlevu, so zgradili več novih predelnih sten in tako oblikovali niz sedmih zaporniških celic – samic, ki so jih osvetljevale ozke romanske line v južni steni. Tako preurejeni grad je imel 37 skupnih spalnic s povprečno 35 posteljami v posameznem prostoru. V stavbi so uredili tudi jedilnico in prostore za prosvetno delo. Na podstrešju vzhodnega grajskega trakta so začasno uredili hišno šivalnico in tri prostore šivalnih delavnic zaporniškega podjetja

Pletilka, ki je v gradu delovalo do ukinitve leta 1952. Klet so tako kot v preteklosti uporabljali za shranjevanje poljedelskih pridelkov. Zaradi varnostnih razlogov so številne prostore opremili z novimi vrati. Hkrati so odstranili večino peči, ki so jih po pričevanju Angele Vode člani uprave zavoda premestili v svoja stanovanja. Zasilno so preuredili stranišča in kopalniške prostore, kjer so v vseh etažah obnovili vodno napeljavo in uredili nove tuše. Umivalnice so opremili s pipami. Uredili so tudi prostore za dezinfekcijo obsojenk, oblačil in posteljnine.³⁵⁴ Severno od grajske stavbe so preuredili nekdanjo nadstropno samostansko stavbo za sprejem tujcev, zgrajeno leta 1889, ki je dobila povečane okenske odprtine. V njej so uredili stanovanjske prostore osebja doma. Na slemenu pomola zahodno nad gradom so opustili veliki vrt in tam sredi izravnane površine med letoma 1948 in 1949 z udarniškim in prisilnim delom zgradili sedaj zapuščeno razsežno dvonadstropno pravokotno večstanovanjsko poslopje, ki je rabilo kot večstanovanjska stavba za osebje kazenske ustanove, zlasti za neporočene paznice, pa tudi za kulturno-prosvetne namene in kot menza za 120

³⁵³ Med vojno je nivo notranjega grajskega dvorišča še položno padal od juga proti veži na severu. Takrat je bila še mogoča vožnja z avtomobili skozi glavno vežo na notranje dvorišče. To kaže fotografija glavnega grajskega portala in veže iz leta 1941 v zbirki Muzeja novejšje zgodovine Slovenije.

³⁵⁴ Primerjaj Vode, *Skriti spomin*, str. 182; Jankovič, *Ženski politični zapor*, str. 34–38; ARS, AS 1267, šk. 9, m. 502, Adaptacija bivšega gradu Rajhenburg v namene kazenske poboljševalnega doma, 7. junij 1948.

*Reprezentativna južna fasada stavbe za osebje kazenske ustanove
(foto: Igor Sapač, 2012).*

*Propadajoča poslikana dvorana v stavbi za osebje kazenske ustanove
(fototeka MAO).*

ljudi.³⁵⁵ Zasnova tega poslopja, pozneje poimenovanega Miličniški oziroma Policijski blok, kaže, da ni nastalo zgolj na podlagi funkcionalnih vidikov, ampak da so si njegovi graditelji prizadevali ustvariti tudi dovolj reprezentativno arhitekturo. Na to kažejo zlasti iz pravilnih kamnitih kvadrov sestavljeni nometani vogali v pritličju, vogalna balkona v vrhnji etaži na severozahodni strani, zasnova in realistične figuralne poslikave večje večnamenske dvorane z odrom v prvem nadstropju ter široki altan na jugozahodni strani, ki ga opirajo štirje stožčasti stebri modernističnih oblik, postavljeni na rustikalne kamnite slope. Celota ne more prikriti, da je nastala kot kompromis med modernostjo in klasicistično monumentalnostjo in je kot takšna značilni primer južnoslovanske različice sovjetskega socialističnega realizma iz prvih let po drugi svetovni vojni. Poslopje je primerljivo s približno sočasno zgrajenimi monumentalnimi poslopji v kompleksu zaporov na Golem otoku in z arhitekturami, ki so v prvih letih po drugi svetovni vojni v slovenskem in hrvaškem prostoru nastajale po načrtih Vinka Glanza (1902–1977). Ob predimenzioniranem novem poslopju, ki je nastalo ne oziraje se na ambient, v katerega so ga umestili in je zato zelo okrnilo historično hierarhijo stavbnih mas grajskega kompleksa, so ohranili starejše gospodarsko poslopje, ki so ga pozneje povečali in preuredili za stanovanjske namene.³⁵⁶ Bližnjega kompleksa grajske oziroma samostanske pristave niso spreminjali. Zraven so uničili pokopališče trapistov in za njim izbrisali vse sledi.³⁵⁷ Leta 1952 so grad in kraj preimenovali v Brestanico.

Oktober 1956 so ženski zapor v gradu ukiniti in obojenke preselili v dvorec Ig pri Ljubljani. Grad Rajhenburg zaradi neustrezne zasnove, dotrajane infrastrukture in slabega gradbenega stanja ni več zadoščal osnovnim normativom za zapore zaprtega tipa.³⁵⁸ V gradu je v naslednjih letih deloval zbirni center za prebežnike. Leta 1966 je Skupščina občine Krško glavno grajsko stavbo prepustila Turističnemu društvu Brestanica, ki jo je upravljalo do leta 1975.³⁵⁹ Podobno kot v primeru gradu Škofja Loka

leta 1959 je prevladala usmeritev, da je grad po ukinitvi zaporov najbolj smiselno preurediti za muzejske namene.³⁶⁰ Leta 1968 so v drugem nadstropju grajske stavbe odprli stalno razstavo Slovenski izgnanci med drugo svetovno vojno, pripravljeno pod vodstvom zgodovinarja Toneta Ferenc.³⁶¹ Od takrat se je grad postopno spremenil v muzej, leta 1981 poimenovan Muzej političnih zapornikov, internirancev in izgnancev.³⁶² Grajsko stavbo so za muzejsko rabo v poznih šestdesetih letih preuredili z minimalnimi posegi. V prostorih drugega nadstropja so na stene pritrtili kovinske nosilce za razstavne panoje, stene so prebelili ter poskrbeli za nove tlake in razsvetljavo. Večina prostorov v pritličju in kleti je ostala praznih. Čez nekaj let se je tudi zato pokazalo, da bo stavbo treba bolj celovito prenoviti in revitalizirati, pri tem pa upoštevati tudi njene stavbnogodovinske kvalitete. Od leta 1974 so tako postopno potekala raziskovalna in prenovitvena dela, ki so v veliki meri pojasnila dolgotrajni in zapleteni stavbni razvoj gradu ter bistveno povečala njegov kulturnogodovinski pomen. Med letoma 1975 in 1976 so nivo notranjega dvorišča ponovno znižali do nivoja iz zgodnjega 17. stoletja, ki se prilagaja arkadnim hodnikom.³⁶³ Hkrati so pod vodstvom konservatorja in kastelologa Ivana Stoparja z manjšimi sondami raziskali stike med posameznimi stavbnimi deli in na tej osnovi poskušali pojasniti temeljne značilnosti stavbnega razvoja gradu. Med letoma 1976 in 1977 je sledilo odkrivanje in rekonstruiranje renesančnih arhitekturnih poslikav na dvoriščnih fasadah.³⁶⁴ Hkrati so raziskali in restavriral zgornji del gotske kapele z rebastim obokom. Leta 1977 so odstranili novejšo pre-

³⁵⁵ Primerjaj Stanič, *V čigavem imenu*, str. 121 (z objavljeno fotografijo stavbe); Jankovič, *Ženski politični zapor*, str. 36.

³⁵⁶ Prvič so gospodarsko poslopje temeljito prezidali v šestdesetih letih 20. stoletja, nato pa znova po letu 2000. Nekdanje gospodarsko poslopje se je tako spremenilo v dve stikajoči se različno visoki visokopritlični stanovanjski hiši z dvokapnima strehama. Drobna struktura obeh stavb z neprimerno strešno kritino in barvo fasade zelo krni ambientalno celovitost historičnega grajskega kompleksa.

³⁵⁷ Primerjaj Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, str. 15. Na soroden način so po drugi svetovni vojni uničili tudi pokopališče Usmiljenih sester sv. Vincencija Pavelskega ob bližnjem dvorcu Novi dvor pri Radečah, ki so ga preuredili v prevzgojni dom za mladoletne prestopnike.

³⁵⁸ Primerjaj Jankovič, *Ženski politični zapor*, str. 55, 56. Ob ukinitvi zavora leta 1956 je bilo v gradu še 230 zapornic.

³⁵⁹ Nato je grad upravljala Zveza združenj borcev Narodnoosvobodilne vojne Krško.

³⁶⁰ V tistem obdobju so številne pomembne izpraznjene grajske stavbe v Sloveniji poskušali rešiti s preobrazbo v muzeje in galerije.

³⁶¹ Fürst, *Muzej političnih zapornikov*, str. 33–38.

³⁶² Ferenc, *Muzej slovenskih izgnancev*; Curk, *Brestanica*, str. 137.

³⁶³ Stopar, *Grad Brestanica*, str. 136; Stopar, *Grajski objekti v salzburškem Posavju*, str. 84.

³⁶⁴ Delo je potekalo pod vodstvom akademskega slikarja, restavratorja, publicista in pesnika Viktorja Snoja (1922–2011), v času, ko se je tudi v slovenski spomeniškovarstveni praksi na široko razmahnila dejavnost raziskovanja, odkrivanja in obnavljanja starih polihromacij na zunanjsčinah stavb. Obnova dragocenih renesančnih arhitekturnih poslikav na dvoriščnih fasadah gradu Rajhenburg je bila izvedena zelo skrbno in premišljeno. Po odkritju originalnih fragmentov so se odločili, da jih zaščitijo z novim tankim slojem ometa, na katerega so naslikali celovito rekonstrukcijo oziroma interpretacijo fragmentarno ohranjenega originala. S takšnim pristopom so po eni strani uspešno ponazorili nekdanjo celovitost renesančnega ambienta notranjega grajskega dvorišča, po drugi strani pa dragoceni original zavarovali pred nadaljnjim propadanjem. Med zadnjo prenovno leta 2012 se kakovosti in domiselnosti rešitve iz sedemdesetih let niso dovolj zavedali ter jo nadomestili z alternativo, ki je manj celovita in utemeljena ter problematična z vidika dolgoročnega ohranjanja originala.

*Med letoma 1976 in 1977 na fasadah notranjega grajskega dvorišča rekonstruirane arhitekturne poslikave (Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 183).*

delne stene v prostoru pod romansko kapelo in predelne stene ter vmesni strop v gotski kapeli, ki so ji povrnili prvotno višino.³⁶⁵ Leta 1978 so na notranjem grajskem dvorišču pod vodstvom konservatorja arheologa Marijana Slabeta potekale sondažne arheološke raziskave, ki so prinesle nekatere pomembne nove ugotovitve in odprle nova vprašanja v zvezi s stavbno zgodovino gradu.³⁶⁶ Leta 1979 je sledilo rušenje mlajših predelnih sten v prvem nadstropju vzhodnega trakta in odkrivanje ter restavriranje renesančnih lesenih stropov in figuralnih stenskih poslikav, za katere se je izkazalo, da so delo mojstra, ki je leta 1526 poslikal podružnično cerkev Marija Gradec pri Laškem.³⁶⁷ Decembra 1979, ko so v prvem nadstropju gradu nadomeščali stare lesene pode z novimi armiranobetonskimi ploščami, je Ivan Stopar v jugovzhodnem stolpu po naključju odkril pomembne ostanke dotlej neznane romanske grajske kapele.³⁶⁸ Stopar je takrat dosegel ustavitev del v kapeli, s čimer je rešil originalni leseni pod in omogočil poznejše odkrivanje ter prezentacijo kapele.³⁶⁹ Žal so pred tem že odstranili (romanski?) leseni strop sosednje viteške dvorane in ga nado-

mestili z armiranobetonskim. Masivne armiranobetonske plošče so namestili tudi nad pritličnimi prostori v vzhodnem in zahodnem traktu ter v severozahodni stolpasti stavbi.³⁷⁰ Do leta 1981 so dokončali prenovo prostorov v prvem nadstropju zahodnega in južnega trakta ter v njih postavili nov del muzejske zbirke. Hkrati so provizorično uredili površino notranjega grajskega dvorišča, na katerem so do leta 1985 pod talno površino prezentirali izkopani ostanek stare stavbe ob jugozahodnem vogalu. Po letu 1981 so se raziskovalna in prenovitvena dela zaradi pomanjkanja denarja upočasnila. Šele čez nekaj let so odstranili predelni strop v prostoru z romansko grajsko kapelo, kar je omogočilo ugotovitev njene prvotne višine in oblike stropne konstrukcije. Leta 1989 so sanirali grajsko streho in pri tem zlasti na južni strani ohranili veliko večino nepoškodovanih dragocenih starih opečnih strešnikov. Velika strešna okna v obliki frčad s pultastimi strehami iz povojnega obdobja na strehi vzhodnega trakta so zamenjali z manjšimi linami. Med letoma 1992 in 1993 je v prvem nadstropju vzhodnega trakta sledila izdelava novega stavbnega pohištva in lesenih tlakov, izdelanih po historičnih vzorcih iz 16. in 17. stoletja. Hkrati so v istih prostorih dokončali obnovo lesenih renesančnih stropov in v prostore namestili novo reprezentativno

³⁶⁵ Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 140.

³⁶⁶ Slabe, *Raziskave*.

³⁶⁷ Žal so gradbeni delavci v zadnji severni sobi z najkakovostnejšimi poslikavami omet z neodkritimi poslikavami na južni steni v preveliki vnemi odbili še pred prihodom restavradorjev.

³⁶⁸ Curk, *Brestanica*; Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 184; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 98.

³⁶⁹ Prim. Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 72, op. 4; Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 201.

³⁷⁰ Pozneje se je pokazalo, da armiranobetonske plošče statične stabilnosti grajske stavbe niso povečale, ampak so jo oslabile ter zmanjšale njeno potresno varnost. Med zadnjo prenovo te napake niso popravili.

Notranjščina prvotne romanske stolpaste stavbe dvorca Turn po odstranitvi stropnih konstrukcij in predelnih sten ter po gradnji nove strehe (foto: Igor Sapač, 2012).

opremo postmodernih oblik, izdelano v podjetju Stilles Sevnica. Leta 1995 so na severni zunanji grajski fasadi odkrili spominsko ploščo v spomin na dogajanje v zvezi z gradom med drugo svetovno vojno. V letih 1999 in 2000 so v dveh krajših etapah potekale sondažne raziskave na dvoriščnih fasadah grajskih traktov pod arkadnimi hodniki v pritličju, v pritličju valjastega stolpa in v vrhnjem nadstropju zahodnega trakta. Raziskave so razkrile številne kakovostne kamnoseško oblikovane stavbne člene, med katerimi po številčnosti izstopajo zlasti tisti iz obdobja pozne gotike oziroma iz prve tretjine 16. stoletja, in pokazale, da je zahodni grajski trakt v celoti nastal šele v 16. stoletju. Na podlagi rezultatov raziskav je arhitektka Maruša Zorec pripravila idejni predlog za celovito prenovu gradu.

V drugi polovici 20. stoletja je tudi dvorec Turn doživel več različnih gradbenih posegov, ki so v preteklih stoletjih izoblikovano stavbno zasnovo precej okrnili in iznakazili. Stavba je imela v 20. stoletju druge lastnike in drugačno usodo od gornjega gradu na pomolu. Zato obeh stavb danes več ne dojemamo kot sestavnih delov enega kompleksa, kar pa glede na njuno zgodovino v preteklih stoletjih od 13. stoletja dalje ni upravičeno. Po drugi svetovni vojni se je v nacionaliziranem Turnu, enako kakor v gornjem gradu, naselilo več družin in

posameznikov. Stanovanja so v stavbi ostala do danes in ji zagotavljajo kolikor toliko redno vzdrževanje. Funkcija večstanovanjskega objekta z različnimi posestniki oziroma lastniki in brez skupnega upravnika je bila povod za različne parcialne adaptacije, ki so okrnile celovito podobo dvorca. Tako so tekom več desetletij večino notranjih prostorov v nižjih južnih treh traktih pregradili z novimi predelnimi stenami in v njih odstranili pozno-baročno stavbno pohištvo. Na južni in vzhodni zunanji fasadi so v pritličju utilitarno predelali okenske odprtine, v nadstropju ob stiku z jugovzhodnim vogalnim stolpičem pa zgradili betonski balkon. Na dvoriščni strani so zlasti v nadstropju zazidali baročne arkade in jih predrli z okni. V prvotni srednjeveški stolpasti stavbi so zaradi njene dotrajanosti stanovanja menda že v petdesetih letih izpraznili, zatem pa je dal takratni upravljavec Rudnik Senovo v notranjščini porušiti vse stropne konstrukcije in notranje predelne stene, vključno s stopniščem. Les iz odstranjenih stropov so nato menda uporabili v rudniku. Ohranili so se le obodni zidovi, ki zaradi velike višine in historične patine zlasti v notranjščini učinkujejo monumentalno. Zaradi odstranitve stopnišča in stropnih konstrukcij je onemogočen dostop v vrhnji etaži renesančnega jugovzhodnega vogalnega stolpiča, ki se je ohranil v neokrnjeni obliki. Med gradnjo obvozne ceste z mostom čez Savo leta 1977 so okrnili vrt na zahodni strani, podrli večino kamnitega vrtnega zidu in gospodarsko poslopje ter na prvotni stolpasti stavbi poškodovali strešno kritino iz škrlja. Leta 2000 so poškodovano streho s staro strešno konstrukcijo vred odstranili ter na stolpasti stavbi in na jugozahodnem vogalnem stolpiču postavili novo streho, prekrito z opečnim bobrovcem. Nova strešna konstrukcija ima žal zelo široke napušče in zato položnejši naklon od nekdanje, ki je učinkovala bistveno bolj srednjeveško oziroma avtentično.³⁷¹ V zvezi z gradnjo hidroelektrarne Krško in posledičnim preurejanjem nabrežij reke Save na območju Brestanice se je leta 2007 pojavil skrajno aboten predlog, da bi tri enonadstropne južne trakto dvorca, sicer vpisanega v register kulturne dediščine, v celoti podrli in njihovim stanovalcem zagotovili udobnejša stanovanja. Predlog na srečo ni bil uresničen. Dvorec je tako ohranil značilno slikovito razgibano historično podobo, ki pomembno zaokrožuje celovit ambient rajhenburškega grajskega kompleksa in dokumentira njegov razvoj v novem veku oziroma v obdobju baroka.

³⁷¹ Žal pred odstranitvijo stare strešne konstrukcije niso poskrbeli za njeno ustrezno tehnično dokumentiranje.

Pogled na grad Rajhenburg iz zraka pred začetkom prenove leta 2011 (fototeka MAO).

Prenova gradu Rajhenburg med letoma 2011 in 2012

Leta 1999 je Republika Slovenija grad Rajhenburg razglasila za kulturni spomenik državnega pomena. Po končanem postopku denacionalizacije leta

Izklesani manjkajoči elementi apside romanske grajske kapele pred vgradnjo (fototeka ZVKDS OE Ljubljana).

2004 je pripadel Občini Krško, ki je leta 2005 pričela pripravljati dokumentacijo v zvezi s predvideno celovito prenovo grajske stavbe. Decembra 2007 je Občina Krško za upravljanje gradu pooblastila Kulturni dom Krško. Leta 2008 so v grajski stavbi posneli dele slovenskega televizijskega filma *Skriti spomin Angele Vode*, ki ga je režirala Maja Weiss. Pri tem so gradu s filmskimi kulisami in poslikavami začasno poskušali deloma povrniti videz iz obdobja, ko je rabil kot kazenski zavod za ženske. Aprila 2011 so začeli izvajati obsežno prenovo glavne grajske stavbe in območja nekdanjega predgradja. Dela, ki so bila povsem zaključena do slovesne otvoritve v soboto 1. decembra 2012, so potekala na podlagi usmeritev, ki jih je določila pristojna konservatorica umetnostna zgodovinarica Alenka Železnik s sodelavci in po načrtih arhitekta Aleša Hafnerja iz podjetja Gea Consult.³⁷² Med prenovo so pred severno grajsko fasado odstranili leta 1889 zgrajeno podkleteno nadstropno stavbo za samostanske gojence in nanjo prislonjeno podkleteno pritlično vezno stavbo iz obdobja med drugo svetovno vojno. Po odstranitvi obeh stavb so do nivoja iz poznega 19. stoletja odkopali grajski obrambni jarek in sanirali odkopani zidani starejši triločni kamniti most, ki je znova dobil prvotno funkcijo in kamnito parapetno ograjo.³⁷³ Hkrati so obnovili ter do parapetne višine z notranje strani nadzidali odkopano zidovje kontraeskarpe in spodnjega dela obzidja nekdanjega obora pred severno grajsko fasado. Nekdanje predgradje so preuredili v parkirišče, zraven pa ohranili in preuredili leta 1889 zgrajeno manjšo nadstropno samostansko stavbo za sprejem tujcev, poimenovano Moserjeva hiša.³⁷⁴ Ostanke nekdanjega samostanskega portona zunanega dvorišča so odstranili. Na spremenjeno podobo gradu v krajinskem okviru je pomembno vplivalo tudi izsekavanje drevov na vzhodnem, južnem in zahodnem pobočju grajskega pomola. Mogočna grajska stavbna masa je tako dobila bolj poudarjeno vlogo. Na grajski strehi so v celoti odstranili staro opečno kritino, ki je deloma izvirala še iz 17. stoletja, in jo nadomestili z novo – industrijsko izdelanim opečnim bobrovcem, ki le deloma ustreza značaju ročno izdelane historične kritine. Na stre-

³⁷² Isti projektant je s sodelavci od okoli leta 1999 pripravil tudi načrte za prenove številnih drugih slovenskih grajskih stavb; uresničene so bile prenove gradov in dvorcev Jablje, Turjak, Snežnik, Negova, Pišce, Radovljica in Strmol na Gorenjskem. Prim. Hafner, *Prenova slovenskih gradov*, str. 791–808.

³⁷³ Zidano ograjo mostu, odstranjeno na vzhodni strani leta 1889, na zahodni strani pa leta 1948, so ponovno zgradili na osnovi starih fotografij na razglednicah gradu, ko je ta rabil kot samostan trapistov.

³⁷⁴ Stavbo so statično utrdili, vanjo vgradili nove armiranobetonske stropne konstrukcije, izdelali novo ostrešje in novo fasado po vzoru prvotne. Po prenovi so stavbo uredili kot pomožni objekt za kurjavo, druge servisne potrebe in kot čokoladnico.

šinah so namestili nove lesne rustikalne snegobrane. Ob stiku med valjastim stolpom in severovzhodno fasado vzhodnega grajskega trakta so odstranili večetažni sanitarni prizidek iz obdobja po letu 1881. Na zunanjih fasadah gradu so obnovili rusticirani tanki fasadni omet iz zadnje tretjine 19. stoletja, s katerim so prekrili tudi poprej vseskozi neometani spodnji del valjastega stolpa. Z obnovljenim ometom so prekrili tudi nazadnje vidno romansko plastovito strukturo zidave na zahodni in južni fasadi. Žal med obnovo fasadnih ometov niso izvedli sondažnih raziskav, s katerimi bi bilo mogoče natančneje pojasniti stavbno zgodovino gradu.³⁷⁵ Obnove ometov niso povsem dokončali; na severni fasadi v spodnjem delu manjka ortogonalna mreža izstopajočih tankih pasov rustike. Znižanje nivoja tal zunanjega grajskega dvorišča je omogočilo, da so odkopali poprej zasuti spodnji del renesančnega glavnega grajskega portala, pri tem pa so z arheološkimi raziskavami razkrili tudi ostanke prvotnega romanskega portala na istem mestu in nekdanjega dvorišnega tlaka zraven. Pomembno najdbo so prikazali s pomočjo zastekljenega pasu tal ob zahodni steni glavne grajske veže. Na dvoriščnih fasadah so odstranili tanko zaščitno plast ometov z rekonstruiranimi arhitekturnimi poslikavami renesančnih oblik iz sedemdesetih let 20. stoletja in ponovno odkrili več nepovezanih ostankov originalne arhitekturne poslikave iz 17. stoletja.³⁷⁶ Notranje grajsko

dvorišče so v celoti tlakovali z večjimi rečnimi oblicami (mačjimi glavami), pri tem pa povsem zakrili lokacijo grajske cisterne za vodo ob vzhodnem traktu. Pod arkadnimi hodniki v pritličju so na vseh traktih z restavratorskimi posegi dopolnili poškodovane kamnite poznogotske portale, odkrite večinoma leta 1999. Najbolj obsežna in zahtevna je bila obnova šilastoločnega kletnega portala valjastega stolpa in ušesastega pritličnega portala v vzhodni steni severozahodne stolpaste stavbe. V notranjščini so prenovili vse prostore. V valjastem stolpu so odstranili vodno cisterno iz poznega 19. stoletja v kletni etaži in stropno konstrukcijo med kletjo in pritličjem, nato pa v novo vzpostavljenem prostoru z dvoetažno višino na talnem nivoju odstranjene stropne konstrukcije iz poznega 19. stoletja na obodu prostora namestili historizirajoče oblikovan

rektno celovito predstavo o značilni renesančni oziroma manieristični obravnavi notranjih grajskih dvorišč v slovenskem prostoru s slikarskimi sredstvi. Z zadnjo prenovno smo to kakovostno prezentacijo izgubili in sedaj v slovenskem prostoru nikjer ni več ponazorjenih tako zgodnjih arhitekturnih poslikav notranjih grajskih dvorišč. Zadnja prenova se je v nasprotju s posegom iz sedemdesetih let ozko omejila zgolj na eno pomensko raven; na prezentacijo poškodovanih originalnih fragmentov, ki pa so z močnim in absolutno prevladujočim okvirom sterilno prenovljenih oziroma novih dvoriščnih elementov izgubili navezavo na širši kontekst, s tem pa bistvo in pravi smisel. Nova prezentacija deluje nepremišljeno, neodločno, nedokončano, naključno. Nekateri fragmenti so odkriti, drugi, npr. na južnem koncu vzhodne dvoriščne fasade ali v vrhnjem delu stopnišnega izzidka, zakriti z beležem, da si je še težje predstavljati nekdanjo celoto. Opazovalec more zgolj ugibati, zakaj je bilo smiselno večji del starih fasadnih ometov prekriti z novim sterilnim beležem, po drugi strani pa ponekod izluščiti in izolirano prikazati posamezne fragmente. Zdi se, da sta poseg bolj kot kaj drugo narekovali nagljučno, pomanjkanje denarja. Le tako si je mogoče razložiti dejstvo, da prezentacija ni usklajena s pristopom, ki je obveljal pri obravnavi drugih delov grajske zunanjščine. Tako moremo sedaj po eni strani povsod opazovati povsem nove dvoriščne tlake, povsem novo strešno kritino in povsem obnovljene zunanje grajske fasade, po drugi strani pa iz konteksta iztrgane nepovezane razdrapane fragmente arhitekturne poslikave na dvorišču, prikazane, kakor da bi šlo za dragoceno filigransko figuralno poslikavo. Na drugih primerljivih stavbah v sosesčini takšnega pristopa ni mogoče srečati. Arhitekturne poslikave velikega formata, ki dopolnjujejo grajeno arhitekturo, so pač nekaj povsem drugega od figuralnih ali ornamentalnih poslikav v posamičnem notranjem prostoru. Obravnavati in prezentirati jih je mogoče le z upoštevanjem celotne arhitekturne zasnove. V nasprotnem primeru lahko pride do popolne disharmonije in do prevrednotenja osnovnega pomena spomenika. Tako ni slučajno, da so denimo pri bližnjih primerih obravnave zunanjščine dvorca Olimje, samostana Studenice ali gradu Veliki Tabor pred nedavnim na osnovi fragmentov iz zgodnjega 18. stoletja dosledno obnovili celoto fasadne arhitekturne poslikave in se niso odločili za prezentacijo posameznih nepovezanih in nepovednih fragmentov, s katerimi bi okrnili celovitost in razumljivost arhitekturnega spomenika. Zgovorni so tudi primeri obravnave odkritih dvoriščnih arhitekturnih poslikav na koroških dvorcih Hallegg in Welzenegg ali v palači Welzer v Celovcu; nepovezanih originalnih fragmentov nikjer ne bomo srečali.

³⁷⁵ Prim. Stopar, *Grad Breistanica*, str. 146; Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 200, 202.

³⁷⁶ Izvedeni način prenove dvoriščnih fasad je sporen. Na to je med ogledom prenovljenega gradu 2. 8. 2012 opozoril tudi dr. Ivan Stopar. Prim. Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 202. Fragmenti originalne poslikave so sedaj znova izpostavljeni negativnim vremenskim vplivom, zaradi skromnega obsega učinkujejo nepovezano in nerazumljivo, po drugi strani pa tudi moteče z vidika ambientalnega učinka notranjega grajskega dvorišča kot celote, ki z novim tlakom, z novim beležem velike večine fasadnih površin, z novo zasteklitvijo okenskih in vratnih odprtín ter z novo strešno kritino učinkuje povsem prenovljeno oziroma novo. Odkriti zbledeli nepovezani fragmenti v tem skoraj povsem sterilno učinkujočem prenovljenem okolju nehote učinkujejo kot moteč tujek, ki krni novo kreirano estetsko celovitost in ustvarja disharmonično razpoloženje. Zdi se, da je bila rešitev iz sedemdesetih let iz vidika dolgoročnega ohranjanja dragocenega originala, iz vidika dovolj korektne interpretacije osnovnega pomena renesančne arhitekturne poslikave in iz vidika celovite prezentacije notranjega grajskega dvorišča bistveno bolj domišljena in vsestransko utemeljena. V danih razmerah je uspela ustvariti najbolj optimalni kompromis med hotenjem po varovanju originala in težnjo po ponazoritvi osnovne arhitekturne ideje, ki je zaradi renesančne ambientalne celovitosti notranjega dvorišča enako pomembna kot historična originalna substanca. Rekonstrukcijski poseg kljub obsežnosti ni bil problematičen, saj je šlo za ponovno kreacijo naslikanega arhitekturnega sistema s ponavljajočimi se natančno definiranimi posameznimi naslikanimi arhitekturnimi elementi geometričnih oblik. Povsem drugače bi bilo, če bi bilo denimo treba dolikati manjkajoče človeške figure ali rastlinske motive. Rekonstrukcijski poseg ni poškodoval originala, ampak ga je zaščitil in omogočil njegovo varno ohranitev. Po drugi strani je prispeval ko-

lesen povezovalni hodnik.³⁷⁷ V novo oblikovanem prostoru so uredili muzejsko trgovino. V pritličju zahodnega trakta so v severnem prostoru odstranili predelno steno in v steni severozahodne stolpaste stavbe odkrili ter odprli polkrožno sklenjeni portal poznogotskih oblik. V zahodni zunanji steni so pod severnim oknom prebili nov prehod na novo urejeno obzidano teraso pred zahodno fasado. Nov prehod, nujen zaradi nove gostinske dejavnosti v pritličju zahodnega traka in na zahodni zunanji terasi, so zaprli z vrati, na zunanjščini domiselno zakritimi s fasadnim ometom. V trikotnem južnem delu zahodnega trakta so v pritličju odstranili banjasti obok s sosvodnicami in tam zgradili nov armiranobetonski jašek za dvigalo do podstrešja, zraven pa uredili nove sanitarije. V pritličju južnega trakta v prostoru nekdanje romanske glavne dvorane so na južni in vzhodni steni odstranili mlajše omete in prezentirali romansko plastovito zidavo iz pravih klesanih kvadrov. Hkrati so armiranobetonski strop iz poznih sedemdesetih let 20. stoletja zakrili z lesenim opažem, ostenja lin v južni steni pa so znižali do prvotne višine. Najobsežnejše gradbene posege so izvedli v jugovzhodnem stolpu. V kletni etaži oziroma v prvotnem pritličju so odstranili mlajši plitki banjasti obok in namestili masivni ravni lesen tramovni strop, oblikovan po vzoru romanskega stropa v sedanjem pritličju. V romanski grajski kapeli so ohranili in prezentirali vse elemente iz 12. stoletja, odstranili oziroma zazidali pa šest mlajših pravokotnih oken na vzhodni in južni strani ter upoštevaje originalne ostanke ponovno zgradili kamnito polkrožno apsido na vzhodni strani³⁷⁸ in dve polkrožno zaključeni okenci romanskih oblik na južni strani, ki so ju glede na pozicijo, velikost in proporcijsko zasnovi oblikovali po vzoru dveh romanskih okenc v južni steni romanske kapele na gradu Petersberg v Brežah na Koroškem.³⁷⁹ Prostor

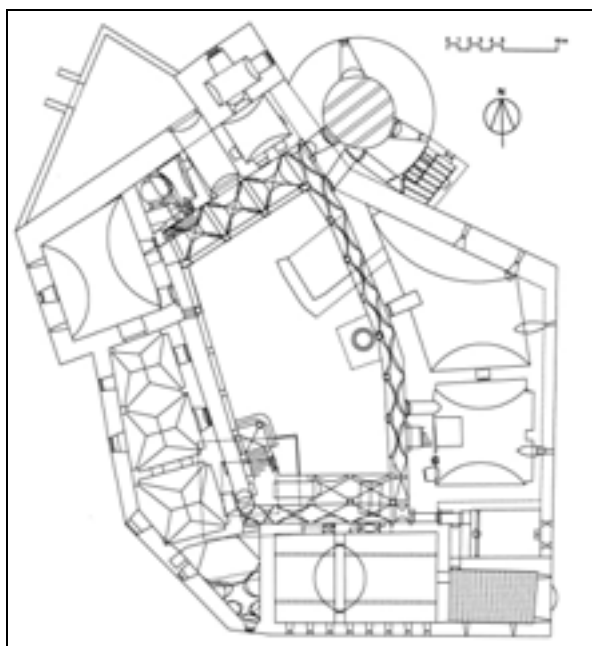
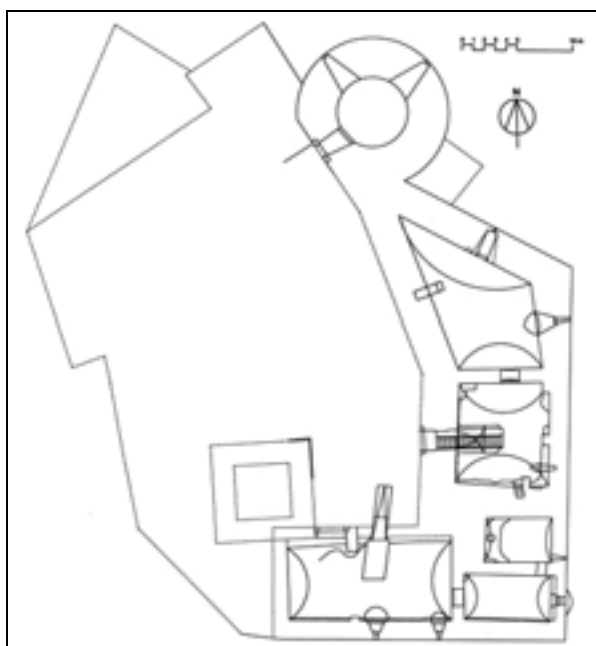
so opremili z novim dvopolnim križnogrebenastim obokom z oprogo na sredini, ki je oblikovan na osnovi sledov in ob upoštevanju analogij s hotenjem po avtentični interpretaciji uničenega originalnega oboka, konstruiran pa povsem sodobno kot ometana lahka lesena konstrukcija, obešena na skrite jeklene nosilce, ki hkrati nosijo nova tla nove pol-etaže nad kapelo. To konstrukcijo, ki jo je mogoče razumeti tudi kot model nekdanjega oboka v merilu 1 : 1, je mogoče kdaj pozneje, kolikor bi se izkazalo, da ni ustrežna, brez težav in stroškov, predvsem pa brez posledic za originalno romansko substanco, odstraniti. V severni steni kapele so z ometanima lesenima konstrukcijama zaprli mlajša prehoda. V zahodni steni so odkrili in odprli prvotni vhod v kapelo. Žal njegova obnovljena oblika ne ustreza odkritim originalnim fragmentom in jo bo v prihodnje z manjšim gradbenim posegom nujno korigirati, saj v sedanji podobi zelo krni sicer dovolj korektno prezentacijo romanske kapele.³⁸⁰ V kapeli so po restavriranju ponovno namestili originalna lesena romanska tla, ki so jih zaščitili z novim mostovžem, konstruiranim iz jekla in stekla. Mostovž omogoča gibanje obiskovalcev v prostoru, ne da bi bil pri tem obremenjen historični leseni pod. Nove dele v kapeli so gladko ometali in jih obarvali v kontrastnem sivorjavem tonu. Žal celotna notranjščina zaradi izbire tega tona učinkuje nekoliko pretemno in ne ustreza najbolje prvotnemu značaju dokaj svetle reprezentativne kapele salzburškega nadškofa. Z obnovo kapele se je precej spremenila zunanja podoba jugovzhodnega dela gradu; namesto šestih velikih oken, ki jih kažejo upodobitve gradu od zgodnjega 18. stoletja dalje, je znova nastala zaprta mogočna stavbna masa z majhnimi okenci oziroma linami in lahko iz zidne črte izstopajočo apsido na vzhodni strani. Prostora zahodno od romanske kapele v nekdanjem vrhnjem nadstropju palacija sta v glavnem ohranila nespremenjeno podobo z baročnimi stropnimi štukaturami. Žal je bila pri tem zamujena priložnost, da bi njuno ostenje podrobneje raziskali in prezentirali dragoceni originalni romanski stenski omet, ki so ga razkrile raziskave na vzhodni steni vzhodnega prostora spomladi 2012. Severno od romanske kapele so prostor z gotsko kapelo in prostore v prvem nadstropju vzhodnega trakta v glavnem ohranili v podobi, ki so jih dobili z restavratorskimi posegi v zadnjih treh desetletjih 20. stoletja. Zazidali so mlajši ozki prehod med vzhodnim traktom in emporo gotske kapele, odprli pa reprezentativni poznoromanski portal med emporo in južnim traktom oziroma romanskim palacijem. Nekaj več sprememb so doživeli prostori v drugem nadstropju gradu, kjer so na dvoriščnih stenah vzhodnega in zahodnega trakta

³⁷⁷ Hodnik je sorodno oblikovan kot novi hodnik istega arhitekta v notranjščini obvodnega renesančnega valjastega stolpa gradu Turjak. Historizirajoče oblikovanje rajhenburškega hodnika je nekoliko zavajajoče, saj ustvarja vtis, da gre za rekonstrukcijo uničenega originala iz 16. stoletja; v resnici je imel stolp v 16. stoletju tu plitek kupolast obok, tla pritličja pa so bila okoli 1 meter višje od nivoja sedanjega hodnika, ki je po nepotrebnem prilagojen nekdanjemu nivoju tal iz 19. stoletja.

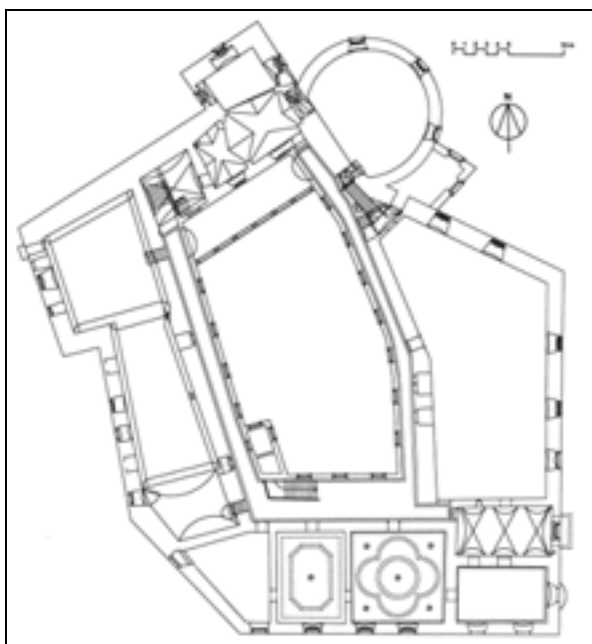
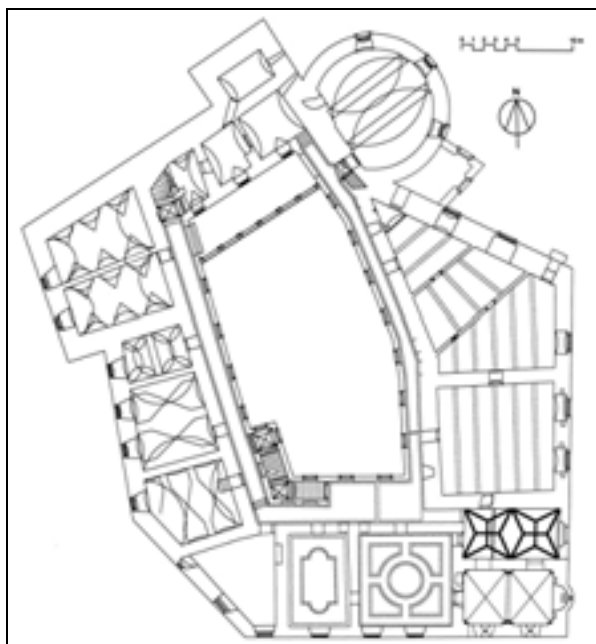
³⁷⁸ Manjkajoči srednji del apsida so oprli na originalno kamnito konzolo, odkrito med odstranjevanjem spodnjega okna v vzhodni steni kapele. Nad konzolo so spodnji del apsida na zunanjščini poudarili z venčnim zidcem, ki pa se zdi glede na členitev konzole in odsotnost vrhnjega venca precej predimenzioniran. Okno v apsidi kapele so oblikovali glede na proporce slavoločne odprtine. Vrhnji zaključek apsida na zunanjščini so oblikovali po vzoru zaključka apsida bližnjega gradu Podsreda. Manjkajoči del kockastega friza v notranjščini apsida so oblikovali po še ohranjenem originalnem delu.

³⁷⁹ Konstrukcija kamnitega ostenja obeh okenc nikakor ne ustreza običajnim konstrukcijam romanskih okenskih odprtin in bi jo veljalo v prihodnje zakriti z ometom, saj v sedanji obliki krni verodostojnost prezentacije prostora.

³⁸⁰ Portal bi moral biti oblikovan podobno sicer mlajšemu portalu med pritličnima prostoroma v vzhodnem traktu.

Tloris kleti in pritličja gradu Rajhenburg (ZVKDS OE Ljubljana).

Tloris prvega in drugega nadstropja gradu Rajhenburg (ZVKDS OE Ljubljana).

odkrili in odprli tri kakovostno oblikovane in bogato razčlenjene poznogotske okenske odprtine iz prve tretjine 16. stoletja. Spremembe je doživelo tudi grajsko podstrešje, kjer so na vzhodni in južni strani s stenami iz mavčno-kartonskih plošč uredili nove delovne prostore za grajsko osebje in jih povezali s prostoroma v vrhnji etaži jugovzhodnega stolpa. Hkrati so ponovno odprli zazidana pravo-

kotna okna podstrešne poletaže valjastega stolpa. Med prenovo so vse prostore v gradu opremili z novim stavbnim pohištvo in z novimi tlaki. Pri oblikovanju so se dosledno oprli na historične vzorce. V kleti in pritličju so prostore opremili z ročno izdelanimi rustikalnimi opečnimi tlakovci. Na hodnikih v prvem in drugem nadstropju so starejše betonske tlake iz poznega 19. stoletja nadomestili z

novimi kamnitimi tlaki, oblikovanimi po vzoru starih odstranjenih v obliki šahovnice iz diagonalno položenih temnih in svetlih ploščic. Sanitarije so opremili s talnimi in stenski oblogami iz rdeč-kastega naravnega kamna. Prenovljeni grad so opremili z novo infrastrukturo, prilagojeno sodobnim standardom in novi vsebini. Nekatere tehnološke sklope so umestili v stare dimniške tuljave oziroma jih locirali na območjih nekakovostnih historičnih predelav. S prenovno so poskušali ojačiti tudi statično stabilnost stavbe oziroma njeno potresno varnost. Žal pri tem niso odstranili armiranobetonskih plošč iz poznih sedemdesetih let 20. stoletja pod tlemi prvega nadstropja, po drugi strani pa so z vezovanjem širokih utorov za jeklne vezi v vrhnjem delu zidovja na zunanjih fasadah precej poškodovali romanske klesane kvadre iz 12. in 13. stoletja.

Izpeljana obsežna prenova vsekakor predstavlja novo poglavje arhitekturne zgodovine gradu Rajhenburg in je hkrati pomemben dosežek v zvezi s prizadevanjem za njegovo ohranitev in nadaljnjo rabo. Po drugi strani zrcali širšo problematiko prenov najpomembnejših grajskih stavb v Sloveniji v zadnjih desetletjih, ki so izgubile nekdanjo namembnost, dobile pa status kulturne dediščine. Pri tem gre zlasti za problematiko raziskovanja, vrednotenja spomeniškega oziroma kulturnozgodovinskega pomena in revitalizacije z vnosom novih vsebin. Na gradu Rajhenburg je mogoče analizirati dva pristopa k njegovemu raziskovanju, vrednotenju in prenavljanju. Za prvi pristop iz zadnje četrtine 20. stoletja sta bili značilni težnja k poglobljenemu raziskovanju stavbne zgodovine na podlagi sistematičnih ciljnih sondažnih raziskav in težnja po čim bolj celovitem vrednotenju spomeniškega pomena gradu in njegovih posameznih delov. Za raziskave je bilo na voljo dovolj časa, izpeljani prenovitveni posegi pa so bili zaradi pomanjkanja denarja parcialni in dokaj neobsežni. Pri drugem pristopu, ki se je uveljavil med zadnjo prenovno v letih 2011 in 2012, je bilo to v glavnem obratno; zaradi dovolj denarja so bili prenovitveni posegi izpeljani bistveno bolj celovito in obsežno, za izvajanje stavbnih raziskav pa je bilo bistveno manj časa in volje. Zadnje je problematično, saj so raziskave vselej osnova za celovito razumevanje kulturnozgodovinskega pomena spomenika in zgolj z njihovo pomočjo je mogoče korektno ovrednotiti posamezne stavbne dele. Bolj obsežne in celovite so prenove, tem bolj temeljite in interdisciplinarno bi morale biti zastavljene stavbne raziskave. Žal grad Rajhenburg podobno kot več drugih pomembnih arhitekturnih spomenikov v slovenskem prostoru, prenovljenih v zadnjem času, kaže, da se teorija in praksa vse bolj razhajata. Stavbne raziskave so vse preveč naključno zastavljene in vse preveč odvisne od dobre volje izvajalcev gradbenih del. Za njihovo celovito izvedbo navadno zmanjka denarja in časa, zlasti pa volje. Tako na

gradu Rajhenburg kot prav gotovo enem najpomembnejših spomenikov grajske arhitekture in kulture v Sloveniji med obsežno zadnjo prenovno ni bilo mogoče izvesti celovito zastavljenih arheoloških raziskav na notranjem dvorišču, ki bi morda mogle pojasniti odprta vprašanja v zvezi z njegovimi začetki. Ni bilo mogoče izvesti celovito zastavljenih in dokumentiranih sondažnih raziskav v nekdanjih reprezentativnih bivalnih prostorih v vrhnjem nadstropju nekdanjega palacija, ki bi prav gotovo pomembno zaokrožile vedenje o pomenu romanske kapele in o razvojni stopnji bivalne kulture v grajski stavbi v 12. stoletju.³⁸¹ Ni bilo mogoče izvesti sicer že več desetletij nazaj predvidenih sondažnih raziskav zunanjih fasad, ki bi pojasnile natančno zaporedje in značaj pomembnih gradbenih posegov v 12., 13., 16. in 17. stoletju. Zavedati se je treba, da tovrstne raziskave niso pomembne le zaradi akademske razprave o gradbeni zgodovini grajske stavbe, ampak so ključnega pomena za njeno korektno prezentacijo oziroma interpretacijo; ta je razumljivo vselej lahko le zgolj bolj ali manj subjektivna, a če se že v osnovi odrečemo nujnim znanstveno utemeljenim stavbnim raziskavam, obstaja velika verjetnost, da bo pomen spomenika in njegovih posameznih delov med prenovno napačno interpretiran in da bodo izvedena gradbena dela spomeniški pričevalnosti prej v škodo kot v korist. Izvedena prenova gradu Rajhenburg kaže, da si je v prihodnosti treba prizadevati za interdisciplinarno načrtovane in izpeljane stavbne raziskave kot samoumevni in nujni del priprave dokumentacije za izvedbo celovite preнове stavbe s pomenom pomembnega arhitekturnega spomenika. Vodilo pri tem mora biti: več etike in manj estetike, oziroma z znanimi besedami enega od utemeljiteljev moderne doktrine varovanja evropske stavbne dediščine Georga Dehia: *Denkmäler schützen heißt nicht Genuß suchen, sondern Pietät üben*.³⁸²

Ob zaključku obsežnih prenovitvenih del na gradu Rajhenburg v letu 2012 se je treba zavedati, da nikakor še nismo na cilju prizadevanj za korektno spomeniško raziskavo in prezentacijo celotnega grajskega kompleksa. Na eni strani bo treba v prihodnje še nadrobneje raziskati in predstaviti ne-

³⁸¹ Zgolj ugibati moremo, kakšna bi bila usoda ostankov romanske grajske kapele, če jih ne bi bil že leta 1979 odkril in obvaroval entuziastični raziskovalec? Kaj bi se zgodilo, če bi jih bili odkrili šele sredi del med zadnjo prenovno, po dokončanju projektne dokumentacije? Morda bi ostanke lizen in obstenskih lokov prezentirali v okviru novih sanitarij ali novega jaška za dvigalo. Najverjetneje ne! Domnevati smemo, da med zadnjo prenovno ostankov kapele niti ne bi zasledili, saj nihče ne bi pomislil na predhodno zamudno raziskovalno sondiranje sten pod debelimi sloji mlajših ometov in obzidave...

³⁸² Varovanje spomenikov ne pomeni iskanja užitek, temveč izražanje pietete. Dehio, *Denkmalschutz und Denkmalpflege*, str. 268.

katera najpomembnejša poglavja iz njegove preteklosti, zlasti obdobja, ko so bili njegovi gospodarji salzburški nadškofje in gospodje Rajhenburški. Na drugi strani bo treba pri načrtovanju revitalizacije večjo pozornost posvetiti tudi drugim delom grajskega kompleksa, zlasti nekdanjim vrtnim nasadom, stavbam pristave in dvorcu Turn.

V zvezi s problematiko celovite prezentacije najpomembnejših ohranjenih stavbnih sestavin iz obdobja razcveta gradu pod salzburškimi nadškofi bo treba še enkrat pretehtati, ali je resnično smiselno pred romansko kapelo obdržati sedanjo skoraj povsem utilitarno in sterilno učinkujočo podobo obeh prostorov nekdanje romanske vrhnje etaže palačija in še naprej prikrivati najpomembnejšo najstarejšo plast.³⁸³ Menim, da bi bilo mogoče v obeh prostorih brez bistvenih posledic za spomeniško pričevalnost in celovito dožemanje sicer povprečno kakovostne baročne plasti, kakršno najdemo tudi v številnih drugih bližnjih stavbah, izluščiti in prezentirati najpomembnejše sestavine iz 12. stoletja, hkrati pa z muzealskim pristopom, morda s pomočjo modelov v naravni velikosti, ponazoriti prvotno funkcijo prostorov v navezavi na romansko kapelo. Prav v teh dveh prostorih bi bilo mogoče na osnovi prepleta konservatorsko-restavratorskega in muzejskega dela najbolj korektno prikazati pomen salzburške nadškofije za grad Rajhenburg in za širši prostor Posavja. Kot vzorec za prezentacijo lahko služi med letoma 1994 in 1996 izvedena prezentacija reprezentativnih notranjih bivalnih prostorov škofijske palače oziroma rezidence (episkopiuma) v Poreču, ki jo je dal ob znameniti baziliki zgraditi škof Evfrazij sredi 6. stoletja, ko je dal temeljito prenoviti ves katedralni stavbni kompleks. Poslopje

episkopiuma je podobno kot grad Rajhenburg vsekozi ostalo v funkciji, doživelo je več prezidav in je bilo do prenove v primerjavi z drugimi deli katedralnega kompleksa najslabše stavbnozgodovinsko preučeno. Pred prenovo je imelo poenoteno baročno podobo, ki pa še zdaleč ni imela takšnega izjemnega spomeniškega pomena, kakor sestavine iz starokrščanskega obdobja. Po zgledno izvedenih stavbnih raziskavah in na njih temelječem vrednotenju je bila sprejeta odločitev, da se izpod mlajših plasti izlušči fragmentarno ohranjena dragocena najstarejša plast in da se prezentira s pomočjo najnujnejših dopolnitev. Tovrstni pristop je bil mogoč tudi zato, ker je poslopje izgubilo prvotno namembnost in je dobilo novo muzejsko funkcijo. Pred izvedbo posegov poslopje kljub baročnim stropnim štukaturam v notranjščini ni imelo posebno izjemnega spomeniškega pomena. Po izvedeni prenovi in prezentaciji, na račun delne odstranitve mlajših plasti in žrtvovanja baročne celovitosti, se je spomeniški pomen poslopja bistveno povečal; danes velja za eno najpomembnejših ohranjenih tovrstnih zgodnjekrščanskih stavb na svetu. Zaradi uspešne raziskave in prezentacije tega poslopja, ki je z luščenjem mlajših plasti znova dobilo mogočno osrednjo škofovsko dvorano za ceremonije oziroma sprejeme (audientiae episcopalis) v prvem nadstropju, se je povečal tudi pomen sosednjega poslopja bazilike.³⁸⁴ Na gradu Rajhenburg bi bilo mogoče podobno kot v primeru poreškega episkopiuma izpod novejših ometov izluščiti izjemne prvotne omete in jih diskretno dopolniti. Hkrati bi bilo treba korigirati sedaj zelo zgrešeno obnovljeni vhod v romansko kapelo in prezentirati originalne dele njegovega kamnitega ostenja. Tako bi tudi romanska kapela dodatno pridobila na pomenu in ne bi več učinkovala zgolj kot izolirani, iz širšega konteksta iztrgani eksotični prostor, ampak bi bila vizualno znova logično povezana s sosednjim poznoromanskim reprezentativnim portalom in s palačijem. S primernim oblikovanjem opreme bi bilo mogoče povezavo kapele in palačija še bolj poudariti. Vsekakor bi bilo romansko kapelo, enako kot sosednjo mlajšo gotško kapelo, treba opremiti s primerno oltarno menzo in s krščanskim simbolom – križem, saj sedaj učinkuje povsem profanizirano, kar glede na nekdanji pomen nikakor ni primerno. Morda bi bilo smiselno še enkrat razmisliti tudi o ponazoritvi sedaj odbitih polstebrov ob daljših stenah kapele.³⁸⁵ Masivna oproga med obočnima polama kot nošeni element brez nosilnih elementov – polstebrov učinkuje nelogično in netektonsko. V

³⁸³ Problematika je v tem primeru povsem različna kakor pri obravnavi fragmentov arhitekturnih poslikav na dvorišču. Na dvoriščni strani gre prvenstveno za problematiko prezentacije celovitega ambianta iz 17. stoletja, katerega ključni sestavni del so fasadne arhitekturne poslikave. V tistem primeru se morajo nadrobno, torej tudi način prezentacije arhitekturnih poslikav, nujno podrežati večji celoti, če ne želimo, da se njena likovna kakovost in spomeniški pomen zmanjšata. V primeru dveh prostorov v nekdanji vrhnji etaži romanskega palačija je prav nasprotno; z odkritjem, prezentacijo in poudarjanjem posameznih nadrobno oziroma fragmentarno ohranjenih stavbnih sestavin na stenah bosta sedaj dokaj utilitarna prostora pridobila na pomenu in vrednosti, ki sta sedaj povprečna. Odkritje ostankov edinstvenega notranjega ometa reprezentativnih romanskih bivalnih prostorov je prav gotovo pomembnejše od ohranjanja novejšega gladkega belega ometa, katerega edini pomen je, da s stropnim štukom povprečne kakovosti tvori navidezno celoto. Primerljiv pristop odkrivanja in prezentacije pomembne prvotne romanske plasti na račun odstranitve mlajših manj kakovostnih plasti so pred nekaj leti uspešno izvedli v gradu Hohensalzburg nad Salzburgom; z odkritjem ostankov romanskih okenskih odprtih, romanskih ometov in strukture zidave v nekdanjem reprezentativnem bivalnem prostoru se je povečal pomen celotnega gradu kot kulturnega spomenika. Prim. Schicht, *Burgen des Salzburger Erzbistums*, str. 89.

³⁸⁴ Prim. Prelog, *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, Bertoša in Matijašič, *Istarska enciklopedija*, str. 78–79, 210–214.

³⁸⁵ Na to problematiko je opozoril tudi dr. Ivan Stopar med ogledom prenovljenega gradu 2. 8. 2012. Prim. Stopar, *Najlepsi slovenski gradovi*, str. 202.

obdobju romanike dekonstruktivizem v arhitekturi pač še ni bil tako priljubljen kot v našem času. Razumljivo je, da sta originalna polstebra uničena in da njuna oblika, še zlasti v obsegu kapitelov, ni znana, a to ni zadosten razlog za popolno izključitev možnosti ponazoritve v shematski obliki s pomočjo površinsko ustrezno obdelanega odstranljivega modela iz lahkega materiala.

V zvezi z muzeološkim pristopom k revitalizaciji gradu Rajhenburg bo brez dvoma treba posebno pozornost posvetiti rodovini Rajhenburških, še zlasti pa slavnemu Rajnprehtu, izjemni osebnosti evropskega pomena na prehodu iz srednjega v novi vek.³⁸⁶ Na to tematiko se navezuje tudi vprašanje ustrezne hrambe in prezentacije ostankov kakovostnih kamnoseško obdelanih poznogotskih okenskih okvirov, ki so jih v 17. in 18. stoletju kot spolije vzdali v predelano ali novo grajsko zidovje. Med zadnjo prenovo so mnoge spolije vzeli iz zidovja, niso pa poskrbeli za njihovo prezentacijo. Vsekakor je te elemente treba nujno ustrezno dokumentirati, preučiti, oštevilčiti in prezentirati v okviru ustrezne muzejske postavitve v notranjščini gradu. V Sloveniji se žal vse pre pogosto dogaja, da za odkrite ostanke pomembnih kamnoseško obdelanih elementov ni ustrezno poskrbljeno in se nazadnje porazgubijo.³⁸⁷ Za zgled, kako je mogoče učinkovito poskrbeti za varovanje in hkratno predstavitev tovrstnih elementov, morejo služiti pred nedavnim prenovljeni grad Polzela (Komenda), episkopium v Poreču ali grad Veliki Tabor na območju Hrvaškega Zagorja. Z malce dobre volje bi bilo mogoče prezentacijo kamnoseško obdelanih elementov dopolniti z muzejsko predstavitvijo stavbne zgodovine gradu Rajhenburg, ki bi jo bilo mogoče nazorno ilustrirati tudi z maketami celote in posameznih delov v različnih obdobjih.

Dokončati bo treba tudi ureditev notranjega grajskega dvorišča, ki v sedanjosti podobi učinkuje kot torzo. V zvezi z arhitekturnimi poslikavami dvo-

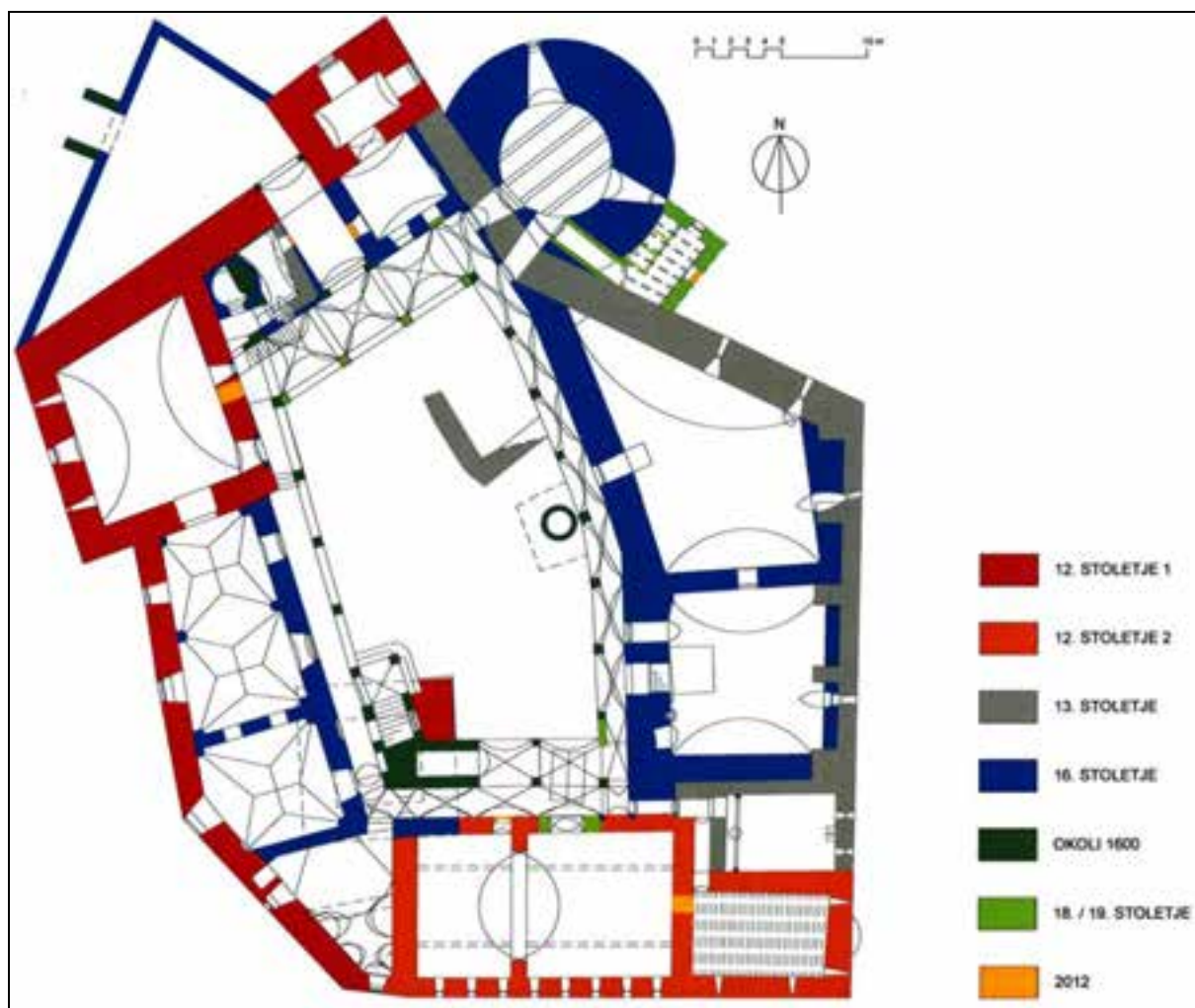
Kamnita krona in kovani nastavek iz okoli leta 1600 nad cisterno za vodo na dvorišču gradu Sevnica pred drugo svetovno vojno (zasebna zbirka).

riščnih fasad bo nujno najti bolj korektno rešitev od sedanje, ki je sporna tako z vidika povednosti in estetske vrednosti prezentiranih fragmentov, kakor tudi z vidika njihovega dolgoročnega ohranjanja v obstoječih klimatskih pogojih. Nujno bo prezentirati sedaj povsem zakrito cisterno za vodo kot enega ključnih funkcionalnih elementov za identiteto grajske stavbe. Morda bi bilo na ponovno odprti vrhnji del cisterne smiselno postaviti kopijo renesančne kamnite krone s kopijo kovanega nastavka iz okoli leta 1600, ki je do okoli leta 1960 stal na bližnjem gradu Sevnica, nato pa je propadel. Tako bi s pomočjo ohranjene dovolj zanesljive dokumentacije dobili nadomestek dragocenega originala, ki ga na sevniškem gradu zaradi organiziranja prireditev na dvorišču ni mogoče ponovno postaviti.

Med razmišljanjem v zvezi z nadaljevanjem prenovne glavne grajske stavbe ne gre pozabiti na druge dele grajskega kompleksa, ki jih bo v prihodnje treba primerno revitalizirati in ponovno pomensko navezati nanjo. V zvezi z načrtovanjem prenovne območja nekdanjega velikega vrta na slemenu grajskega pomola se pojavlja vprašanje, kako obravnavati po drugi svetovni vojni tam zgrajeno veliko večstanovanjsko poslopje, ki je precejšen tujek v podobi grajskega kompleksa, po drugi strani pa je značilni

³⁸⁶ Rajnpreht Rajhenburški je v slovenski strokovni literaturi skoraj povsem spregledan. Ne najdemo ga niti v novejših temeljitejših delih, ki obravnavajo fenomen viteštva in vojakov na Slovenskem v obdobju srednjega veka.

³⁸⁷ Žalostni seznam v preteklih letih v Sloveniji izgubljenih pomembnih fragmentov kamnoseško obdelanih arhitekturnih fragmentov je žal zelo dolg. Na njem so tudi elementi iz nekdanje samostanske cerkve v Kostanjevici, iz nekdanje srednjeveške križevniške cerkve v Ljubljani, iz kompleksa Žičke kartuzije, iz podrte ljubljanske baročne Koslerjeve hiše, iz mariborskega kužnega znamenja, iz dvorca Križ pri Kamniku, iz številnih dolenjskih gradov in dvorcev, požganih med drugo svetovno vojno, iz gradu Hompoš pri Mariboru, iz gradu Rihemberk na Goriškem, iz gradu Vurberk pri Ptujju, iz dvorca Ravno polje pri Ptujju, iz Knežjega dvorca v Celju. Pred leti odkriti elementi romanskih bifor iz križnega hodnika v Stični so raztreseni na več lokacijah. Le kdo bi vedel, kje je originalni stebriček romanske bifore iz gradu Podsreda, ki je bil pred nekaj leti še na prvotnem mestu?

Tloris pritličja gradu Rajhenburg z označenimi razvojnimi fazami (po načrtu iz arhiva ZVKDS OE Ljubljana dopolnil Igor Sapač).

dosežek svojega časa. Še bolj kompleksno je vprašanje revitalizacije razsežne grajske pristave, ki je sedaj deloma že razvaljena. Ne gre pozabiti niti na dvorec Turn, ki je zaenkrat z novo streho nad najstarejšim delom in s stanovanji v nižjih treh traktih sicer obvarovan pred propadom. Smotno bi bilo razmisliti o začasni ureditvi impresivne notranjščine prvotne stolpaste stavbe, ki je po drugi svetovni vojni izgubila predelne stene in stropne konstrukcije. Zdi se, da bi jo že s temeljitim čiščenjem mogli odpreti za javnost in usposobiti za ogled, s tem pa bi bolj privlačen postal ves grajski kompleks, vključno z glavno grajsko stavbo vrh pomola.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 177/C/R/C363 – Franciscejski kataster za Štajersko (k. o. Rajhenburg) 1825

AS 1068 – Zbirka načrtov

AS 1267 – Kazensko prevzgojni zavod Brestanica (Rajhenburg), 1945–1962.

INDOK – INDOK center pri Ministrstvu za kulturo Republike Slovenije

Fototeka (Brestanica, Rajhenburg)

Zadnikar, Marijan: Brestanica, grad Rajhenburg. Terenski zapiski, XXXIX, 1957 (pretipkani rokopis v okviru spomeniške kartoteke).

- KMJ – Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto
Posebne zbirke: Rzg Rajhenburg (Zbirka razglednic iz obdobja pred drugo svetovno vojno).
- MAO – Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Ljubljana
Fototeka
Terenski zapiski in terenske izmere Igor Sapač, 1999, 2000, 2011.
- VK – Valvasorjeva knjižnica Krško
Krško domoznanska zbirka, slikovno gradivo 779 (Razglednice Rajhenburga iz obdobja pred drugo svetovno vojno).
- ZVKDS – Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Ljubljana
Fototeka in spisovno gradivo: Brestanica: grad Rajhenburg in dvorec Turn
Zbirka načrtov: Grad Rajhenburg.
- OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA
- Adamček, Josip: *Seljačka buna 1573*. Donja Stubica: Odbor za proslavu 400 godišnjice seljačke bune 1573 u Donjoj Stubici, 1968.
- Badovinac, Bogdan: Konservatorjev pogled na stavbne faze romanske cerkve Marijinega obiskanja v Špitaliču pri Slovenskih Konjicah. *Varstvo spomenikov*, 46, 2011, str. 166–194.
- Baraga, France: Listina iz leta 1154/55 s prvo omembo kraja Sv. Rupert ob Savi. *Med najlepše kraje slovenskega Štajerja šteje se župnija Videm. Zbornik ob 850-letnici prve pisne omembe pražupnije Videm ob Savi*. Videm–Krško: Župnija; Krško: Valvasorjev raziskovalni center, 2007, str. 16–21.
- Baravalle, Robert: *Burgen und Schlösser der Steiermark. Eine enzyklopädische Sammlung der steirischen Wehrbauten und Liegenschaften, die mit den verschiedensten Privilegien ausgestattet waren*. Graz: Stiasny, 1961 (ponatis: Graz: Leykam, 1995).
- Berčič, Stane (ur.): *Fakulteta za kmetijstvo in biosistemske vede*. Maribor: Fakulteta za kmetijstvo, 2008.
- Bergstedt, Clemens in Müller, Mario: Geistliche Residenzen und Residenzburgen im spätmittelalterlichen Heiligen Römischen Reich. *Die Burg. Wissenschaftlicher Begleitband zu den Ausstellungen »Burg und Herrschaft und Mythos Burg«*. Dresden: Sandstein Verlag, 2010, str. 94–101.
- Bertoša, Miroslav in Matijašič, Robert (ur.): *Istarska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005.
- Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500. II. knjiga: N–Ž*. Maribor: Založba Obzorja, 1988.
- Bresslau, Harry (ur.): *Monumenta Germaniae Historica. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae. Tomus III. Henrici II. et Arduini diplomata*. Hannover: Impensis bibliopolii Hahniani, 1900–1903.
- Bresslau, Harry (ur.): *Monumenta Germaniae Historica. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae. Tomus IV. Conradi II. diplomata*. Hannover–Leipzig: Impensis bibliopolii Hahniani, 1909.
- Cevc, Emilijan: *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom*. Ljubljana: Slovenska matica, 1981.
- Curk, Jože in Habjanič, Marlenka in Sapač, Igor: *Grad na Goričkem. Stavbni razvoj*. Grad: Občina, 2006.
- Curk, Jože: Brestanica, gradbeno zgodovinski oris. *Brestanica. Zbornik člankov in razprav*. Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 133–141.
- Curk, Jože: Gradbene priče preteklosti nadžupnije v Hočah. *Hoče – 850 – Območje hoške pražupnije*, I, Hoče: Krajevna skupnost, 1996, str. 270–282.
- Curk, Jože: Mali grad na Ptujju. *Ptujski zbornik*, VI/1, 1996, str. 441–461.
- Curk, Jože: Nastanek in razvoj fevdalne arhitekture v Posavinju, Obsotelju in Posavju s posebnim ozirom na razvoj celjske grofijske posesti. *Celjski zbornik*, 1965, str. 249–280.
- Cvirn, Janez (ur.), *Slovenska kronika XIX. stoletja. 2. knjiga. 1861–1883*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Dehio, Georg: Denkmalschutz und Denkmalpflege im neunzehnten Jahrhundert. Festrede an der Kaiser-Wilhelms-Universität zu Straßburg, den 27. Januar 1905. (http://www.dehio.org/dehio/denkmalschutz_19jhd.pdf).
- Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band VII. Steiermark*, Wien: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1890.
- Durdík, Tomáš: Přimda. Die älteste Steinburg in Böhmen. *Neue Forschungen zum frühen Burgenbau (Forschungen zu Burgen und Schlössern; 9)*. München: Deutscher Kunstverlag, 2006, str. 95–103.
- Ebhardt, Bodo: *Der Wehrbau Europas im Mittelalter. Band III. Unveränderter Reprint der Ausgabe aus dem Jahr 1958*. Würzburg: Flechsig Verlag, 1998.
- Euler, Bernd (et al.): *Salzburg. Stadt und Land*. Wien: A. Schroll & Co, 1986 (Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs).
- Ferenc, Tone: *Muzej slovenskih izgnancev v Brestanici*. Maribor: Založba Obzorja, 1971 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije; 26).

- Ferenc, Tone: Nekdaj preselitveno taborišče sedaj Muzej slovenskih izgnancev na gradu v Brestanici. *Brestanica. Zbornik člankov in razprav.* Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 238–247.
- Ferenc, Tone: Tragedija Slovencev na izselitvenem območju ob Savi in Sotli. *Krško skozi čas. 1477–1977. Zbornik ob 500-letnici mesta.* Krško: Skupščina občine, 1977, str. 379–446.
- Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturških tabornov.* Ljubljana: Slovenska matica, 1975.
- Fuhrmann, Franz: *Der Dom zu Salzburg.* Salzburg: Verlag St. Peter, 1959 (1999) (Christliche Kunststätten Österreichs; 4).
- Fürst, Irena: Muzej političnih zapornikov, internirancev in izgnancev Brestanica. *Muzej novejšje zgodovine. 1948–98. Zbornik.* Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 1998, str. 33–38.
- Fürst, Irena: Trapisti v Rajhenburgu. *Argo*, 47/1, 2004, str. 38–43.
- Fürst, Irena: *Trapisti v Rajhenburgu.* Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2010.
- Golob, Nataša: Freske z brestaniškega gradu. *Brestanica. Zbornik člankov in razprav.* Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 142–156.
- Gordon, Emmerich: *Die Riegersburg in Geschichte, Kunstgeschichte und Sage. Ein Führer. 9. Auflage.* Graz–Wien: Leykam, 1975.
- Grafenauer, Bogo: *Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.
- Grafenauer, Bogo: *Kmečki upori na Slovenskem.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962.
- Graus, Johannes: Über Kapellen in alten Burgen. *Der Kirchen Schmuck. Blätter des christlichen Kunstvereines der Diocese Seckau.* XX, 1889, str. 147, 149, 150–157.
- Gregorčič, Leon (et al.): *Pozdrav iz ... Bele krajine, Kočevske, Osrednje Dolenjske in Posavja. Gospodarske dejavnosti na razglednicah do sredine 20. stoletja.* Metlika: Belokranjski muzej; Kočevje: Pokrajinski muzej; Novo mesto: Dolenjski muzej; Brežice: Posavski muzej; Kostanjevica na Krki: Galerija Božidar Jakac, 2006.
- Hadriga, Franz: *Die Trautson. Paladine Habsburgs.* Graz: Styria, 1996.
- Hafner, Aleš: Prenova slovenskih gradov v novem tisočletju. *Kronika*, 60/3, 2012, str. 791–808.
- Höfler, Janez: Potovanja oglejskih vizitatorjev na Slovensko v poznem srednjem veku. *Kronika*, 30/3, 1982, str. 189–203.
- Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji. Knjiga 4. Vzhodna Slovenija.* Ljubljana: Družina, 2004.
- Horvat, Franci: *Sto vodnjakov na Slovenskem.* Ljubljana: Prešernova družba, 2005.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine.* Ljubljana: DZS, 1997.
- Janisch, Josef Andreas: *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark: mit historischen Notizen und Unmerkungen.* II. Graz: Leykam-Josefstahl, 1885.
- Jankovič, Andreja: *Ženski politični zapor na gradu Rajhenburg (Brestanica) v letih od 1948 do 1956.* Diplomsko delo na študijskem programu zgodovina Fakultete za humanistične študije Koper Univerze na Primorskem. Koper, 2011.
- Kaindl, Heimo in Ranz, Hans in Stadtler, Leopold in Steiner, Karl (ur.): *Schloss Seggau. Geschichte, Architektur und Kunst der steirischen Bischofsburg.* Graz: Diözesanmuseum, 1997.
- Kaiser, Joseph Franz: *Lithographirte Ansichten der steiermärkischen Staedte, Maerkte und Schloesser.* Graz, 1825. Ponatis: Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1982.
- Kaiser, Joseph Franz: *Litografirane podobe slovenještajerskih mest, trgov in dvorcev. Stara Kaiserjeva suita 1824–1833.* Faksimilirana izdaja: spremna beseda Ivan Stopar. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 1999.
- Kaj delajo trapisti. Brat Gabriel Giraud in njegova ustanova v Rajhenburgu. 1836–1899. Francoski spisali in Slovencem priredili menihi njegovega samostana.* Rajhenburg: Samostanska tiskarna, 1915.
- Kienzl, Barbara in Seebach, Gerhard in Steiner, Ulrike in Bitschnau, Martin in Wadl, Wilhelm: *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Friesach.* Wien: A. Schroll, 1991 (Österreichische Kunsttopographie; 51).
- Klaič, Nada: *Zadnji knezi Celjski v deželah sv. krone.* Celje: Prese, 1991.
- Koch, Rudolf: Zur Mehrschiffigkeit des Salzburger Domes unter Konrad III. *Anzeiger der Phil.-Hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 126, 1989 (1990), str. 212–223.
- Kohlbach, Rochus: *Steirische Baumeister.* Graz: Grazer Domverlag, 1961.
- Komelj, Ivan: Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 1965, nova vrsta VII, str. 73–92.
- Koropec, Jože: Brestanica z okolico in Brestaniški do 17. stoletja. *Brestanica. Zbornik člankov in razprav.* Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 45–77.
- Koropec, Jože: Brežice v srednjem veku. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 47, nova vrsta 12/1, 1976, str. 93–116.
- Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja.* Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994.

- Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I–V*. Ljubljana: Leonova družba, 1902–1928.
- Kos, Milko: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo I. Urbarji salzburske nadškofije*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1939 (Viri za zgodovino Slovencev = Fontes rerum Slovenicarum, 1).
- Kosi, Miha: »... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ...« (Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku). *Zgodovinski časopis*, 2002, 56/1–2, str. 43–93.
- Kovačič, Fran: *Zgodovina lavantinske škofije 1228–1928*. Maribor: Lavantinski kn. šk. Ordinarij, 1928.
- Krajnc Horvat, Irena: Sinagoga Maribor. *Dnevi evropske kulturne dediščine. Kulturne poti 2000. Vodnik po spomenikih*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2000, str. 118–125.
- Kramberger, Dušan: *Možnosti rekonstrukcij srednjeveških gradov. Romanske grajske kapele na Slovenskem. Posebej Rajhenburg in Podstreda. Magistrsko delo na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani*. Ljubljana, 2001.
- Kramberger, Dušan: Romanska kapela na gradu Rajhenburg. *Gradovi, utrdbe in mestna obzidja. Vodnik po spomenikih*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2006, str. 65–69.
- Krenn, Peter: *Die Oststeiermark. Ihre Kunstwerke, historischen Lebens- und Siedlungsformen*. Salzburg: Verlag St. Peter, 1981 (Österreichische Kunstmonographie, XI).
- Krenn, Peter: *Riegersburg, Steiermark. Hauptpfarrkirche hl. Martin*. Salzburg: Verlag St. Peter, 1980 (Christliche Kunststätten Österreichs, 124).
- Krones, Franz: *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Theil 2: Die Cillier Chronik*, Graz: Leuschner & Lubensky, 1883.
- Kulturni spomeniki v Sloveniji. Spomeniki prve kategorije*. Ljubljana: Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije, 1974.
- Küttner, Monika: Johannes Clobucciarich, Georg Matthäus Vischer und Carl Haas. Drei Architekturtopographien und ihre unterschiedlichen Sichtweisen des Bildinhaltes Burg. *Burgen im Alpenraum. Herausgegeben von der Wartburg-Gesellschaft zur Erforschung von Burgen und Schlössern*. Petersberg: Imhof, 2012 (Forschungen zu Burgen und Schlössern, 14), str. 165–170.
- Loserth, Johann: *Geschichte des Altsteirischen Herren- und Grafenhauses Stubenberg*. Graz; Leipzig: U. Moser, 1911.
- Mikuž, Janez in Krajnc Horvat, Irena: Sinagoga v Mariboru. Raziskave, rekonstrukcija, restavracija in prezentacija. *Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor. Letno Poročilo 1999*. Maribor: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor, 2001, str. 18–50, 236–237.
- Mikuž, Janez: Nekdanja židovska četrt in nekdanja sinagoga v Mariboru. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 71, nova vrsta 36/1–2, 2000, str. 159–171.
- Miletić, Drago: *Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 2012.
- Neumann, Hartwig: *Das Zeughaus. Die Entwicklung eines Bautyps von der spätmittelalterlichen Rüst-kammer zum Arsenal im deutschsprachigen Bereich vom XV. bis XIX. Jahrhundert*. 2 zvezka. Bonn-Koblenz: Bernard & Graefe Verlag, 1991–1992 (Architectura militaris; 3–4).
- Orožen, Janko: *Gradovi in graščine v narodnem izročilu. 1, Gradovi in graščine ob Savinji, Sotli in Savi*. Celje: samozaložba, 1936.
- Oter Gorenčič, Mija: *Deformis formositas ac formosa deformitas. Samostanska stavbna plastika 12. in 13. stoletja v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009.
- Oter Gorenčič, Mija: *Romanska in zgodnjegotska arhitekturna plastika na Slovenskem. Doktorska disertacija na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani*. Ljubljana, 2007.
- Pahor, Daša: Cerkev v videmski župniji. *Med najlepše kraje slovenskega Štajerja šteje se župnija Videm. Zbornik ob 850-letnici prve pisne omembe pražupnije Videm ob Savi*. Videm-Krško: Župnija; Krško: Valvasorjev raziskovalni center, 2007, str. 217–223.
- Pahor, Daša: *Tradicija gotike v arhitekturi 16. in 17. stoletja na Slovenskem. Doktorska disertacija na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani*. Ljubljana, 2006.
- Peskar, Robert: *Gotska arhitektura na Goriškem. Stavbarske delavnice (1460–1530)*. Nova Gorica: Goriški muzej, Grad Kromberk, 1999.
- Pettauer, Leopold: Imena važnejših starejših gradov na Slovenskem nekdanj in sedaj. *Imensko zgodovinska razprava. Kronika slovenskih mest*, 5/1, 1938, str. 189–192.
- Pezdiček, Eva: Kovani nastavki vodnjakov ormoškega, veliko-nedeljskega in vurberškega gradu iz 17. stoletja. *Umetnostna dediščina ormoškega območja od 12. do izteka 19. stoletja*. Ormož: Muzej, 2007, str. 67–75.

- Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*. München: Verlag R. Oldenburg, 1962 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 10).
- Pleterski, Andrej: Razcvet Ptuja na ruševinah Petovione. *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ljubljana: Modrijan, 1999, str. 402–405.
- Poles, Rok in Gmajner-Korošec, Marjana in Lalek, Nika: *Sakralna dediščina Šaleške doline*. Velenje: Pozoj, 1998.
- Popelka, Fritz: *Die Landesaufnahme Innerösterreichs von Johannes Clobuciarich 1601–1605*. Graz: U. Moser, 1924.
- Prelog, Milan: *Eufrazijeva bazilika u Poreču*. Zagreb: Spekter, 1986.
- Ravnikar, Tone: Grad in gosposčina Sevnica v poznem srednjem veku. *Grad Sevnica*. Sevnica: Društvo Trg, 2011, str. 57–81.
- Reichert, Carl: *Einst und jetzt. Steiermark's Schlösser, Burgruinen, Städte Märkte u. Klöster. Band 1*. Graz: Selbstverlag C. Reichert, 1861/1863.
- Resch, Wiltraud (ur.), *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz. Die Profanbauten des I. Bezirkes. Altstadt*. Wien: Anton Schroll & Co., 1997 (Österreichische Kunsttopographie; 53).
- Sapač, Igor in Železnik, Alenka: Grad Rajhenburg. *Gradovi, utrdbe in mestna obzidja. Vodnik po spomenikih*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2006, str. 62–65.
- Sapač, Igor: Arhitekturnozgodovinska problematika srednjeveških plemiških dvorov na območju Litije, Šmartna in Gabrovke. *Kronika*, 59/3, 2011, str. 371–410.
- Sapač, Igor: *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini. Diplomsko delo na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani*. Ljubljana, 2003.
- Sapač, Igor: *Rekonstrukcijski posegi v historičnih urbanih naselbinah na Slovenskem. Doktorska disertacija na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani*. Ljubljana, 2008.
- Sapač, Igor: Srednjeveški gradovi ob reki Savi med Radečami in Mokricami. *Ukročena lepota. Sava in njene zgodbe*. Sevnica: Javni zavod za kulturo, šport, turizem in mladinske dejavnosti, 2009, str. 85–101.
- Sapač, Igor: Stavbni razvoj gradu Sevnica. *Grad Sevnica*. Sevnica: Društvo Trg, 2011, str. 15–54.
- Sartori, Franz: *Die Burgvesten und Ritterschlösser der österreichischen Monarchie. Nebst der topographisch-pittoresken Schilderung ihrer Umgebungen, der Familienkunde ihrer ehemaligen und jetzigen Besitzer, der Lebensweise und Charakteristik des Ritterthums und den Geschichten und Sagen der österreichischen Vorzeit. Fünfter Teil*. Wien: Lechner Verlag, 1839 (Drugi dopolnjeni ponatis istoimenskega dela, Brünn: J. G. Traßler Verlag, 1819/1820).
- Schäffer, Roland: Festungsbau an der Türken-grenze. Die Pfandschaft Rann im 16. Jahrhundert. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark*, 75, 1984, str. 31–59.
- Schäffer, Roland: *Reinprecht von Reichenburg (1434–1505). Feldhauptmann und Landeshauptmann der Steiermark. Die steirische Landesverwaltung um 1500*. Doktorska disertacija na Univerzi v Gradcu. 2 zvezka. Graz: Universität Graz, 1981.
- Schicht, Patrick: *Bollwerke Gottes. Der Burgenbau der Erzbischöfe von Salzburg*. Wien: Phoibos Verlag, 2010.
- Schicht, Patrick: Burgen des Salzburger Erzbistums – Wehrbauten unter geistlicher Herrschaft. *Burgen im Alpenraum. Herausgegeben von der Wartburg-Gesellschaft zur Erforschung von Burgen und Schlössern*. Petersberg: Imhof, 2012 (Forschungen zu Burgen und Schlössern, 14), str. 87–94.
- Schmidt-Brentano, Antonio: *Kaiserliche und k.k. Generale. (1618–1815)*. Wien: Österreichisches Staatsarchiv, 2006.
- Schnerich, Alfred: Neue Beiträge zur mittelalterlichen Baugeschichte im Sprengel der Salzburger Metropole. *Mittheilungen der K. K. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, Neue Folge XVII, 1891.
- Schöne alte Steiermark. Litographien und Texte aus Karl Reicherts Album »Einst und jetzt«*. Band 2. Süd- und Untersteiermark. Graz: Leykam Verlag, 1989.
- Simič, Mitja in Kolšek, Alenka: *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja*. Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 2000.
- Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.
- Slabe, Marijan: Raziskave z arheološko metodo na Brestaniškem gradu. *Brestanica. Zbornik člankov in razprav*. Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 23–44.
- Slana, Lidija: *Brdo pri Kranju*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2009.
- Slekovec, Matej: *Vurberg. Krajepisno-zgodovinska črtica*. Maribor: Tiskarna sv. Cirila, 1895.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stanič, Ive A.: *V čigavem imenu?*. Kočevje: Kočevski tisk, 1996.
- Starzer, Albert: *Die landesfürstlichen Lehen in Steiermark von 1421–1546*. Graz: Leykam, 1903 (Veröffentlichungen der historischen Landes-Commission für Steiermark; 17).

- Stegenšek, Avguštin: Petindvajset let cerkvene umetnosti v Lavantinski škofiji (1899–1914). *Ljubitelj krščanske umetnosti*, 1, 1914, str. 85–253.
- Steiermärkische Landesdruckerei (ur.): *Die Grazer Burg*. Graz: Steiermärkische Landesdruckerei, 1993.
- Stopar, Ivan: Architektursymbolik in mittelalterlichen Höfen Sloweniens. *Simbole des Alltags – Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag*. Graz: ADEVA, 1992.
- Stopar, Ivan: *Celjske impresije. Dediščina knežjega mesta*. Celje: Pokrajinski muzej, 2012.
- Stopar, Ivan: Grad Brestanica. *Krško skozi čas. 1477–1977. Zbornik ob 500-letnici mesta*. Krško: Skupščina občine, 1977, str. 127–151.
- Stopar, Ivan: *Grad Podsreda med včeraj, danes in jutri*. Celje: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, 1999.
- Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Med Polhovim Gradcem in Smednikom*. Ljubljana: Viharnik, 1998 (Grajske stavbe 8).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Med Bogenšperkom in Mokricami*. Ljubljana: Viharnik, 2001 (Grajske stavbe 13).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Porečje Temenice in Mirne*. Ljubljana: Viharnik, 2002 (Grajske stavbe 14).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga. Med Kozjanskim in porečjem Save*. Ljubljana: Viharnik, 1993.
- Stopar, Ivan: Grajski objekti v salzburškem Posavju. *Brestanica. Zbornik člankov in razprav*. Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 78–106.
- Stopar, Ivan: *Najlepši slovenski gradovi*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2008.
- Stopar, Ivan: *Ostra kopja, bridki meči*. Ljubljana: Viharnik, 2007 (Zbirka Življenje na srednjeveških gradovih na Slovenskem).
- Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.
- Stopar, Ivan: *Za grajskimi zidovi*. Ljubljana: Viharnik, 2007 (Zbirka Življenje na srednjeveških gradovih na Slovenskem).
- Stumberger, Monika: *Die Welzer. Genealogie und Besitzgeschichte einer steirischen Adelsfamilie*. Graz: Verlag für die Technische Universität Graz, 1980 (Dissertationen der Universität Graz; 48).
- Szlosbaytel, Eva R.: Die Befestigung des Salzburger Kirchenbesitzes 1121 unter Erzbischof Konrad I. *Burgen im Alpenraum. Herausgegeben von der Wartburg-Gesellschaft zur Erforschung von Burgen und Schlössern*. Petersberg: Imhof, 2012 (For-
- schungen zu Burgen und Schlössern, 14), str. 116–121.
- Šerbelj, Ferdinand: *Mecen in njegov slikar vabita v Bistriški grad. Franz Ignaz Flurer, baročni freskant in krajinar*. Katalog razstave v gradu Slovenska Bistrica. Slovenska Bistrica: Zavod za kulturo, 2008.
- Škaler, Stanko: *Po poteh slovensko-hrvaškega kmečkega upora 1573*. Maribor: Obzorja, 1971.
- Štih, Peter: Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju. *Blaznikov zbornik*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Škofja Loka: Muzejsko društvo, 2005, str. 35–48.
- Štih, Peter: Tisoč let od prve omembe Blejskega gradu (1011–2011) in začetki blejskega gospodarstva škofov iz Briksna. *Blejski grad. 1000 let prve omembe*. Bled: Muzejsko društvo: Zavod za kulturo; Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2011, str. 9–27.
- Tiller, Viktor: *Dekanija Videm v brežiškem okraju*. Ljubljana: Viktor Tiller, 1939.
- Tiller, Viktor: *Krško in okolica*. Ljubljana: Viktor Tiller, 1938.
- Tiller, Viktor: *Sevnica in okolica*. Ljubljana: Viktor Tiller, 1938.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogtums Crain*. Laybach-Nürnberg, 1689.
- Vischer, Georg Matthäus: *Topographia Ducatus Stiriae. Faksimilirana izdaja listov s slovenskimi motivi. Zbrala Ivan Stopar, Primož Premzl*. Spremna beseda Ivan Stopar. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2006.
- Vischer, Georg Matthäus: *Topographia Ducatus Stirie*. Graz, 1681. Faksimilirana izdaja: spremna beseda Anton Leopold Schuller. Graz: ADEVA, 1975.
- Vode, Angela: *Skriti spomin*. Ljubljana: Nova revija, 2005.
- Weigl, Igor: Župnijska cerkev sv. Ruperta na Vidmu in Cesarsko-kraljeva centralna komisija za raziskovanje in ohranjanje umetnostnih in zgodovinskih spomenikov z Dunaja. *Med najlepše kraje slovenskega Štajerja šteje se župnija Videm. Zbornik ob 850-letnici prve pisne omembe pražupnije Videm ob Savi*. Videm-Krško: Župnija; Krško: Valvasorjev raziskovalni center, 2007, str. 165–171.
- Weiss, Janez: Reformacija na Metliškem. Prispevek k celovitejšemu razumevanju pojava protestantizma na Slovenskem. *Kronika*, 58/3, 2010, str. 685–712.
- Wiesflecker, Hermann (ur.): *Österreich im Zeitalter Maximilians I. Die Vereinigung der Länder zum frühmodernen Staat. Der Aufstieg zur Weltmacht*. München: Oldenbourg 1999.

- Wiesflecker, Hermann: *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. Band 1–5*. München: Oldenbourg 1971–1986.
- Woisetschläger, Kurt in Krenn, Peter (ur.): *Steiermark (ohne Graz)*. Wien: A. Schroll & Co., 1982 (Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs).
- Zadnikar, Marijan in Stopar, Ivan: *Romanska arhitektura na Slovenskem. Katalog razstave Arhitekturnega muzeja Ljubljana*. Ljubljana: Arhitekturni muzej, 1988.
- Zadnikar, Marijan: *Srednjeveška arhitektura kartuzijanov in slovenske kartuzije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1972.
- Zadavec, Dejan: Omembe slikarjev v spodnje štajerskih župnijskih matičnih knjigah (do leta 1770). I. del: Območje med Savo, Sotlo in Savinjo. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta 46, 2010, str. 298–315.
- Zadavec, Dejan: Postavitev in postavljaivec materialnih in rodbinskih temeljev plemiške družine Attens na Štajerskem. *Zbornik občine Slovenska Bistrica III*. Slovenska Bistrica: Občina, 2009, str. 99–114.
- Zeillinger, Kurt: *Erzbischof Konrad I. von Salzburg*. Wien: Geyer, 1968.

S U M M A R Y

Architectural history of the Rajhenburg Castle

The Rajhenburg Castle, built on a rocky cliff overlooking the outflow of the Brestanica stream into the Sava River was long considered the oldest documented castle in the Slovenian territory. According to the latest research into the history of its construction, there are no traces in its present building layout that would provide evidence of a castle or any other building standing in the said location around 895 or before the 12th century. In the second quarter of the 12th century or, more accurately, before 1411, during the period of the Archbishop of Salzburg, Conrad I, a new enclosing Romanesque layout on an irregular polygonal ground plan was gradually developed, initially encompassing the outer wall, a small tower at the entrance in the northern section of the wall, a two-storeyed tower-like residential building in the northwestern corner and a high main tower (bergfried) in the inner courtyard. It was most likely in the late 12th century that the castle was added a new two-storeyed palatium and a small southern tower

with a magnificent Romanesque chapel at the top. Before the mid-13th century, the tower with the chapel was expanded and two auxiliary buildings were constructed in the inner courtyard. In the 12th and 13th centuries, a separate tower-shaped residential building was constructed at the foot of the castle cliff as a residence for the castellans, which is presently the centre of the Turn Manor. In the 14th and 15th centuries, no construction alterations were made to the castle compound. In the first third of the 16th century, when the castle was in the hands of the mighty Reichenburg family as a Habsburg fief, the castle building underwent considerable alterations and expansions. Then, the cylindrical tower and three additional tracts were constructed in the eastern, western and northern portions of the inner courtyard. At the same time, the owners significantly altered the Romanesque palatium, the tower with the Romanesque chapel and the tower-shaped northwestern building. Furthermore, they set up a new Gothic castle chapel, which was consecrated in 1520. In the courtyard itself, they demolished the high main tower and two auxiliary buildings. Most construction works were probably done during the renovation following the peasant uprising of 1515. Numerous magnificent late-Gothic building parts indicate that the construction works were performed by masters from Graz. In the early 17th century, when it passed into the hands of Franc Gall von Gallenstein, the castle was altered again and its courtyard furnished with new built hallways. Later on, in the second half of the 17th century, as well as in the 18th, 19th and 20th centuries, the castle did not undergo any construction that would significantly alter its appearance. Some visible changes were only made on the Turn Mansion, which was added a small entrance tower in the 16th century, three lateral tracts in the 17th century, and then in the late 18th century, it underwent a drastic modification by being given a Baroque twist and added a small walled-in arcade courtyard. Between the 17th and 19th centuries, the castle compound was expanded with a big garden and a manor. Alterations made after 1881, when the castle was converted into a Trappist monastery, as well as later on, during and after the Second World War, when it housed a prison, did not entail any significant changes to the earlier layout. After 1975, the castle building, now converted into a museum, has been subject to research and restoration works, which culminated between 2011 and 2012. During these, many older and remarkable architectural elements were found and restored, especially the Romanesque chapel, Renaissance frescoes and late-Gothic stone window and door frames. The paper analyses and critically assesses the hitherto collected data on the architectural history of the castle, and supplements them with numerous new findings.

Risba Rajhenburga in Turna, ki jo je leta 1766 narisal rajhenburški upravitelj Janez Mihael Schram (StLA, Arhiv Attens, karton 380, zv. 1593, Obračun upravitelja združenih gospostev Rajhenburg in Turn pod Rajhenburgom 1764–1765, fol. 0; gl. tudi Zadavec, Omembe slikarjev, str. 310–313).